Pécsi Tudományegyetem

Bölcsészettudományi Kar

Interdiszciplináris Doktori Iskola

Európa és a magyarság a 18–20. században doktori program

Az amerikai keresztény vallási fundamentalizmus története: a kezdetektől 1947-ig

Készítette: Izsák Norbert

Témavezető: Dr. Habil. Hahner Péter

Budapest, 2020

Tartalomjegyzék

BEVEZETÉS ... 3
1 BEVEZETÉS A FUNDAMENTALIZMUSBA: DEFINÍCIÓS PROBLÉMÁK ... 12
1.1 Vallásosság az Egyesült Államokban ... 12
1.2 Az evangelikálok ... 15
1.3 A fundamentalisták ... 22
2 PURITÁN GYÖKEREK ... 27
2.1 A puritánok hite ... 27
2.2 „Ószövetségi kereszténység” ... 33
2.3 A szövetségi teológia ... 36
3 A NAGY ÉBREDÉS ... 43
3.1 Előzmények ... 43
3.2 A vallási megújulás ... 47
3.3 George Whitefield szerepe az ébredésben ... 53
3.4 A Második Nagy Ébredés ... 56
4 EGYHÁZ ÉS POLITIKA ... 59
4.1 Korai politikai teológia ... 59
4.2 Egyház és állam viszonya ... 69
4.2.1 A válaszfal ... 78
4.3 Az állampolgári vallás fejlődése ... 81
4.4 Egyház és állam baráti viszonya ... 89
5 A MODERN FUNDAMENTALIZMUS GYÖKEREI ... 95
5.1 Lélektani tényezők ... 95
5.2 Protestáns hegemónia ... 98
5.3 A *higher criticism* és annak proto-fundamentalista kritikája ... 100
5.4 A kreacionizmustól az antiintellektualizmusig ... 104
5.5 Rekordita hatások ... 107
5.6 A diszpenzációs teológia ... 109
5.7 A diszpenzációs teológia hatásai a fundamentalista mozgalomra ... 116
5.8 A prófétia konferenciák ... 122
6 FUNDAMENTALIZMUS A 20. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN ... 124
6.1 A liberális kereszténység az Egyesült Államokban ... 124
6.2 A pünkösdi mozgalom és a fundamentalizmus ... 130
6.3 A liberális keresztények jövőképe ... 133
6.4 A spirituális élet különbségei a fundamentalista és a liberális kereszténységben ... 136
6.5 Az első világháború kihívásai ... 140

6.6 Háború az intézményekért ... 147
6.7 Új fundamentalista intézmények ... 150
7 A FUNDAMENTALIZMUS VÁLSÁGA ... 153
7.1 A Norris-ügy ... 153
7.2 A Scopes-per ... 158
7.3 A McPherson-ügy ... 162
8 A FUNDAMENTALIZMUS ÚJJÁÉLEDÉSE ... 167
8.1 A fundamentalisták rendezik a soraikat ... 167
8.2 Carl McIntire ... 169
8.3 A Bob Jones Egyetem ... 174
8.4 J. Vernon McGee ... 177
8.5 Katolikus és antiszemita fundamentalizmus ... 179
8.6 A fundamentalizmus konjunktúrája és „biznisze” ... 182
ÖSSZEFOGLALÁS ... 187
1. sz. FÜGGELÉK ... 196
2. sz. FÜGGELÉK ... 202
3. sz. FÜGGELÉK ... 204
IRODALOMJEGYZÉK ... 207

BEVEZETÉS

„Minden jó, amidőn kilép a dolgok alkotójának kezéből, de minden elfajul az ember kezei közt.”[1]

Disszertációm címében minden egyes szó fontos. Ez az írás az Egyesült Államokról szól (természetesen figyelembe véve a nemzetközi kontextust és az Egyesült Államokat ért hatásokat). A kereszténységről, keresztényekről szól, tehát olyan emberekről, akik magukat Krisztus követőiként határozzák meg. Nem emeltem ki egy felekezetet sem, de egyes teológiai irányzatokat és azok hatásait bizonyos felekezetekre vizsgálni fogom. Furcsának tűnt volna számomra „keresztény fundamentalizmusról” írni. Mivel a keresztény kifejezés per definitionem Krisztus követését jelenti, ezért vonakodtam Krisztust és a fundamentalizmust rögtön egymás után említeni. A vallás szó beékelésével el akartam távolítani egymástól Krisztus követését és a fundamentalizmust. Amennyiben a kereszténységet vallásként határozom meg, hitrendszerként, dogmatikával, követelményekkel, akkor máris könnyebb a fundamentalizmushoz kötni, elvégre minden hitrendszert, minden szent szöveget lehet fundamentalista módon megközelíteni, védeni, képviselni. Ezért használom tehát a keresztény vallási fundamentalizmus szóösszetételt, amely e disszertáció keretein belül azt jelenti, hogy a magukat keresztényként definiáló vallásos emberek fundamentalista teológiai meggyőződéseit, abból fakadó cselekedeteiket – és e teológiai mellék- néha fősodor történetét – vizsgálom. Az Interdiszciplináris Doktori Iskola berkein belül született ez az írás, ezért megengedtem magamnak, hogy a történettudományi szempontok mellett teológiai, vallásszociológiai, időnként politológiai kitekintést, vizsgálódást is végezzek.

Igyekeztem nagy látószögből, széles perspektívából tekinteni a fundamentalizmus genezisére, ezért foglalkozom a puritán gyökerekkel is, gyakorlatilag a zarándok atyák vallási meggyőződéseinek ismertetésétől fogva húzok ívet 1947-ig. Mivel Európából nézve az evangelikalizmus is fundamentalizmusnak tűnhet, sok gondot fordítok a két mozgalom megkülönböztetésére, és meglehetősen részletesen bemutatom az evangelikalizmus kialakulását és fejlődéstörténetét is. Azért 1947-ig mutatom csak be a fundamentalizmus történetét, mert a legtöbb kutató ehhez az évszámhoz, a Fuller Teológiai Egyetem (Fuller Theological Seminary) megalakulásához és Billy Graham ökumenikus igehirdetői szolgálatának kezdetéhez köti az új evangelikalizmus megszületését, ami mind a

[1] Rousseau, Jean-Jacques: *Emil vagy a nevelésről*. Budapest, 1978, Tankönyvkiadó, 11. o.

fundamentalizmus, mind pedig az evangelikalizmus történetében korszakhatár. Tagadhatatlan, hogy a fundamentalizmus történetének elmúlt hét évtizede is igen izgalmas, ám azt egy külön munkában szándékozom megírni, kitérve a fundamentalista – és evangelikál – hívők politikai mozgósítására.

Bő évtizeddel ezelőtt elsősorban a vallás és politika keresztmetszete keltette fel az érdeklődésemet a téma iránt. Először az amerikai elnökök hitéről szándékoztam írni, de beletört a bicskám a vállalkozásba, mivel rengeteg bizonytalansági tényezővel szembesültem

szabad-e készpénznek venni az elnökök nyilvános, vallás melletti megnyilvánulásait? Azért, mert Richard Nixon többször hivatkozott a nyilvánosság előtt Istenre, vallásosabb volt, mint mondjuk Theodore Roosevelt, akit sok protestáns elítélt szabadkőműves kapcsolatai miatt, sőt, ellenezte – igaz, éppen hite miatt –, hogy a bankjegyeken Isten neve szerepeljen? Milyen következtetések vonhatók le abból, hogy Kennedy elnök, bár római katolikus volt, mégis az egyház és állam szétválasztása mellett foglalt állást? És abból, hogy nem a katolikus Kennedy, hanem a kvéker identitású Nixon vette fel a diplomáciai kapcsolatot a Vatikánnal? Mit kezdjek azzal, hogy Nixon – bár a masszívan háborúellenes kvéker egyházhoz tartozott, mégis – vietnámi katonai döntései egyértelműen jelzik, hogy nem osztotta a kvékerek pacifista nézeteit?[2] Hogyan, milyen szempontrendszer alapján választhatom szét és ítélhetem meg a hit és a politikai marketing különböző elnöki megnyilvánulásait? Vajon igaz hitről tett bizonyságot Truman elnök, amikor a Gondviselés nyelvezetébe csomagolta az atombomba feltalálását és „sikerét”? („Hálát adunk Istennek, hogy ez hozzánk került, nem pedig az ellenségeinkhez; és imádkozunk, hogy ő vezessen bennünket abban, hogyan használjuk azt az ő módjain az ő céljaira.”[3])

Miután feladtam ezt a témát, úgy gondoltam, megírom a vallásos jobboldal (Religious Right) felemelkedését. Kutatásom közben fordult az érdeklődésem egyre inkább a fundamentalizmus felé: a vallási fundamentalizmus dinamikájának megértése nélkül ugyanis lehetetlen megérteni a vallásos jobboldal térnyerését. Miközben a fundamentalizmust kutattam, beszippantott a téma. Lenyűgözött a 20. század végének egyik legmeghökkentőbb fejleménye, miszerint minden nagyobb vallási tradícióban megjelent egy militáns kegyesség. Előfordult, hogy fundamentalisták legéppuskáztak mecsetben imádkozó embereket, abortuszklinikákon dolgozó orvosokat gyilkoltak meg, elnökre lőttek. Természetesen a fundamentalisták kisebbsége ragadt csak fegyvert, vagy fordult terrorista eszközökhöz. A keresztény

[2] Cotham, 1976, 118. o.
[3] Lambert, 2008, 152. o.

fundamentalisták ragaszkodnak ahhoz, hogy a Teremtés könyve tudományosan is megállja a helyét, méghozzá minden egyes részletében. A zsidó fundamentalisták megtartják a törvényt, sokkal szigorúbban, mint korábban valaha, a fundamentalista muszlim nők elutasítják a nyugati asszonyok szabadságát, és csadorba, burkába öltöznek. A fundamentalizmus nemcsak a nagy monoteista vallásokban jelenik meg, vannak buddhista, hindu, még konfuciánus fundamentalisták is, akik elutasítják a nagy nehezen megszerzett – jórészt a liberális kultúrában kimunkált – emberi jogokat, a vallás nevében harcolnak és gyilkolnak, és a szakrális szférát igyekeznek a politikába és a nemzeti identitáskeresésbe is bevonni.[4]

Amikor 1979-ben egy új iszlamista rezsim jött létre Iránban, több kutató úgy gondolta, hogy a protestáns fundamentalisták, mint például Tim LaHaye és Jerry Falwell, valamint Ruhollah Khomeini Ayatollah között több hasonlóság is felismerhető – például a modern társadalomban a nők szerepével, a szent szövegek megfelelő értelmezésével illetve a vallási intézmények és a kormányzati intézmények szerintük ideális viszonyával kapcsolatban. Ezért aztán az 1970-es évek végén sokan kezdték el tanulmányozni a fundamentalistákat, méghozzá korábban ismeretlen intenzitással és tudományossággal.[5]

Ez a vallási, fundamentalista „megújulás" sok megfigyelőt meglepett. A 20. század közepén sokan arra a következtetésre jutottak, hogy a szekularizáció megfordíthatatlan trend, és a hit többé már nem fog a világ eseményeiben komoly szerepet kapni. Azt feltételezték, hogy az emberek egyre racionálisabbak lesznek, a vallásosság megkopik, a hívők pedig megelégednek azzal, hogy hitüket a magánszférájukban élik meg. Az 1970-es évek végén azonban a fundamentalisták „fellázadtak", s mára a vallás újra olyan erővé vált, amelyet már egyetlen kormányzat sem hagyhat figyelmen kívül.[6] Ezért aztán a 20. századi amerikai történelem egyik leginkább kutatott – és legellentmondásosabb – területe a vallásos jobboldal kialakulása és felemelkedése lett.

A második világháborút követő értelmiségi generáció még készpénznek vette, hogy a második világháború után liberális konszenzus uralkodik a politikában. Mivel látszólag előzmények nélkül, váratlanul jelent meg az 1970-es években a vallási tényező a politikában, a közvélemény egy része, sőt, még néhány kutató is úgy tekintett rá, mint véletlenszerűen, a válságok idején felbukkanó jelenségre, amelyik amilyen gyorsan jött, olyan gyorsan el is tűnik. Pedig sokkal többről van szó, mint Jerry Falwell vagy Pat Robertson magánakciójáról, és nem

[4] Armstrong, 2001, xi. o.
[5] Watt, 2007, 269–270. o.
[6] Armstrong, 2001, xii. o.

is csak a vallásos jobboldalról. Hatásuk és tevékenységük az Egyesült Államokban nemcsak a választásokra korlátozódott, meggyőződésük kihatott a nyugdíjpolitikára, építési ügyekre, adópolitikára, munkajogi kérdésekre, faji kapcsolatokra, és ezek jobbára elkerülték a történészek figyelmét. Intézményi csatornákon keresztül a fundamentalisták befolyása megerősödött a nemzetvédelemben, űrkutatásban, technológiában, elektronikában, olaj- és gázkitermelési iparágakban, miközben anyagi bázisukkal jobboldali politikai célokért küzdöttek. A Sunbelt[7] fundamentalizmus fűtötte „kreatív konzervativizmusát" a szabadpiac, a családpolitika, a mértékletesség és az ifjonti lelkesedés is támogatta, és az az időnként militáns hevületű elkötelezettség, hogy megvédjék gyülekezeteik, közösségeik és országuk autonómiáját.[8] Ez kulturális háborúhoz is vezetett.

A második világháború óta az amerikai vallási élet egy fontos újrastruktúrálódási folyamaton ment át. Korábban nagyon sokat számítottak a felekezeti különbségek, ám ezek ma már érvényüket veszítették. A 19. században protestánsok és katolikusok még amiatt kerültek konfliktusba, hogy vajon Jakab király Bibliáját használják-e az állami iskolákban? Most már inkább az ortodoxia és a progresszív szemléletmód között zajlik a küzdelem, és mindkettő más és más erkölcsi alapot, tekintélyt és világnézetet „használ". Az ortodoxok inkább „külső, pontosan meghatározható és transzcendens tekintélyre hivatkoznak", míg a progresszív hívek az erkölcsi tekintélyt „a modern kor szelleméből, a racionalizmus és szubjektivizmus szelleméből" származtatják. Ezek az eltérő szemléletmódbeli különbségek már nem protestánsok, katolikusok és zsidók között vannak, hanem az egyes táborokon belül, így választva szét és osztva meg politikailag liberálisokat és konzervatívokat, progresszíveket és fundamentalistákat. A vallásos jobboldal politikai mozgalomként való megjelenése eggyé kovácsolta a fundamentalista tendenciájú, konzervatív értékrendű vallási perspektívát, amely a liberális teológiai hitelvekkel és liberális értékrenddel szemben (is) határozza meg magát. Az amerikai közélet minden aspektusát – ideértve az oktatást, jogot, szórakoztatást, médiát és politikát – befolyásolta a kulturális háború.[9] A fundamentalizmus (és részben az evangelikalizmus) politizálódása tehát nem Falwellékkel született meg, az egy korábbi idő

[7] Az Egyesült Államok déli államait jelöli, a nagyjából az északi szélesség 36. fokától délre fekvő mintegy 18 államot.
[8] Dochuk, 2012, xxii–xxiii. o.
[9] Kemeny, 2007, 29. o. Hogy mára mennyire hozzászoktak a hívek vallás és politika vegyítéséhez, arra jó példa lehet, hogy 2006-ban (erről a New York Times számolt be akkoriban) Greg Boyd minneapolisi lelkipásztor igehirdetésére az 5 ezer fős gyülekezet ezer tagja felállt, és otthagyta a közösséget. Boyd hatrészes igehirdetésének középpontjában azt a veszélyt elemezte, amit a keresztény hit politikai nézőpontokkal való azonosítása jelent – legyen szó akár konzervatív, akár liberális kérdésekről. A lelkipásztor levezette, hogy a keresztény Amerika elképzelése egy mítosz, az egyház megfeledkezett az evangélium üzenetéről, és megengedte, hogy a patriotizmus és a politikai hatalom iránti vágy tulajdonképpen bálványimádáshoz vezessen.

terméke volt: hosszas érlelődés után inkább Franklin Delano Roosevelt idején, nem pedig Reaganében eszmélődött.[10]

Mind a két téma és korszak izgalmas, és ki tudna tölteni egy-egy disszertációt. Végül úgy döntöttem, hogy a vallásos jobboldal történetét, az amerikai keresztény vallási fundamentalizmus és a politika összefonódását és fejlődéstörténetét egy későbbi munkában írom meg. Megelégedtem tehát azzal, hogy feltárjam a 20. századi amerikai keresztény vallási fundamentalizmus gyökereit, a mai értelemben vett fundamentalista mozgalom megszületésének körülményeit, öntudatra ébredését, első elsorvadását, majd újjáéledését.[11] Egy meglehetősen széles forrásbázist szintetizálok, a sokféle fundamentalizmus-értelmezések között keresem a súlypontokat, hangsúlyokat, ezért nagy hangsúlyt fektetek az olyan fogalmak, mint *fundamentalizmus* és *evangelikalizmus* definiálására, illetve e kifejezések jelentési mezejének bemutatására, valamint e mozgalmak patchwork jellegének ismertetésére. Ez azért is fontos, mert ha értelmezni tudjuk az evangelikalizmust és a fundamentalizmust, akkor az amerikai kultúráról is tanulunk, és ennek a fonákja is igaz: ha az amerikai kontextust tanulmányozzuk, akkor jobban meg tudjuk érteni az evangelikalizmust és a fundamentalizmust.

Írásomban a sok fundamentalizmus közül kizárólag az amerikai keresztény vallási fundamentalizmust vizsgálom. Disszertációmban abból indulok ki, hogy a fundamentalizmus dualista világnézetet képviselő, szorongásvezérelt válasz a modernizmusra. Az a jelenség, amit fundamentalizmusként ismerünk, túlnyomórészt amerikai, abban az értelemben, hogy sehol másutt a világon a modernitásra nem érkezett ilyen mértékű protestáns válasz az egyházakban és az országos kultúrában.[12] A modernizmus, a bibliakritika stresszt, szorongást váltott ki sok amerikai kereszténybe, akiknek egy része a modernizmust mindenestül elutasította, és ebből fakadóan sajátos antiintellektualista hozzáállást (majd rá jellemző, jól megkülönböztethető társadalompolitikát is!) dolgozott ki.

A fundamentalizmus a vallási militáns gondolkodásnak és viselkedésnek egy jól felismerhető mintázata. Fundamentalisták pedig azok, akik magukat igaz hívőknek tartják, igyekeznek megállítani a vallási identitás erózióját, megerősítik vallási közösségük határait, miközben arra törekednek, hogy létrehozzák a világi intézmények és viselkedések vallási,

[10] Dochuk, 2012, xxiii. o.
[11] Az amerikai fundamentalizmus legelismertebb kortárs kutatója, George Marsden négy korszakra osztja az evangelikál mozgalmat. Felvetése szerint a 19. században az evangelikalizmus, az 1920-as években a fundamentalizmus, az 1950-70-es évekig új evangelikalizmus és a fundamentalizmus, az 1970-es évek végétől a 21. század elejéig pedig fundamentalisztikus evangelikalizmus a meghatározó az amerikai társadalomban. (Marsden, 2006, 234–235. o.) Ezt figyelembe véve is indokoltnak láttam az 1940-es évek végénél megállni.
[12] Marsden, 1977, 216. o.

fundamentalista alternatíváit.[13] Az amerikai keresztény fundamentalistákat három dolog jellemzi. Erős hangsúly a Biblia hibátlanságán és tévedhetetlenségén, a modern teológia iránti engesztelhetetlen ellenségesség (ez kiterjed a Biblia kritikai tanulmányozására is), valamint mély meggyőződés arról, hogy akik nem osztják a vallási nézeteiket, nem „igazi keresztények".[14] Sőt, a fundamentalista a nem fundamentalistát (köztük sokszor az evangelikált is) az igaz tanítás, és így az evangélium ellenségének látja.[15]

A fundamentalisták lehetnek kedves emberek, ösztövér aszkéták, jól táplált, mennydörgő hangú prédikátorok és komplett pszichopaták. És ezek egyvelegeként bármi előfordulhat. (Az Egyesült Államokban pedig még az is megtörténhetett 1988-ban, hogy az Egyesült Államok egyik jó eséllyel elindult elnökjelöltje tőről metszett fundamentalista volt.[16]) A fundamentalisták hite önmagát magyarázó, minden kétséget kizáró, antiintellektualista ideológia, amely nem tud mit – és nem is akar semmit sem – kezdeni a hitben és a világban rejlő ellentmondásokkal, ezért mindent a végtelenségig leegyszerűsít.

A fundamentalista tanítók megszűntek tudományosan reflektálni a munkájukra, így az elmúlt évszázadban a tudományos igazolásoknak, ad absurdum kételyeknek az éthosza is teljes mértékben kiszorult ezekből a közösségekből. Ezt az ébredési mozgalmakból származó, érzelmektől túlfűtött és apokaliptikus hasonlatoktól hemzsegő retorikával helyettesítették, amely dualista világszemléletmódjából fakadóan szinte mindig valami vagy valaki ellen irányul.[17] Rámutatok a fundamentalizmus magvaira a puritánok gondolkodásában, teológiájában, politikai nézeteiben, vallási intoleranciájában, ideértve a Robert Frost által említett *ószövetségi kereszténység* fogalmát. Bizonyítom, hogy a 20. századi fundamentalizmus paradoxonai (szeparatista tendenciák mellett a teljes nemzet Istenhez vezetése) már a puritánoknál megjelentek.

Lehetetlen megérteni a fundamentalizmus identitását, önigazolását a prófétai mozgalmak nélkül. Mivel a fundamentalizmus több történelmi eseményre is beteljesedett próféciaként tekint, a próféciák értelmezését pedig tudományos tevékenységként keretezi, ezért ezeket, és ezek magyarázási mechanizmusait is be fogom mutatni. Különös tekintettel arra, hogyan váltak ezek a fundamentalista gondolkodás „fundamentumaivá". Írásomban feltárom a

[13] Watt, 2007, 270. o.
[14] Bartholdy, 2002, 1. o.
[15] Barr, 1977, 15. o.
[16] Pat Robertson
[17] James Morone szerint az amerikai történelmet fel lehet fűzni az erkölcsi kereszteshadjáratok történetére: előbb a boszorkányok, majd a rabszolgatartók, a részegeskedők, a bukott nők, az idegenek, a kommunisták ellen küzdöttek, és a sort ma nyilván a liberálisokkal és a terroristákkal lehetne folytatni. (Morone, 2003, 4. o.)

brit evangelikalizmus hatását a 20. század elejére összeálló fundamentalizmus öntudatra ébredésében, beleértve az angol-ír származású John Nelson Darby által kidolgozott (majd az amerikai Scofield által az Egyesült Államokban népszerűsített) diszpenzációs teológiát is. Mindeközben az új politikai entitás, az Egyesült Államok „hegyen épült város" ideájához kapcsolódó, az új kiválasztott nemzethez kötődő, a puritanizmusból fakadó, ám a fundamentalizmusban szélsőségekig elvitt elképzelésekről is szólok, amelyek miatt az Egyesült Államok tulajdonképpen szentségként jelenik meg az amerikai vallási fundamentalizmusban – mind a mai napig.

Mélyen hiszek az értelmiségi kutatás szabadságában, az emberi szellem kíváncsiságának kielégítésében (vö.: „Az emberiség furcsa megcsonkítása volna, ha megfosztanánk attól a jogától, hogy ismeretéhségét a jólét közvetlen problémáitól teljesen függetlenül is kielégíthesse."[18]). Ezen túlmenően sem tartom feleslegesnek és haszontalannak a fundamentalizmus, méghozzá a címben megfogalmazott fundamentalizmus kutatását. Az a fundamentalizmus, amelyről jórészt írok, a neoprotestáns mozgalomban fogant, s ez – természetesen nem figyelmen kívül hagyva az angliai, svájci és németalföldi gyökereket – részben az Egyesült Államokból indult, s több hullámban eljutott Magyarországra is, ahol számos felekezetet, új vallási mozgalmat megérintett, s érint a mai napig is. Ha a gyökereket jobban megértjük, esélyünk nyílik azt is megérteni, ami a szemünk előtt történik több neoprotestáns, protestáns, és most már katolikus közösségben is. Azt is fontos szempontnak gondolom, hogy a fundamentalista attitűd – amely időnként a populizmusban, máskor tekintélyelvű rezsimek retorikájában is feltűnik –, bár régóta része a politikai viselkedésnek, (nem)gondolkodásnak, új lendületet, tartalmat kapott azáltal, hogy vallás és politika a 20. században újfajta teológiai megközelítésben talált egymásra. A politikai kampányguruk által előbb felhasznált, később népszerűsített protestáns vallási fundamentalista retorika az Egyesült Államokban a választási kampányok népszerű eszköze, módszere lett, és ez – részben az ebben élenjáró amerikai kampányguruk kelet-európai foglalkoztatása miatt – szintén visszaköszön a magyarországi köz- és politikai életben, -gondolkodásban.

Azt a szempontot is fontosnak tartom megemlíteni, hogy nemcsak az Egyesült Államokban és Magyarországon van mindennek relevanciája: az Egyesült Államok kétségkívül szuperhatalom, s tagadhatatlan tény, hogy a globalizáció révén termékei, elképzelései a világról, és általános befolyása mindenütt érezhető. Úgy a teológiában, mint az általános

[18] Bloch, Marc: *A történész mestersége.* Budapest, 1996, Osiris. 14. o.

értékrendben, ahogyan a politikai életben, gondolkodásban is. Vagyis amikor jórészt amerikai gondolkodásmóddal, fundamentalizmussal foglalkozunk, akkor nemcsak amerikai gondolkodásmóddal és fundamentalizmussal foglalkozunk. Meggyőződésem, hogy ha jobban megértjük az amerikai keresztény vallási fundamentalizmust, akkor közelebbi és távolabbi világunkat egyaránt jobban fogjuk érteni.

„Nagyon hasznos, ha kérdéseket tesz fel az ember, de nagyon veszélyes, ha válaszol is rájuk" – tanította Charles Seignobos. A történész számára mindig nagy kísértést jelent, hogy „megmagyarázza" a múltat, és évszázados dilemma: a leírás és válaszkeresgélés közepette mennyire lehet/szabad definitív válaszokat megfogalmazni a kutatónak? Jelen írás szándéka szerint nem kíván végső válaszokat adni, ám igyekszik az amerikai keresztény vallási fundamentalizmus kérdését a lehetőségekhez képest teljesen és árnyaltan bemutatni – az időnkénti forrásszűke és az időnkénti forrásbőség ellenére, vagy inkább mellett. Egy amerikai ösztöndíjnak köszönhetően 2013-ban hat hetet kutathattam az Illinois állambeli Wheatoni Főiskolán (Wheaton College), amely az Egyesült Államok egyik legrégebbi evangelikál[19] felsőoktatási intézménye, amely a mai napig ragaszkodik gyökereihez és evangéliumi-protestáns hitvallásához. Könyvtárai – mind a Buswell, mind pedig a Billy Graham Center – a mozgalom legkiválóbb gyűjteményei közé tartoznak, és a nagyszerű amerikai könyvtárközi szolgáltatáson, valamint a wheatoni tanulmányaim során ingyenesen használható tudományos folyóirat-adatbázison keresztül a felmérhetetlenül gazdag irodalmat legjobb tudásom szerint áttekintettem, illetve elmentettem, és már Magyarországon dolgoztam fel. Időm jó részét a legizgalmasabb írások szelektálásával és archiválásával töltöttem, aminek eredményeképpen az elmúlt években nagyjából két és félmillió leütésnyi jegyzetet készítettem. A munka nehezebb része volt ezeket úgy rendezgetni, szerkeszteni, megírni, hogy a most következő oldalakon remélhetőleg koherens, világosan követhető, és a megismerhető valósághoz közelítő írás legyen olvasható.

Ez az írás nem jöhetett volna létre a Wheaton College ösztöndíjprogramja nélkül, és nem (így) íródott volna meg, ha nincsenek az alábbi személyek: Hahner Péter, aki rendszeres bíztatásával végig tartotta bennem a lelket, és nem fáradt el a közel évtizedet felölelő munkában, Kurt Tillmann, aki hihetetlen sok szervezéssel, okos szempontokkal segítette amerikai kutatásomat, Mark Noll, aki a legfogósabb európai kérdéseimre is adott számomra is értelmezhető válaszokat, kanadai-amerikai-nemzetközi perspektívát, Orosz Jenő, aki a

[19] Ezeket a kifejezéseket lejjebb definiálom.

középiskolában megszerettette velem a történelmet és a kritikai gondolkodást, Chmelik Áron, aki sok hangjegyzet gépelésében segített, Izsák Hajnalka, aki a saját karrierjét alárendelte tudományos érdeklődésemnek, Izsák Berta, aki segített kiszakadni munkából-kutatásból, és új lendületet venni minden megtorpanáskor. A Wheaton College és a Pécsi Tudományegyetem mellett hálával tartozom munkahelyemnek, a Pünkösdi Teológiai Főiskolának, amely inspiráló szakmai műhelyként végig támogatott abban, hogy hitvalló keresztény körökben talán újszerű gondolatokat vitassak meg a hallgatókkal, kollégákkal, és amelynek vezetése időnként még nálam is jobban hitt bennem és a munkámban.

1 BEVEZETÉS A FUNDAMENTALIZMUSBA: DEFINÍCIÓS PROBLÉMÁK

„Nincs a világon még egy ország, ahol a keresztény vallás nagyobb hatással lenne az emberek lelkére, mint Amerika”.[20]

1.1 Vallásosság az Egyesült Államokban

Ahogyan a teológusok vitatkoztak Jézus Krisztus látható vagy láthatatlan voltán, az egyház vizsgálói is legalább két táborra oszthatóak. A doketisták azt tartják, hogy az egyház csupán a transzcendens valóság szellemi, láthatatlan aspektusaira utal, az igazi lényege nem megfigyelhető. Ezzel szemben az ariánusok ragaszkodnak ahhoz, hogy az egyház fogalmából száműzni kell mindent, amit empirikus megfigyeléssel nem tudunk bizonyítani. A teológusok a doketisták, a szociológusok, történészek az ariánusok.[21] Disszertációmban igyekszem a kettőt ötvözni: a vallási, spirituális, tehát a nehezen mérhető tartalmat nem lehet teljesen mellőzni, és hiba lenne az egyházat, az egyházi emberek viselkedését kizárólag szociológiai, politikai oldalról megközelíteni. Ha pedig doketista lennék, el sem kezdem írni ezt a disszertációt. Jóllehet írásomban törekszem arra, hogy a választott tudományterülethez méltó arianizmussal közelítsek a témához, de időnként igyekszem a megmagyarázhatatlant is megmagyarázni, illetve megfelelő hátteret felfesteni, ami szükséges ahhoz, hogy ne kizárólag politikai-szociológiai szerveződésként tekintsünk az egyházra.

Az amerikaiak 95 százaléka hisz Istenben, vagy egy egyetemes szellemben, és több mint 60 százalékuk azt állítja, soha nem kételkedett Isten létezésében. Ugyanígy több mint 60 százalékuk számára a vallás „nagyon fontos” a mindennapi életükben, és „a vallás képes választ adni a mai problémák mindegyikére vagy többségére.”[22] Az Istenben való hit, a spirituális megtapasztalások, a templomba járás, a napi imádkozás vagy a meditálás szempontjából Amerika messze maga mögött hagyja Kanadát és a legtöbb európai országot. Nagy-Britanniában a polgárok 69 százaléka, Hollandiában 57 százaléka, Franciaországban 52 százaléka hisz Istenben. Kanadában 30 százalék tartja a mindennapi életében nagyon fontosnak a vallást, ez Olaszországban 27 százalék, Németországban 21 százalék, Oroszországban 14, Japánban 12, Franciaországban pedig 11 százalék. Az Egyesült Államokban a népesség közel 80 százaléka hisz a csodákban, ez a britek 42, a németek 39 százalékára igaz.[23] Korábbi felmérések (Gallup, 1983) még részletgazdagabb képet adnak az Egyesült Államok

[20] Alexis de Tocqueville, idézi Noll, 1992, 163. o.
[21] Oliver Whitley-t idézi Hadden, 1969, xxv. o.
[22] Fowler [et al.], 2004, 27. o.
[23] Fowler [et al.], 2004, 27–28. o.

vallásosságáról: az amerikaiak 62 százaléka minden kétség nélkül vallja, hogy Jézus visszatér a földre, és a válaszadók 80 százaléka meg volt győződve arról, hogy megjelennek Isten előtt az Ítélet napján (Gallup, 1988).[24]

Az Egyesült Államok európai szemmel hihetetlen vallásossága azonban nem feltétlenül értelmiségi, kiművelt hit. George Gallup Jr és Jim Castelli szerint „az amerikaiak tisztelik a Bibliát, de nagyrészt nem olvassák. Mivel nem olvassák, ezért bibliai analfabéták lettek." Ez azt jelenti, hogy tízből hat felnőtt nem tudja, ki mondta el a Hegyi beszédet, és még ennél is kevesebben tudják felsorolni a négy evangélistát. Ez a közönség pedig nyitott a leegyszerűsítő válaszokra, amelyeket sok esetben a fundamentalizmus is felkínál.[25]

Bár írásomban főleg a neoprotestáns egyházakkal foglalkozom, nem szabad megfeledkezni a katolikus egyházról sem, ez ugyanis a legnagyobb felekezet az Egyesült Államokban. A katolikus egyház több mint 8000 általános és középiskolát üzemeltet, amelyekbe több, mint 2,5 millió fiatal jár. Evangelikál és más keresztény iskolák 12 ezer kisebb iskolában mintegy 1,5 millió gyermek oktatásáért felelnek.

Az Egyesült Államok 25 legnagyobb egyházának összesen 145,8 millió tagja van.[26] A következő oldalon található táblázatban szereplő egyházakon kívül még számos kisebb egyház van, sőt, inkább azt kellene mondani, hogy számtalan. Például az Amerikai Baptista Szövetségnek (The American Baptist Association) 100 ezer tagja van[27], egy másik, hasonló nevű felekezetnek, a Baptista Szövetségnek (Alliance of Baptists) 65 ezer, az Amerikai Antiókhiai Ortodox Keresztény Érsekségnek (The Antiochian Ortodox Christian Archdioceses of America) 430 ezer, az Örmény Apostoli Egyháznak 350 ezer. A Nemzetközi Baptista Biblia Közösségnek (Baptist Bible Fellowship International) 115 ezer, az Amerikai Baptista Missziós Egyesületnek (Baptist Missionary Association of America) 126 ezer, a Krisztus Testvérei Egyháznak (Brethren in Christ Church) több mint 20 ezer, a Krisztus Tanítványai Egyháznak (Disciples of Christ) pedig Amerikában és Kanadában több mint 400 ezer tagja van – és még

[24] Boyer, 1992, 2. o.
[25] Boyer, 1992, 2–3. o.
[26] Lindner, 2011, 2. táblázat (350–364. o.)
[27] Az 1840-es évektől kezdve a baptistákat és a metodistákat, amelyek addigra már az ország legnagyobb protestáns felekezetei voltak, megosztotta a rabszolgaság kérdése. A metodistáknál az volt a fő kérdés, hogy vajon a püspököknek lehetnek-e rabszolgái? A baptistáknál pedig azon vitatkoztak, hogy ki lehet-e nevezni misszionáriusokat, ha vannak rabszolgáik. A baptistáknál 1845-ben alakult meg a Déli Baptista Szövetség, amely egy évszázaddal később az ország legnagyobb protestáns felekezetévé vált. A szakadás következtében azonban a kulturális kapcsolat észak és dél között meggyengült, amit azonnal érezni lehetett, és hozzájárult a későbbi polgárháború kirobbanásához. 1844-ben, mielőtt a metodisták még északi és déli szövetségekre bomlottak volna, közvetlenül a központi kormányzat után az Egyesült Államok legnagyobb szervezeteként működtek. (Noll, 1992, 316. o.) A felekezeti szakadást csak 1939-ben tudta betemetni az északi és a déli metodista egyház, ugyanerre 1983-ban került sor a presbiteriánusok között, a baptisták pedig 1844 óta sem egyesültek.

sokáig lehetne folytatni a felsorolást.[28] Mindebből az következik, hogy az amerikai társadalom meghatározó része nemcsak vallásos, de egyházilag is elkötelezett.

Az Egyesült Államok 25 legnagyobb egyháza[29]

1.	Katolikus egyház	68,5 millió tag
2.	Déli Baptista Konvenció (Southern Baptist Convention)	16,16 millió tag
3.	Egyesült Metodista Egyház	7,7 millió tag
4.	Jézus Krisztus Kései Szentjeinek Egyháza (mormon egyház)	6 millió tag
5.	Az Isten Egyháza Krisztusban (The Church of God in Christ)	5,5 millió tag
6.	Nemzeti Baptista Konvenció (National Baptist Convention)	5 millió tag
7.	Amerikai Evangélikus-Lutheránus Egyház (Evangelical Lutheran Church in America)	4,5 millió tag
8.	Nemzeti Amerikai Baptista Konvenció (National Baptist Convention of America)	3,5 millió tag
9.	Isten Gyülekezetei (Assemblies of God)	2,9 millió tag
10.	Presbiteriánus Egyház	2,77 millió tag
11.	Afrikai Metodista Episzkopális Egyház (African Methodist Episcopal Church)	2,5 millió tag
12.	Amerikai Nemzeti Missziós Baptista Koncenció (National Missionary Baptist Convention of America)	2,5 millió tag
13.	Lutheránus Egyház – Missouri Zsinat (The Lutheran Church – Missouri Synod)	2,3 millió tag
14.	Episzkopális Egyház	2 millió tag
15.	Krisztus Gyülekezetei (Churches of Christ)	1,6 millió tag
16.	Görög Ortodox Egyház	1,5 millió tag
17.	Világ Pünkösdi Gyülekezetei (Pentecostal Assemblies of the World)	1,5 millió tag
18.	Afrikai Metodista Episzkopális Sion Egyház (The African Methodist Episcopal Zion Church)	1,4 millió tag
19.	Egyesült Államok Amerikai Baptista Gyülekezetei (American Baptist Churches in the USA)	1,3 millió tag
20.	Jehova tanúi	1,16 millió tag
21.	Krisztus Egyesült Egyháza (United Church of Christ)	1,08 millió tag
22.	Isten Egyháza (Church of God) (Cleveland, Tennessee)	1,07 millió tag
23.	Keresztény Gyülekezetek és Krisztus Gyülekezetei (Christian Churches and Churches of Christ)	1,07 millió tag
24.	Hetednapi Adventista Egyház	1,04 millió tag
25.	Progresszív Nemzeti Baptista Konvenció (Progressive National Baptist Convention)	1 millió tag

[28] Az Egyesült Államokban vallási „szabadverseny” van, és ez jelentősen eltér az európai rendszertől. Ezt a későbbiekben részletesen kifejtem.
[29] Lindner, 2011, 2. táblázat (350–364. o.)

1.2 Az evangelikálok

„Ha valaki rátekint az amerikai vallásra, és nem veszi figyelembe az evangelikalizmust, az ahhoz hasonló, mintha valaki földrajzilag felméri Amerikát, és figyelmen kívül hagyja a Sziklás-hegységet."[30] Az evangelikalizmus és a fundamentalizmus megértése és megkülönböztetése kulcsfontosságú a témánk szempontjából, ezért igyekszem alaposan körbejárni, definiálni ezeket a kifejezéseket. Ami azért is nehézkes, mert a Yale Egyetem kutatója, Jon Butler már 1992-ben az Amerikai Egyháztörténeti Társaság (American Society of Church History) számára készített tanulmányában azt állította, hogy az evangelikalizmusról és annak az amerikai társadalomra tett hatásáról készült történelmi írásoknak valóságos cunamija keletkezett az elmúlt években.[31]

Az evangelikál kifejezésnek van szűkebb és tágabb jelentése is. Tágabb értelemben jelenti azokat a keresztényeket, akik magukat „evangéliuminak" tartják, hitük alapját a bibliai kijelentés, nem pedig a (szent) hagyomány határozza meg. E tekintetben evangelikál keresztények lehetnek a katolikus, az episzkopális, a pünkösdi, a baptista vagy bármelyik keresztény felekezetben.[32] A szűkebb értelmezés szerint csak az úgynevezett evangelikál felekezetek tagjai tekinthetők igazi evangelikál keresztényeknek. Így már e körön kívül maradnak a katolikusok, az episzkopálisok, a metodisták „liberális" vonulatai[33], számos presbiteriánus és lutheránus, azaz evangélikus közösség is. Az evangelikál keresztények teológiai-történeti öndefiníciója a 18-19. század ébredési mozgalmaiból eredeztethető (erről egy későbbi fejezetben írok.) A szó gyökerében az evangélium áll, de érdekes módon a görög (ευαγγέλιον), illetve latin eredetű változata, nem pedig az angol megfelelője, a Gospel. (Korábban csak azok hívták magukat evangelikálnak, akik részt vettek valamelyik nagyobb ébredésben vagy a szentségmozgalomban. Ellenben vannak ma olyan felekezetek, akik nem vettek részt ezekben az angol-amerikai ébredésekben, de ugyanúgy evangelikálnak mondják magukat, mint például néhány mennonita, néhány lutheránus, vagy néhányan a holland református egyházakban, vagy például a kvékerek.[34])

---

[30] Marty, 1976, 80. o.
[31] Hart, 2004, 447. o.
[32] A mormonok és a Jehova tanúi korábban nem tartották magukat keresztényeknek, ezért fel sem merül az Egyesült Államokban, hogy evangelikálnak gondolják az ilyen hívőket. Jóllehet például a katolikus egyház hajlamos e két felekezetet egy kalap alá venni a protestáns felekezetekkel, ezt az evangelikál keresztények súlyos sértésként értelmezik.
[33] A United Methodist Church egyes gyülekezetei megengedőbbek a homoszexualitás megítélésének kérdésében, így több, fundamentalizmusra hajló evangelikál úgy gondolja, hogy e felekezet nem része az evangelikál mozgalomnak.
[34] Noll, 2007, 4. o.

Ez az elsősorban protestáns, teológiailag konzervatív mozgalom a megtérést[35] és az úgynevezett újjászületést fontosnak tartja,[36] úgy gondolja, ugyanilyen fontos a hitét terjeszteni, a Bibliát tekinti hitélete megkérdőjelezhetetlen, többnyire tévedhetetlen középpontjának, és vallja Krisztus engesztelő áldozatát és feltámadását.[37] Hagyományosan evangelikál felekezetnek tekintik kutatók például a déli baptista[38], a pünkösdi vagy éppenséggel a sok száz független, kisebb-nagyobb gyülekezetcsoportot alkotó újprotestáns közösségeket. Ennek a jórészt konzervatív teológiai nézeteket valló mozgalomnak legalább 50-80 millió követője van az Egyesült Államokban. A fent leírt szűkebb és tágabb értelmezési nehézségek miatt több kutató többféle becsléssel él. Van, aki az amerikai társadalom 20, mások 30 százalékára teszik az evangelikálok arányát.[39]

Szoteriológiai szempontból is érdemes megvizsgálni az evangelikál mozgalmat – vagyis abból a szempontból, hogy mit tanítanak az üdvösségről? A konzervatív protestantizmus nagyon explicit a maga válaszában, csakis a Jézus Krisztusba vetett hit által. Két egymástól kissé eltérő meggyőződést találunk a mozgalomban: a Jézus Krisztusban elnyerhető üdvösség lehet konfesszionális és konverzionális. Az első inkább annak a kognitív elismerését jelenti, hogy mit tett Isten a megváltás szempontjából Jézus Krisztus élete, halála és feltámadása által, míg a másik egy átéléssel együtt járó fordulóponthoz (újjászületés) köti. Ez az a pillanat, amikor a hívő Krisztust személyes Urának és Megváltójának fogadta el. Abban a két irányzat egyetért, hogy nincs egyetemes üdvösség, valamint hogy lehetetlen jó cselekedetek által üdvözülni.[40]

Az evangelikál keresztények éppen apolitikus életmódjuk miatt hosszú évtizedeken át szinte teljesen elkerülték a média és a szélesebb társadalom figyelmét. A közélet fókuszába

---

[35] Izsák, 2011, 139–143. o.

[36] Vö. János evangéliumának 3. fejezete, ahol Jézus elmondja a hozzá éjszaka ellátogató Nikodémusnak, hogy „újjá kell születnie".

[37] Alister McGrath anglikán lelkész, az Oxfordi Egyetemen a történeti teológia professzora, az *Evangelicalism and the Future of Christianity* című könyvében azt írja, hogy hat meggyőződés alapján lehet evangelikálnak hívni valakit. 1. A Szentírás megfellebbezhetetlen tekintélye Isten ismeretének a forrása és a keresztény élet vezérlője. 2. Jézus Krisztus testté lett Istenként, Úrként, és a bűnös emberiség üdvözítőjeként. 3. A Szentlélek Úr volta. 4. A személyes megtérésre való szükség. 5. Az evangelizáció prioritása mind az egyéni keresztény, mind pedig az egész, egyetemes egyház számára vonatkoztatva. 6. A keresztény közösség fontossága a szellemi-lelki „táplálkozásért", közösségért és növekedésért. (McGrath, 1995, 55–56. o.)

[38] Ironikus, de a déli baptisták jó része nem használja magára az evangelikál „címkét", mert úgy vélik, a „déli baptista" öndefiníció már eleve magában foglalja mindazt, amit az evangelikál kifejezés tartalmaz.

[39] Fowler [et al.], 2004, 29. o.

[40] Hunter, 1981, 369. o. Az új evangelikalizmust néhány kutató pszichoterápiás mozgalomnak tartja. Istent a kapcsolat érdekli, nem a magyarázat, és a kapcsolatnak a célja az, hogy meggyőzze a gyülekezeti tagokat, hogy az életüknek célja van, és szereti őket valaki. Ahhoz, hogy ez a kapcsolat működjön, a híveknek el kell viselniük azokat a pillanatokat, amikor úgy tűnik, hogy ez nem működik. Pszichoterápiás klisé, hogy a kudarc a terápiás kapcsolatban segíti a pszichoterápia sikerét, mivel, amikor a kliens megtanulja tolerálni a terapeuta alkalmatlanságát, vagy elégtelenségét, és mégis valamilyen formában segítséget kap a terapeutától, a kliens képes úgy cselekedni, mintha a segítő terapeuta jelen lenne, annak ellenére, hogy hibákat követ el. A hívő emberek gyakran, amikor Isten elé viszik a problémáikat, megtörtségüket, akkor elképzelik Istent, amint megbocsát nekik, amint felemeli őket, amint bekötözi a sebeiket, szereti őket, ezáltal ilyen segítő self-objecteket hoznak létre. (Luhrmann, 2012, 296–298. o.)

1976-ban robbantak be, amikor a baptista Jimmy Carter demokrata elnökjelölt több helyütt is szégyenkezés nélkül beszélt arról, hogy „újjászületett" kereszténynek tartja magát. A Gallup közvéleménykutató 1977-78-as felmérésének összegzése olyan keresztényekként határozta meg az evangelikál hívőket, akik megtapasztalták az újjászületés élményét, szó szerint értelmezik a Bibliát és másokat is bíztattak már arra, hogy higgyenek Jézus Krisztusban. A kutatás eredményeként a Gallup – a társadalom legnagyobb megrökönyödésére – 50 millióra becsülte az amerikai evangelikál keresztények számát, és úgy vélte, minden ötödik evangelikál fundamentalista.[41] Mások 20 helyett 10 százalékra teszik az evangelikálok között a fundamentalisták arányát.[42] Az evangelikálok 20. század végi népszerűsége tagadhatatlan: 1980-ban mindhárom elnökjelölt, Jimmy Carter, John B. Anderson és Ronald Reagan is azt állították magukról, hogy evangelikál keresztények.

A magyar fordítása is nehézkes az „evangelical" kifejezésnek. Az „evangelikál" idegenül cseng, s jóllehet a magyar sajtó időnként leevangélikusozza őket, ezt sok lutheránus joggal kéri ki magának. Ha viszont a magyar evangelikál hívők által használt szót használjuk rájuk, az „evangéliumit", azon a többi felekezet akadhat fenn, amelyek tagjai úgy hiszik, ők is az evangélium alapjain állnak; nem örülnek annak, ha a kifejezést kisajátítja egy alig néhány száz esztendős mozgalom.[43] Így aztán disszertációmban az idegenül csengő, ám talán kevesebb félreértést okot adó evangelikál kifejezést használom.

A kifejezések használatán túl számtalan problémát vet fel magának a mozgalomnak az értékelése is. Nincs evangelikál központ, és még azok az evangelikál vezetők is, akik a mozgalom nevében szólalnak fel, nyilvánvalóan nem az egész mozgalom nevében beszélnek, és könnyen lehet, hogy a több száz felekezetbe tömörülő hívek nagy része nem azt teszi, amit ezek a vezetők mondanak. Nem volt és soha nem is lesz evangelikál felekezet, nincs alapszabályuk, nem is lesz, és nincsenek a formális hitre és gyakorlatra vonatkozó vezérelvek.[44] Vannak híres vezetői és sokak által tisztelt intézményei (ilyen például Észak-Amerikában a nemrég elhunyt Billy Graham, a *Christianity Today* folyóirat és a Nemzetközi Evangelikál Szövetség /World Evangelical Alliance/, de egyikük sem jelenti a végső tekintélyt az evangelikál mozgalom definiálása vagy formálása tekintetében. Nem létezik hivatalos tagsági lista, ezért nem is mindig könnyű eldönteni, ki tartozik a mozgalomhoz és ki nem. (Néhány

[41] Lambert, 2008, 203. o.
[42] Hill, 1986, 47. o.
[43] Izsák, 2011, 138–140. o.
[44] 1942-ben ugyan létrejött az Evangelikálok Nemzeti Szövetsége (National Association of Evangelicals), amely az évtizedek során egyre több felekezetet tömörített afféle ernyőszervezetként (jelenleg nagyjából 40-et), mégsem tekinthető evangelikál központnak.

kutató, mint például Robert Webber csak az Egyesült Államokban 16 „alfaját” különböztette meg az evangelikáloknak: fundamentalistákat, diszpenzácionalistákat, konzervatív evangelikálokat, anabaptistákat, wesleyánusokat, karizmatikus evangelikálokat, feketéket, progresszíveket, radikális evangelikálokat is, és így tovább. Timothy Smith történész evangelikál mozaikként írja le az evangelikálok „családját”, majd később evangelikál kaleidoszkópként utal arra, mivel a mozaik statikus, a kaleidoszkóp azonban sokféle színes kombinációra ad lehetőséget, és a dinamizmusát is jelzi az evangelikál mozgalomnak. Randall Balmer történész inkább egy patchworkhöz hasonlította a mozgalmat, a maga népművészeti jellegével együtt. Balmer szerint az evangelikalizmus Amerika népi vallása, vagyis Amerika egyszerű, hétköznapi embereinek a hite.)[45]

Nincs egy hangon megszólaló evangelikál elit sem: egész mást gondol a fundamentalizmus felé hajló jobboldali evangelikál, mint a baloldali evangelikál és azok az evangelikál tudósok, akik gyakran egymással is vitatkoznak. Miközben azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a hívők nem feltétlenül ideológiailag következetes módon dolgozzák ki a hitelveiket, attitűdjeiket, vágyaikat, amely vélhetőleg belsőleg koherens és ellentmondásoktól mentes világnézetből fakadnak.[46] Az amerikai evangelikálok 20-30 százaléka szociálisan progresszív nézetet képvisel a polgárjogok, a nők pappá szentelése, a halálbüntetés, a bevándorlás tekintetében, és rendszeresen a demokrata pártiakra szavaz. Ez azt is jelenti, hogy az evangelikálok sem politikai, sem társadalmi szempontból nem tekinthetők monolitikus és feltétlenül konzervatív „erőnek”.[47] E tekintetben az evangelikalizmus soha nem volt „izmus”, úgy mint például a katolicizmus, a presbiterianizmus, az anglikanizmus vagy a pünkösdizmus. Mindig ide-oda mozgó mozgalmak, hosszabb-rövidebb ideig tartó szövetségek és befolyásos egyének öröksége, árnyéka definiálta a mozgalmat. Ezért, amikor az evangelikalizmusról beszélünk, akkor az legjobb esetben is csupán egy rendteremtési kísérlet a különböző impulzusok, szervezetek között.[48]

Ha már figyelembe vettük a politikai és felekezeti szempontokat, érdemes egy pillantást vetni a földrajzi elhelyezkedésre is. Virginia és Texas külön fejezeteket érdemelne írásunkban, annyira markáns az ottani evangelikalizmus. Virginiát korábban „politikai múzeumi tárgyként” is definiálták, több kutató szerint ez az állam mondható leginkább oligarchia által irányítottnak. Virginia politikai kultúrája tradicionalista, hierarchikus és tekintélyelvű, miközben masszívan

[45] Sweeney, 2005, 20–21. o.
[46] Smith, 2000, 7–11. o.
[47] Espinosa, 2009, 29. o.
[48] Noll, 1994, 8. o.

protestáns állam, baptista és metodista gyülekezetekbe jár a lakosság nagyobbik része, s e közösségek túlnyomó többsége teológiailag konzervatív – függetlenül a felekezetétől. Az állam lakosainak közel fele valamilyen evangelikál felekezethez tartozik, és a lakosság több mint 10 százaléka fundamentalistának mondja magát.[49] A szavazók több mint 40 százaléka hisz a Biblia szó szerinti ihletettségében.[50]

God's country-nak, tehát Isten országának is szokták hívni a helyiek Texast, és ezt komolyan is gondolják. A texasiak 60 százaléka protestáns, több mint harmaduk baptista, 25 százalékuk római katolikus, elsősorban a spanyolajkú népesség miatt. 86 százalékuk legalább hetente egyszer imádkozik az otthonában, és 10-ből 7 ember legalább egyszer eljár istentiszteletre havonta, ami az országos átlag duplája. 54 százaléka újjászületett hívőnek mondja magát. Közel kétharmaduk állítja, hogy megpróbált már mást is kereszténnyé tenni. Nagyjából 72 százalékuk a Bibliát Isten szó szerint ihletett Igéjének mondja, és várja a benne levő próféciák bekövetkeztét.[51]

Újra hangsúlyozom, hogy nem lehet monolitikus, egységes társadalmi csoportként, felekezeti tömbként leírni az evangelikálokat. A konzervatív protestantizmus rengeteg kisebb-nagyobb csoportra oszlik, amelyek egymással is vitatkoznak.[52] Sokan például az evangelikál kifejezésről egy fehér, középosztálybeli republikánus férfire gondolnak valahonnan Virginiából vagy Texasból, holott evangelikál az a dél-amerikai vagy afrikai fekete nő is, akinek lehet, hogy a családja nagy része HIV-vel fertőzött, mégis, hitelvi szempontból közeli hittestvére az említett, képzeletbeli amerikai republikánusnak is. Evangelikál hívők jórészt a presbiteriánusok is, ma viszont már több presbiteriánus él Dél-Koreában, mint az Egyesült Államokban. A világ legnagyobb baptista gyülekezete szintén Koreában van. A londoni, vasárnap templomba járó emberek fele afrikai ősöktől származik. Közel húszszor annyi gyakorló episzkopális, vagyis anglikán él Nigériában, mint Angliában, ahonnan a Church of England származik. A nigériai anglikánok többsége evangelikál.[53] Mindent összevetve, nagyjából minden tizedik ember a világon evangelikál, miközben mintegy kétmilliárd ember mondja magát kereszténynek. Amennyiben a pünkösdiek és karizmatikusok is evangelikálnak számítanak – márpedig annak számítanak – akkor 750-800 millióra kúszik fel az evangelikálok száma. (Csak pünkösdiek és karizmatikusok több mint 570 millióan vannak. A többi evangelikál száma meghaladja a 242

[49] A befolyásos amerikai esszéista, újságíró és kritikus, Henry Louis Mencken azt írta 1924-ben, hogy „dobj ki egy tojást egy vonatablakon, és bárhol is utazol az Egyesült Államokban, egy fundamentalistát fogsz eltalálni". (Cromartie, 1993, vii. o.)
[50] Rosell – Wilcox, 2003, 41–43. o.
[51] Lamare – Polinard – Wrinkle, 2003, 59–61. o.
[52] Smith, 2000, 13. o.
[53] Catherwood, 2010, 71–73. o.

milliót.)[54] Vagyis amikor amerikai fundamentalizmusról és evangelikalizmusról beszélünk, valójában globális fundamentalizmusról és evangelikalizmusról is beszélünk, nem kizárólag déli WASP[55] republikánus szavazókról. Ehhez még vegyük hozzá az Egyesült Államokon belüli afroamerikai pünkösdieket, de azokat a szigorú, szeparatista fundamentalistákat is, akik mélyen elítélik a pünkösdieket – és minimum tartanak a feketéktől. De evangelikálok azok a pacifista mennonita-anabaptista tradícióból származó hívek is, akik teljes mértékben elítélik az erőszakot, tehát totálisan szembemennek az evangelikalizmus egy meghatározó részére igencsak jellemző nacionalizmussal és militarizmussal.[56]

Episztemológiai szempontból négy fő forrást különböztethetünk meg a globális kereszténységben. A hangsúlyt a megismerésben a liberális protestánsok a kultúrában és az észben látják, míg a konzervatív protestánsok, evangelikálok és fundamentalisták a Bibliában találják azt meg. A római katolikusok valamint ortodoxok e tekintetben az egyházban bíznak, míg a pünkösdiek a Szentlélekben, illetve a Szentlélekkel való kapcsolatban. A római katolikus és ortodox hagyományban azért nehéz az egyházi szakadás, mivel éppen az egyházi hagyományok bírnak legitimációs tekintéllyel – ez önmagában immunitást kölcsönöz a szakadásokkal szemben. Ha valaki őszintén hisz az apostoli utódlásban, akkor annak logikus következménye, hogy nincs üdvösség az egyházon kívül. Ezért aztán a potenciális skizmatikusok nehezen tudják meggyőzni a követőiket arról, hogy érdemes elszakadni az egyháztól. Bár az egyház történetében voltak „több pápás" időszakok, de minden egyházfő a saját legitimitása mellett érvelt, és ragaszkodott hozzá, hogy az ő vezetése alatt kell újraegyesülnie az egyháznak. A protestánsok számára könnyebb a szakadás, hiszen náluk a Biblia az egyetlen legitim tekintélyforrás, és azt a hívek akár egyénileg is értelmezhetik. Ez nagyon könnyűvé teszi, hogy egyének és csoportok megkérdőjelezzék a domináns ortodoxiát, és rámutassanak egy új kinyilatkoztatásra, értelmezésre, amely szerintük igazabb megvilágításba helyezi a Szentírást az establishment tanításaihoz képest. Ez magyarázatot ad arra, hogy miért van csak baptista egyházakból több tucatnyi az Egyesült Államokban.[57] A kutató számára okozhat némi nehézséget a sokszínű vallási térkép, mindazonáltal ez lehetett talán az egyik oka annak, hogy a vallás soha nem veszítette el a jelentőségét Amerikában. Mivel mindig is sokféle felekezet versengett egymással az Egyesült Államok vallási szabadpiacán,

[54] Sweeney, 2005, 9. o.
[55] White Anglo-Saxon Protestant (fehér angolszász protestáns, a mozaikszó darázst jelent angolul)
[56] Marsden, 1993b, 28. o.
[57] Bruce, 1990, 34–45. o. Természetesen több esetben részben egymástól független történelmi gyökerek, nyelvi különbségek is magyarázzák a sokféle felekezet létrejöttét.

ezért a népességnek kisebb része idegenedett el az egyházaktól, hiszen mindenki megtalálhatta azt, ami számára vonzó volt egy-egy közösségben.[58]

Evangelikál tudósok saját mozgalmuk legnagyobb problémájának azt tartják, hogy nem igazán van az evangelikalizmusnak autentikus értelmisége. Ahogyan azt Mark Noll kifejti a *The Scandal of the Evangelical Mind* (Az evangelikál elme botránya) című könyvében, bár sokféle erény megtalálható az evangelikál protestánsokban Észak-Amerikában (nagylelkűség, önfeláldozás, és így tovább), generációkra visszamenőleg hiányzik belőlük a következetes és újító gondolkodás, kikoptak a magas kultúra és az egyetemi kutatóintézetek világából. Ez különösen azért érdekes, mert a puritánok, de John Wesley, Jonathan Edwards, Francis Asbury is mind azt az álláspontot képviselték, hogy a szorgalmas, szigorú mentális tevékenység egyik módja lehet Isten dicsőítésének.[59] Azt is el kell ismerni, hogy az evangelikál értelmiség aránya egyre nő. Míg 1960-ban az evangelikálok csupán 7 százaléka szerzett diplomát, az 1970-es évek közepére ez az arány 23 százalékra ugrott, és folyamatosan nő.[60]

[58] Bruce, 1990, 187. o.
[59] Noll, 1994, 3–4. o. (Érdemes megjegyezni, hogy John Wesley, Charles Wesley és George Whitefield mind Oxfordban végzett értelmiségiek voltak.)
[60] Williams, 2010, 161. o.

1.3 A fundamentalisták

A fundamentalisták számára már a fentebbi evangelikál „értelmieskedés” is veszélyesen sok. Szerintük a „baloldali evangelikálok” túlságosan bonyolult válaszokat adnak azokra az egyszerű kérdésekre, amiket a társadalom feltesz. Úgy vélik, a tisztességes konzervatív emberek belefáradtak az elefántcsonttoronyba zárkózott evangelikalizmus pszeudo-intellektualizmusába. Fundamentalista szerzők példaként említik, hogy ha megkérdeznének egy evangelikált, hisz-e abban, hogy lángnyelvek emésztik a bűnösöket a pokolban, fél órát beszélne az örökkévaló büntetés teológiai implikációiról, filozófiával megtöltve, és még mindig nem tudná a kérdező, hogy miben hisz. Ezzel szemben, ha egy fundamentalistától kérdezik ugyanezt, ő egyszerűen úgy felel, hogy „természetesen, jó forró lángnyelvek kínozzák”.[61]

Az evangelikálok és fundamentalisták közötti egyik különbség éppen ez: az evangelikálok sokkal kevésbé hajlanak az antiintellektualista véglet felé. A kultúrához való viszonyban is találunk különbségeket. J. Vernon McGee presbiteriánus evangelikál teológus három tábort különböztet meg az általa együtt emlegetett fundamentalista-evangelikál mozgalmon belül. Az elsőbe tartoznak a harcos fundamentalisták, akik „azzal töltik az idejüket, hogy minden más keresztény csoportnak megmondják, mi a baj velük. Ők bűn nélküliek, mivel ők vetik az első és utolsó követ a többiekre.” Aztán vannak a reformálódó fundamentalisták, „akiknek az egyik kezében zászló van, a másikban pedig Biblia, ám a zászlót jobban rázzák, mintsem hogy a Bibliát tanítanák. Azt hiszik, ha bevezetnek bizonyos reformokat az országban, eljön az ébredés. Ezt a csoportot dicséret illeti lelkesedésükért, de a lelkesedésben nincs ismeret.” A harmadik csoportba tartoznak a régi vágású evangelikálok, akik elfogadják a hit fundamentumait, és ezek segítségével meg akarják menteni az embereket, miközben a körülöttük levő kultúrát is meg akarják menteni. McGee magát is ebbe a csoportba sorolta.[62]

További támpontot adhat a fundamentalizmus és evangelikalizmus közötti különbségek megértéséhez, ha úgy tekintünk az evangelikál hívőre, mint egy tulajdonképpeni kedves vagy jólnevelt fundamentalistára – mivel a hitük, meggyőződésük alapja szinte teljesen ugyanaz.[63] Sokan persze eleve elutasítják, hogy ilyen abszurd módon írjuk le a két irányzat közötti különbséget, holott a modern amerikai fundamentalizmus apostola, az Egyesült Államok

[61] Falwell – Dobson – Hindson, 1981, 172. o.
[62] idézi Dochuk, 2012, 271–272. o. Előrevetíthető, hogy konvergencia támad az evangelikálok liberális szárnya és a liberális protestáns felekezetek konzervatív szárnya között: az evangelikálok egyre inkább intellektuálisan is tanulmányozzák a Szentírást, nyitnak a társadalmi igazságosság tanításai iránt, amivel párhuzamosan egyre kevésbé fogják militáns módon tiltani a táncolást vagy az alkoholfogyasztást. Emellett a liberálisok konzervatívabb közösségei újra középpontba helyezik a Bibliát, komolyan veszik a keresztény tanítványságot, így a közeledésük meglehetősen valószínű. Amire példa lehet, hogy több ilyen keresztény – ellentétben a fundamentalistákkal – már fontos ügynek tartja például a klímaváltozást.
[63] Izsák, 2015a, 50. o. A liberális amerikai szakirodalomban így hivatkoznak erre: „an evangelical is a fundamentalist with manners”.

keresztény jobboldali politikai erejének egyik fontos kovácsa, a 2007-ben elhunyt baptista prédikátor, Jerry Falwell egyszer úgy definiálta saját irányzatát, hogy „a fundamentalista olyan evangelikál keresztény, aki mindig be van pöccenve valamin".[64]

A fundamentalista úgy véli, ő mindent a szent szövegek mérlegén mér meg. Mindeközben ragaszkodik egy jól meghatározható bibliai interpretációhoz, tulajdonképpen kritika nélküli viszonyt alakított ki egy külső referenciarendszerhez. A nem fundamentalista erőfeszítéseket üresként, haszontalanként, vagy hitehagyottként elutasítja. A keresztény közösségre vonatkozó elvárásai olyan szigorúak, hogy az egyházban levő megosztottságokat az erény jeleként értelmezi, és ha már nincs „modernista", akiktől visszahúzódhatna, a fundamentalista azzal kompenzál, hogy saját berkein belül keres és talál ellenségeket. Ahogyan egy későbbi fejezetkezdő idézetben jelzem: „a tagadás státuszát fent kell tartani, különben a fundamentalizmus raison d'être-je elveszett."[65] A fundamentalisták szerint ugyanis óriási a különbség a „névleges keresztények" és az „igazi keresztények" között – ez az elválasztás az alapja minden fundamentalista ideológiának. Egyrészt mélyen bizalmatlanok a fennálló egyházakkal. Másrészt pedig minden egyház kudarcát, befolyásvesztését azzal magyarázzák, hogy az adott közösség elveszítette az evangélium központi üzenetét, amit csak az ébredési mozgalmakban értettek meg igazán. A „langyos" egyházak fő bűne, hogy eldobták maguktól az ébredési lelkületet (ami a mai napig a leghatékonyabb, legtisztább eszköz Isten kezében a világ megmentésére), mivel a papok és a teológusok behódoltak a korszellemnek, és modern tanításokkal vakvágányra vitték az igaz vallás ügyét.[66] Ezért tartják fenyegetőnek a fundamentalisták az 1947 utáni új-evangelikalizmust is. Úgy látják, csak egy lépés választja el azt a mérsékelt liberalizmustól, és veszélyesen közel került a teológiai baloldalhoz.[67]

A fundamentalisták általában azzal érvelnek, hogy minden eltérés a szerintük ősi, Isten által jóváhagyott rendszertől – közvetlenül vagy közvetve – sátáni befolyásra történik, többnyire az ördög „modernista" szövetségesei által. Aki eltér a dogmatikus normától, az életével és örök üdvösségével játszik. Azok, akik a bűneiket felismerik, „átadják a szívüket Jézusnak, újjászületnek, ők lesznek az új elit. Szellemi és erkölcsi felsőbbrendűségük megkülönbözteti őket az emberiség többi részétől, ideértve a nem fundamentalista

[64] Sutton, 2012, 5. o.
[65] Averill, 1989, 52. o.
[66] Barr, 1977, 13. o.
[67] Falwell – Dobson – Hindson, 1981, 24–25. o.

keresztényeket is, akikről azt gondolják, hogy nem lehetnek benne Isten üdvtervében, hiszen tanításukba tisztátalanság került."[68]

Ugyanakkor meglehetősen nehéz elképzelni, hogy a fundamentalisták hosszabb ideig dominálják a kultúrát. Sikerük ugyanis mindig önkorlátozó. Ha egy fundamentalisztikus jellegű felekezet megerősödik, és sikeres lesz, ez azzal is jár, hogy bebizonyosodik: nem üldözik. Ahogyan a szélsőséges protestantizmus kilép a kulturális-intellektuális gettóból, gazdagodik, befolyásra tesz szert, egyre több kompromisszumot fog kötni a kultúrával, az establishmenttel. Ezzel együtt meglazulnak az erkölcsei, egyre professzionálisabbak lesznek a lelkészei, és egyre kevesebb dolog fogja elválasztani a szenteket a világtól. Minél kényelmesebben lehet taggá válni az egyházban, annál nagyobb valószínűséggel lesz egy újabb szektás forradalom, ami újabb megtisztulásra és nagyobb szeparációra hívja az „igazakat".[69]

James Barr a fundamentalizmust a kereszténység patologikus állapotának tartja, és inkább személyes vallási és egzisztenciális attitűdre vonatkoztatja. Fundamentalisták elsősorban a konzervatív evangelikálok között találhatók. Nem minden konzervatív evangelikál fundamentalista, de az átfedés meglehetősen nagy.[70] Barr szerint ellentétben az általános vélekedéssel, a fundamentalizmus középpontjában nem a Biblia áll, hanem egy bizonyos fajta vallásosság, vallási attitűd. A fundamentalisták szerint övék a vallás, méghozzá azért, mert elfogadják a bibliai tekintélyt, Isten Szavát. Barr szerint ez nem igaz: egy konkrét múltbeli vallásos megtapasztaláshoz ragaszkodnak, amit a Biblia explicit tanításának gondolnak, és ami köreikben dominánssá lett. Ez a vallási hagyomány határozza meg a bibliaértelmezésüket, amiben a Biblia végül nem forrás, hanem szimbólum lesz: a vallási hagyományra támaszkodnak, és a bibliai tekintély realitása helyett annak formájával védelmezik konzervatív hagyományukat.[71] A fundamentalista értelmezésben az igazság sohasem valami, amit progresszív módon fedeznek fel a történelem folyamán, hanem egy fix, egyszeri kinyilatkoztatás a Bibliában, és az embernek ehhez kell visszatérnie – legyen szó akár a személyiségről, az emberi társadalomról, vagy akár a természettudományokról. Ezért aztán a fundamentalizmus mindig ellenáll annak, hogy megváltozzanak az intézmények, akár kisebbségi jogokról, női jogegyenlőségről vagy a hagyományostól eltérő családmodellekről vitáznak. Még az amerikai alkotmány értelmezése is ide tartozik, amire pedig nyilván hatással

[68] Averill, 1989, 8-10. o.
[69] Bruce, 1990, 231. o.
[70] Barr, 1977, 5. o.
[71] Barr, 1977, 11. o.

vannak olyan körülmények, amilyeneket az alkotmányozók annak idején el sem tudtak képzelni.

Az evangelikál Edward John Carnell (1919-1967), a Fuller Theological Seminary rektora szerint „a fundamentalizmus paradox helyzet. Meglátja az eretnekséget az igaztalanban, de nem a szeretetlenben. Ha nála van a legtöbb igazság, nála van a legkevesebb kegyelem is, mert bizalmatlan az udvariassággal és a diplomáciával szemben. A fundamentalizmus elfelejti, hogy az ortodox igazság az ortodox szeretet nélkül semmit sem használ."[72] Megfigyelése szerint a fundamentalisták az álláspontjukat mindig tagadással fejezik ki, és ez azt is jelenti, hogy aki nem ért velük egyet, azt hitehagyottnak minősítik. Carnell a fundamentalizmust az ortodoxia perverziójának, elferdítésének hívta, és a kultuszokra jellemző mentalistással vádolta, találó megfogalmazása szerint a fundamentalizmus egyenlő a kultusszá lett ortodoxiával.[73]

Nincs kompromisszumkészség a fundamentalisták mentalitásában. A fundamentalisták erkölcsi, fekete-fehér kivezető utat mutatnak a komplexitásból, a „szürke zónából", mivel ez utóbbi kulturális és vallási bonyolultsága félelmet és szorongást szül bennük.[74] Hozzátehetjük, hogy a társadalom tagjai közül sokakban okoz a gyors változás és az egyre bonyolultabb világ szorongást, ám a fundamentalizmus mellett sok más megküzdési stratégia is létezik. Különbség Európa és az Egyesült Államok között, hogyan definiálják magukat a fundamentalisták. Barr azt írja, hogy a fundamentalizmus negatív, megbélyegző kifejezés, és nem szeretik ezek az emberek, ha így hívják őket, mert bigottságot, szektásságot, szűklátókörűséget is jelent. Ez minden bizonnyal így van Európában, de Amerikában a fundamentalista büszke fundamentalista, és nem okoz számára gondot ez a „címke".[75]

Az igazi fundamentalista dualista is egyben: a világot a jó és a gonosz erőinek kozmikus háborújaként értelmezi.[76] Bár a fundamentalisták a felszínen politikai ellenfeleikkel küzdenek, akiknek a szekularizációs politikáik és meggyőződéseik ellentétesek az általuk definiált vallással, ezt a háborút nem konvencionális politikai harcként értelmezik, hanem kozmikus összetűzésként. A fundamentalisták azért küzdenek, hogy egyes tanításokat, dogmákat, valamint a múlt egyes hitgyakorlatait a maguk szelektív módján újjáélesszék. Többen közülük visszahúzódnak a társadalom fősodrából, és egy alternatív, párhuzamos vallási ellenkultúrát hoznak létre.[77] Mások viszont karizmatikus vezetőik mögött olyan fundamentális tanításokat

[72] Averill, 1989, 52. o.
[73] Collins, 2012, 64. o.
[74] Wald, 2003, 296–297. o.
[75] Falwell – Dobson – Hindson, 1981, 2. o.
[76] Izsák, 2015a, 50. o.
[77] Watt, 2007, 270–271. o.

fogalmaznak meg, amelyekből összeáll egy ideológia, amiből követőik számára egy konkrét, végrehajtandó akcióterv is következik. Vagyis nemcsak védekeznek, hanem harcolnak, támadnak, azért, hogy újraszakralizálják a szkeptikus világot.[78]

A fundamentalizmus egy önmagát magyarázó, minden kétséget kizáró ideológia is. A szélsőségesen konzervatív apologéta mindenben azt látja bizonyítva, hogy a Biblia „igaz". Ennek egyetlen oka az, hogy mindvégig fundamentalista volt. A fundamentalista filozófiai álláspont ugyanis meggátolja abban, hogy felismerje szűklátókörű gondolkodását. A fundamentalizmus ideológiai karaktere tulajdonképpen gátolja legfontosabb funkciójában, az evangelizációban is. A fundamentalista ugyanis nem annyira az üdvösség evangéliumát hirdeti az embereknek, mint inkább fegyverként használja az evangéliumot arra, hogy ideológiailag kolonizálja az emberiséget.[79]

Más paradoxonokat is találunk a fundamentalizmusban. Egyrészt benne van a szeparatizmus, az elhatárolódás, miközben elfogadja a többségi társadalom bizonyos attitűdjeit, hogy befolyásos tudjon maradni, és hatékonyan tudjon evangelizálni, téríteni. Néha spirituális szempontból individualista, máskor pedig intenzív patriotizmussal vegyül, és a teljes nemzet morális és politikai jólétére kiterjeszti érdeklődését. Bár individualista, mégis erős közösségeket hoz létre. Sok tekintetben értelem- és értelmiségi-ellenes, de a helyes gondolkodást és oktatást hangsúlyozza. Az ébredési hagyományaiból kiindulva a szubjektumhoz szól, és ezért szubjektív, máskor azonban racionalista, induktivista az episztemológiájában. Kereszténységét a Bibliából szerzi, mégis engedi, hogy formálja az adott technológiai kor. Antimodernista, mégis markánsan modernista a gondolkodásmódja. Érdekes, sőt, gyakran ironikusan egyszerű válaszokat fogalmaz meg, mégis olyan komplex kombinációja a tradícióknak és hiteknek, hogy jóval több paradoxon van benne, mint amennyit a hívei felismernek és elismernek.[80]

[78] Armstrong, 2001, xii–xiii. o.
[79] Barr, 1977, 341. o.
[80] Marsden, 1991, 120–121. o.

2 PURITÁN GYÖKEREK

„Amerika hegyen épült nagyszerű, ragyogó város”[81]

2.1 A puritánok hite

Mielőtt partra szálltak volna Massachusettsben, 1630 tavaszán, az angol puritán laikus vezető, John Winthrop[82] az Arbella nevű hajó fedélzetén összegyűlt utasoknak lelkesen beszélt arról, mivé válhatna új hazájuk, Amerika. Beszéde később írásban is megjelent *A Model of Christian Charity*[83] címen. Arról beszélt Winthrop a hajó fedélzetén, hogy csak úgy kerülhetik el a lelki hajótörést, hogyha Mikeás próféta tanácsát követik, vagyis „cselekedjünk igazán, szeressük az irgalmat, és alázatosan járjunk a mi Istenünkkel”. E célból egy emberként össze kell fogni és testvéri szeretettel kell egymás iránt viseltetni, együtt örülni, együtt sírni, együtt szenvedni, egy testként. Ebben a híres beszédében mondta el a hegyen épített város hasonlatát is.[84] Úgy vélte, ha a puritánok hamisan bánnak Istennel, akkor Ő megvonhatja a segítségét tőlük, és a szájára veszi majd őket az egész világ. „Ha a szívünk elfordul, és nem engedelmeskedünk (…), bizonyosan elveszünk azon a jó földön, még ha által is keltünk e széles tengeren, hogy elfoglaljuk. Ezért aztán válasszuk az életet, hogy mi és a mi utódaink élhessünk azáltal, hogy engedelmeskedünk hangjának és ragaszkodunk hozzá, mert ő a mi életünk és ő a mi gazdagságunk.[85]

A fundamentalizmus gyökereinek vizsgálatakor érdemes egy pillantást vetni az Egyesült Államok gyökereire. Nem szabad megfeledkezni arról, hogy az Egyesült Államok története részben a puritánokkal kezdődött. Puritánok viszont nem lettek volna, ha nincs a Biblia, pontosabban nincs angolra fordított Biblia. Az angol nyelvű Biblia minden bizonnyal az egyik legfontosabb könyv a brit és az amerikai történelemben. A Biblia angol nyelvű fordítása a protestáns kereszténység elterjedését is szolgálta, együtt járt a parlamentáris erők megerősödésével, az abszolút monarchia bukásával, a puritanizmus megerősödésével, sőt Amerika „kitalálásával” is.[86]

Az Amerika „kitalálásának” gyújtópontjában álló zarándokok, bizonyos tekintetben vallási szeparatisták, 1609-ben menekültek Angliából Hollandiába, hogy ott menedékre leljenek. Angliában ugyanis akkor vasszigorral sújtottak le mindazokra, akik nem voltak hajlandók

[81] Ronald Reagan idézi John Winthropot
[82] Puritán vezető, 1630–1649 között, Massachusetts kormányzója
[83] A keresztyén könyörületesség példája
[84] "Mert tudnunk kell, hogy hegytetőn épült város leszünk, s minden ember reánk függeszti tekintetét."
[85] Butler – Wacker – Balmer, 2003, 74–75. o.
[86] Gelernter, 2007, 21. o.

elfogadni a *Book of Common Prayer*t, vagyis az anglikán istentiszteleti rendet. Bő évtized után a puritán zarándokok úgy döntöttek, hogy Hollandia nem hosszú távú megoldás a vallási problémáikra. William Bradfordnak (1590-1657), a későbbi plymouthi kormányzónak a vezetésével útra keltek, hogy a Mayflower fedélzetén 1620-ban átkeljenek az óceánon.[87]

Természetesen az Egyesült Államok megalakulásához vezető úton más felekezetek, ideológiák is megjelentek. Mi több, az általános vélekedéssel szemben nem a puritánok érkeztek először az Egyesült Államok ősébe, hanem olyan angliai honfitársaik, akik az államegyházhoz tartoztak, tehát anglikánok voltak – őket hívják az óceán túlpartján episzkopálisoknak. A holland református egyháznak a képviselői is viszonylag jól berendezkedtek Nieuw Amsterdamban, ami később New York lett, s történt mindez azelőtt, hogy a puritánok első számottevő közösségei megérkezhettek volna Bostonba, 1630-ban. Sok egyéb vallás, felekezet is megjelent, német ajkú hívők például, svéd lutheránusok Delaware-ben, presbiteriánusok Skóciából és Írország északi részéből, akik Long Islanden, New Jersey-ben és Pennsylvaniában telepedtek le. Nem beszélve arról, hogy az Újvilágban erős volt a katolikus hatás is, hiszen Spanyolországból katolikus papok jöttek téríteni az amerikai indiánokat, de Franciaországból is érkeztek katolikus misszionáriusok.[88]

Mégis, tagadhatatlan, hogy a legnagyobb intellektuális és vallási erővel a puritanizmus bírt a későbbi Egyesült Államokra. Illő tehát, hogy a fundamentalizmus filogenezisének tanulmányozásakor jobban körbejárjuk a puritanizmust. A puritanizmus nem egy protestáns felekezet, hanem a protestáns kereszténységhez való egyfajta jól körülírható hozzáállás. A 17. században elsősorban a kongregacionalista és a presbiteriánus gyülekezetekben lehetett puritánokat találni, de az anglikánok, később baptisták[89] és kvékerek között is előfordultak ilyenek.[90] 1645-re már 23 protestáns templom állt az Újvilágban. Az odajáró hívek többsége kálvinista volt, jó részük pedig puritán meggyőződésű. Az észak-amerikai bevándorló lakosság a 17. században kétharmad részben kálvinista vallási hagyományokból származott. Köztük voltak skót presbiteriánusok, angol puritánok, német és holland reformátusok, de francia

[87] Gaustad – Noll, 2003, 63. o.
[88] Noll, 1992, 7. o.
[89] A „baptista" kifejezés az anabaptista szó rövidítése, ami azokra a hívőkre utal, akik a felnőttkeresztségben (korábban: újrakeresztelésben) hisznek, és azt gyakorolják. A korai anabaptistákat gyermekkorukban mind megkeresztelték a római katolikus egyházban, ám ragaszkodtak ahhoz, hogy később megismételjék a ceremóniát, mivel hitük szerint csak miután az ember egyénileg, és felelőssége teljes tudatában dönt Krisztus (és az egyház) mellett, utána „érvényes" a keresztsége. (Az csak később lett éles viták tárgya, hogy a keresztelés vagy a teljes víz alá merítés a „helyes", bibliai módja ennek a szentségnek.)
[90] Gelernter, 2007, 27. o.

hugenották is. Mindnyájuk számára fontos tanítás volt a predesztináció, de többségük úgy tekintett a testére, mint a bűn melegágyára.[91]

Mivel – hasonlóan a későbbi fundamentalizmushoz – mozgalomról van szó, nem pedig egy jól körülhatárolható felekezetről, így inkább jellemzőik vannak, nem pedig pontokba szedett hitelveik. Természetesen vallották mindazt, amit a tradicionális kereszténység tanít, ám buzgóságban és attitűdben kiemelkedtek a kor átlagos protestantizmusából. A korai puritánok például többnyire hittek a természetfeletti megnyilvánulásokban, és úgy vélték, a sötét erők – például boszorkányok közvetítésével – időnként beavatkoznak az életükbe, ezek ellen pedig a legjobb imádsággal és buzgó, istenkereső szívvel védekezni.[92] Ezen kívül a puritánok nem bánták, ha valaki Isten iránti elragadtatottságban fel-alá ugrál örömében, de a férfiak és nők közötti táncot bűnre vezető erkölcstelenségnek tartották. Ahogyan a kockázást, kártyajátékot, de még a karácsony megünneplését is profán, mi több, babonás dologként elítélték. Connecticutban például pénzbüntetésre ítélték azt, akinél kártyát vagy kockát találtak.[93] A puritánok a 17. században hevesen tiltakoztak a férfiak parókaviselése és a női divat ellen, és figyelmeztették a híveket, hogy az Úr haragja ezek miatt joggal gyúl fel Új-Anglia földje ellen, sosem látott veszedelmek és bibliai csapások sújtják majd a világot.[94]

A puritánok arról kapták a nevüket, hogy igyekeztek megtisztítani önmagukat, de az anglikán egyházat és magát a társadalmat is. Éppen ezért hevesen reagáltak a keresztény közösségekben tapasztalható romlottságra. Erkölcsi felbuzdulásból támadták a fennálló politikai és vallási elitet is, ami miatt – ahogyan láttuk – gyakran üldözték őket. Más vallási kisebbségekkel együtt azt remélték, hogy az új világban jobb, istenesebb társadalmat hozhatnak létre. Bár a gyarmatokon már a kezdetektől kvázi vallási pluralizmus uralkodott, a puritánok olyan erős vízióval érkeztek, hogy méretükhöz képest aránytalanul nagy befolyást gyakoroltak a 17-18. századokban.[95]

---

[91] Bridgers, 2006, 15. o. Annak ellenére, hogy baptisták és puritánok eltérő véleményen voltak a keresztelés tekintetében, a földi vándorlással kapcsolatos megegyező látásmódjuk összekapcsolta őket. A Zarándok útjának szerzője, John Bunyan, bár baptista volt, írását más protestáns kisegyházak hívei is (és általában a puritánok) nagy becsben tartották.

[92] Covey, 1961, 56–57. o. Cotton Mather például a 17. század végén úgy gondolta, azért nőtt meg a varázslással kapcsolatos abúzusok száma, mert az ördög így próbál visszavágni azért, hogy a kegyes puritánok elvették az indiánoktól a földet. A buzgó prédikátor az elharapózó varázslást gonosz angyalok munkájának tulajdonította. Annyira hitt saját munkájában, hogy meggyőződése lett: a pokoli lények azért olyan aktívak, mert haragszanak rá, hogy az igaz puritanizmust akarja felélesztení Amerikában.

[93] Bridgers, 2006, 15. o.

[94] Covey, 1961, 59–60. o. (Nem lehet nem észrevenni a hasonlóságot néhány 21. századi prédikátor megnyilvánulásaival kapcsolatban, elég csak Jerry Falwell hírhedt tévés interjújára gondolni, amelyben a 2001. szeptember 11-ei terrortámadásról azt mondta, hogy az a melegek életmódjának következménye, Isten ugyanis emiatt levette oltalmazó kezét Amerikáról.)

[95] Fowler [et al.], 2004, 5–6. o.

A köztudatban a puritánok rideg, kemény, bigott, fantáziátlan, humorérzék nélküli emberekként jelennek meg, akiket megrémít az emberi szexualitás és minden, ami szórakoztatónak tűnik. Ez a kép nem áll teljesen messze az igazságtól. Ahogyan egy szerző írt erről: „a puritánok gyűlölték a medvetáncoltatást, de nem azért, mert az fájdalommal járt a medve számára, hanem mert szórakoztatta a nézőket."[96]

Mindez abból a hitgyakorlatból is táplálkozott, hogy a puritánok állandóan vizsgálták a szívük állapotát, és úgy vélték, minden betegség, nyomorúság a kegyelmes Isten eszköze, amellyel visszafordítja a szívüket önmagához, és megakadályozza, hogy kétség, hitetlenség, kishitűség vagy bármilyen bűn, hanyagság férkőzzön abba.[97] Mindebből az is következett, hogy a puritánok jó része állandóan ébren tartotta magában a bűntudatot: szüntelenül bánkódott, szomorkodott korábbi bűnei felett.[98] Nem csoda, hogy a puritánok közül számosan – miközben leértékelték a világot –, a korai mártírokhoz hasonlóan vágyakoztak a halál után, hogy mielőbb találkozhassanak Krisztussal.[99] Ez sokuknak sikerült is: lesújtóan magas volt a halandóság a 17-18. századi Amerikában. A gyerekek fele meghalt a tizenhetedik születésnapja előtt. A legfőbb halálozási okok: tuberkulózis, himlő, vérhas, torokgyík, skarlát, kanyaró voltak. Az új-angliai befolyásos puritán igehirdető Cotton Mather (bár például apja szokatlanul magas, 84 éves kort ért meg) az 1713-as kanyarójárványban feleségét, újszülött ikreit, két lányát és egy fiát is elveszítette.[100] A halál ennyire kézzelfogható közelsége nyilván felfokozottabbá tette sokakban a tiszta, bűntelen, megszentelt életre való vágyakozást.

Nem kevés előrelátással a puritánok már előre féltek attól, hogy a hívek egyszer majd jómódban fognak élni, és a jólét elfordítja a szívüket Istentől. Éppen ezért a gazdasági érvényesülés külsőségekben is megnyilvánuló jeleit éles szemmel figyelték, és a világi hívságokra azonnal lecsaptak. A befolyásos puritán lelkész, a Harvard Egyetemet (akkoriban Harvard College) két évtizeden át vezető Increase Mather testvére, Eleazar 1671-ben arra figyelmeztette northamptoni nyáját, hogy a külsőségekben megnyilvánuló jólét „a kegyes élet gyökerénél lévő féreg", amely elpusztíthatja a helyes vallást. Kijelentette, hogy korábban, amikor még kevesebb kereskedés folyt Új-Angliában, többet imádkoztak, az emberek jobban figyeltek a szívükre, s a szűkösebb lehetőségek mellett kevesebb volt a bűn is.[101]

---

[96] Murrin, 2007, 23. o.
[97] Covey, 1961, 62–65. o.
[98] Covey, 1961, 50. o. (ez az attitűd sok mai protestáns felekezetben is megtalálható, része lett a klasszikus evangelikál gondolkodásmódnak)
[99] Covey, 1961, 49. o.
[100] Covey, 1961, 66. o.
[101] Covey, 1961, 50. o.

Mivel úgy gondolták, mindenkinél jobban törekednek Istennek engedelmeskedni, minden más felekezetnél hűségesebbek az isteni tekintélyként tisztelt Bibliához, ezért a puritánok felsőbbrendűnek érezték magukat minden más hittel, meggyőződéssel szemben. Hamar intoleránssá is váltak, aminek a nyomait mind a brit, mind pedig az amerikai életben látjuk – már amikor puritánok kezébe került az irányítás. Mivel azt feltételezték, hogy pontosan ismerik Isten akaratát, úgy gondolták, hogy az a helyes, ha ezt másokra rákényszerítik, még akkor is, hogyha azok a mások nem úgy értelmezték, képzelték el Istent, ahogyan ők tették azt.[102]

A puritánok hittek abban is, hogy az emberiség teljes mértékben kiszolgáltatott Istennek az üdvösségért. Luther Mártonhoz és Kálvin Jánoshoz hasonlóan a puritánok ágostoni teológiát vallottak, vagyis minden ember bűnös, és képtelen megbékélni Istennel, hacsak Isten nem indítja el az üdvözülés folyamatát. A puritánok emellett kálvinista módon hangsúlyozták a Biblia tekintélyét: hitték, hogy a Biblia szabályt adó tekintéllyel bír, ami azt jelenti, hogy a keresztényeknek, amennyire csak lehetséges, csak azt szabad tenniük, amit a Szentírás kifejezetten parancsol, tanácsol. (Vagyis szigorúbbak voltak Luther Mártonnál, aki azt tanította, hogy a Biblia úgy tekintély, hogy a hívőknek semmit nem szabad tenniük, amit tilt a Szentírás.) Maguk között persze a puritánok sokat vitatkoztak azon, hogy mi az, amit a Biblia pontosan parancsol, például a kormányzás tekintetében. Néhány puritán, főleg Angliában, amellett érvelt, hogy a presbiteriánus egyházállami szervezet a megfelelő államforma. Az újvilági kalandot vállaló puritánok többsége viszont úgy vélte, hogy a Biblia a kongregacionalista szervezetet tanácsolja. Ez azt jelenti, hogy állam és egyház összefonódnak: a gyülekezetek egyénileg szerveződnek meg, de az istenfélő magisztrátusokkal, városvezetőkkel együttműködnek azért, hogy a társadalmat teljesen megreformálják. Akadtak köztük olyanok is, akik szerint a Biblia azt parancsolja, hogy a kongregacionalista szervezet teljesen elválasztva működjön az államtól.

A puritánok meggyőződéssel vallották, hogy Isten a társadalmat egységes egésznek teremtette. Állam és egyház, az egyéni és a köz nem teljesen függetlenek egymástól, hanem egymást kiegészítik, és összekapcsolja őket az isteni gondviselés. Ez a meggyőződés húzódott meg a puritánok azon erőfeszítése mögött is, amellyel a 17. században a teljes angol társadalmat igyekeztek megreformálni. Ez a hit ugyanakkor arra is motiválta a puritánokat, hogy olyan kolóniákat igyekezzenek kialakítani az Újvilágban, amelyben az élet Isten dicsőségét tükrözi – minden szempontból.[103] Úgy tanították, hogy az egyén bűnre való hajlandóságát korlátozni kell, amennyire csak lehet, méghozzá a közösség érdekében. A korai Amerikában az erkölcsileg ma

[102] Noll, 1992, 33. o.
[103] Noll, 1992, 32–33. o.

talán fojtogatónak tűnő törvényeket azért hozták, hogy az egyént – Pál apostol szavaival – felszabadítsák „a bűn rabszolgaságából”.[104] (Ahogyan azt Alexis de Tocqueville megjegyezte az 1830-as években, az amerikaiak többsége számára a szabadság nem azt jelenti, hogy mindenki azt csinál, amit akar, hanem a képességet, lehetőséget arra, hogy a helyes dolgot tehesse.)

[104] Fowler [et al.], 2004, 7. o.

2.2 „Ószövetségi kereszténység”

A szigorú, puritán hozzáállásra a négyszeres Pulitzer-díjas konzervatív amerikai költő, Robert Frost (1874-1963) az „ószövetségi kereszténység” kifejezést használta. Saját magát is ebbe a kategóriába sorolta, ahogyan az e tekintetben Kálvin tanításait követő komplett amerikai stílusú kereszténységet is. A puritánok gyakran új Izraelként tekintettek magukra. Bár vallották, hogy keresztények (tehát nem zsidók), ám mindig is hajlamosak voltak az ószövetségi nézőpontból tekinteni a világra.[105]

Különbséget találunk a puritanizmus amerikai és „eredeti”, európai verziói között. Az amerikai puritanizmus másképp volt elitista: a tengerentúlon a polgárjogok csak azokat illették meg, akiknek biztos, egészséges vallási nézeteik voltak. A puritánok nem prédikátorok által vezetett teokráciákat építettek ki, közösségeik többségét laikusok vezették, ám kétségük sem volt afelől, hogy Istennek a Bibliában lefektetett törvényével egyetértésben kell a civil hatóságoknak működni.[106] A puritánok ugyanis meg voltak győződve arról, hogy saját államegyházuk majd sikeresen létrehozza az Újvilágban a keresztény nemzetet. Tapasztalataik szerint erre Európában az anglikán egyház képtelen volt, de csupán azért, mert túlságosan „megfertőződött” a katolicizmussal, és a végső tekintély nem a Biblia, hanem a király vagy király által támogatott egyház volt. Úgy gondolták, ők megtisztították magukat az anglikán katolicizmustól, hitüknek, kormányzatuknak és társadalmuknak horgonya a Biblia, így készen állnak isteni küldetésük betöltésére, a tökéletes keresztény nemzet létrehozására.

Némely puritán – némileg a korai szerzetesekhez, remetékhez hasonlóan – azt is gondolta, hogy a korrupt világgal és az eretnekké lett hittestvérekkel szembeni egyetlen lehetséges bibliai válasz a szeparáció, a teljes elkülönülés. Roger Williams puritán teológus és lelkipásztor, a későbbi Rhode Island gyarmat alapítója 1644-ben amellett érvelt, hogy a puritán hit megkívánja a teljes szeparatizmust. Ő maga előbb a Church of Englandtől határolta el magát, majd pedig az összes puritán gyülekezettől Massachusettsben, mert – mint írta – ők mindnyájan a „római korrupciótól érintettek.” Úgy vélte, ha együtt imádkozna egy olyan hívővel, aki nem határolta el magát az anglikán egyháztól, az nagyjából olyan súlyú bűn lenne, mintha egy hitetlennel imádkozna együtt, netán beengedne egy hitetlent az istentiszteletre. Márpedig Williams szerint súlyos bűn nem keresztény emberrel együtt részt venni az istentiszteleten, de még csak közösen hallgatni egy prédikációt is. Mindemellett Williams elkötelezett abolicionista volt, az indiánoknak jogegyenlőséget követelő igehirdető, aki teljes szívvel támogatta egyház és állam

[105] Gelernter, 2007, 32. o.
[106] Gelernter, 2007, 40–41. o.

szétválasztását. Ezen tanításai miatt ki is tiltották Massachusettsből, ami csak még jobban megerősítette abbéli vélekedésében, hogy Krisztus hűséges követője.[107]

Akadt olyan vallási mozgalom is, amelyik teljes mértékben síkra szállt egyház és állam szétválasztása mellett. A kvékerek emiatt is – meg azért, mert többségükben alacsony társadalmi osztályból származtak – stigmatizáltak voltak. Számukra a kegyesség jelentette a földi élet csúcsát, a politikától és a kormányzás bajaitól a lehető legtávolabb tartották magukat (William Penn természetesen a kevés kivételek közé tartozott). Mivel úgy hitték, minden ember egyforma értékű Isten szemében, a teljes jogegyenlőséget hirdették, ami miatt gyakran kerültek bajba. A bíróságokon például soha nem vették le a kalapjukat, ami súlyos tiszteletlenségnek számított, sőt, kifejezetten sértően viselkedtek akkor is, amikor informálisan, mintegy tegeződve szólították meg a bírókat. A puritánok szélsőséges hívőknek, őrülteknek, fanatikusoknak tartották őket. A kvékerek természetesen saját magukat gondolták az igaz hit letéteményeseinek, William Penn 1672-ben megjelent könyvének már a címe is sokatmondó: *Quakerism a New Nick-Name for Old Christianity* (A kvékerizmus az ősi kereszténység új beceneve).[108] Elitizmusuk azonban soha nem volt kirekesztő: William Penn szélesre tárta Pennsylvania kapuit a presbiteriánus skótok, az írek, az angol kvékerek és a német baptisták, pietisták előtt. A korai baptisták és kvékerek sok hasonlóságot mutattak. George Fox eleinte baptista volt, és kvéker követői jó része is a baptisták közül került ki. Az angliai dissenterek egy része az Újvilágban baptista, kvéker vagy a kereszténységben a törvények érvényességét elutasító hívő lett. A baptisták hamar a kvékerek szövetségesei lettek a politikai ügyekben, és ők is támogatták egyház és állam szétválasztását. A philadelphiai kvékerek hatással voltak Thomas Jeffersonra, a virginiai dissenterek pedig Patrick Henryt és James Madisont inspirálták.[109]

A puritán befolyás mellett a kulturális pluralizmus is jellemző volt a 17. századi Amerikára. Az Afrikából behurcolt rabszolgákat abban a pillanatban, hogy elveszítették a szabadságukat, eredeti vallásuktól is megfosztották. Az észak-amerikai rabszolgák elkezdték elfogadni az európaiak „őshonos vallását". A fekete rabszolgák, akik megtértek és kereszténnyé lettek, különbséget tettek a Biblia kereszténysége és gazdáik kereszténysége között, és saját kereszténység változatukat hozták létre, a saját körülményeik között. A korábbi rabszolgakódexek tiltották, hogy a rabszolgákat írni és olvasni tanítsák. Az olvasás ugyanis a

[107] Dalhouse, 1993, 167–171. o.
[108] Covey, 1961, 32–33. o.
[109] Covey, 1961, 37–45. o.

megismerés eszköze volt, az ismeret pedig – ideértve a keresztény evangéliumot – hatalom. A 18. század végétől kezdve a szabad feketék megszervezték saját gyülekezeteiket, és ez folytatódott a polgárháború után is. Az afro-amerikaiak létrehozták a saját vallásukat.[110] Az euro-amerikai keresztények, bár az evangélium szabadságát hirdették, rabszolgákat tartottak – vagy legalábbis hasznot húztak a rabszolga-kereskedelemből. Mindebből az is következik, hogy a különbözőség és a kulturális konfliktus kódolva voltak az észak-amerikai kereszténység megjelenésétől fogva. Kolumbusz Kristóf még a katolikus egyház hű fiaként szelte át 1492-ben az óceánt, s a kezdeti újvilági missziók még csak egyfajta kereszténységet propagáltak.[111] Két generáción belül azonban a protestáns reformáció, majd pedig az ezt követő római katolikus reform vallásilag megosztotta az európai egyházat. Ám éppen ezek a megosztások tették lehetővé, hogy a keresztény pluralizmus is szárba tudjon szökkenni Észak-Amerikában.[112] Persze a keresztény pluralizmus elsősorban protestáns pluralizmust jelentett. A baptista Johann Conrad Beissel Németföldön, Eberbach-ban még pékként tevékenykedett, de a pennsylvaniai Ephratában 1732-ben már kolostort alapított. Itt mindkét nem képviselői teljes cölibátusban éltek, és művészetekkel valamint kézművességgel foglalkoztak. Maga Beissel egyházi énekeket írt – ezek némelyike természetesen arról szólt, hogy Isten a híveket elvezeti Sionra.[113] A német pietisták között még Husz János kései követői is akadtak, akik morva testvéreknek hívták magukat. Kis társaságuk 1740-ben érkezett meg Pennsylvániába, 1742-ben megalapított városkájukat Bethlehemnek nevezték el. A kis csapat vezetője gróf Nikolaus Ludwig von Zinzendorf, a misztikus és termékeny egyházi énekszerző volt. Ő már korábban megnyitotta szászországi berthelsdorfi birtokát hittestvérei előtt, azt Herrnhutnak („az Úr oltalma”) nevezte el. Bethlehemben a Zarándokok egyháza néven hozták létre a közösségüket. A pennsylvaniai események azért is voltak fontosak, mert ez a gyarmat a további nyugati és déli telepesi terjeszkedés egyik fontos központja lett.[114]

[110] Lambert, 2008, 164–165. o.
[111] Kolumbusz Kristóf is elhivatottsággal és isteni küldetéstudattal szállt ki a hajójából. Harmadik utazása után vetette papírra a Book of Prophecies című írását, amiben rengeteg bibliai idézetet található, s amelyekről azt gondolta, hogy Kelet-Indiába vitt küldetéséhez kapcsolódnak. Mint írta, Ézsaiás próféciája tökéletesen beteljesedett. Ézs 46,11: „Elhívok napkeletről egy saskeselyűt, tervem végrehajtóját messze földről. Alig szóltam, máris elhozom, kigondoltam, máris megteszem.” (Revideált Új Fordítás, Kálvin, 2014) (Noll, 1992, 12. o.)
[112] Noll, 1992, 7–8. o.
[113] Covey, 1961, 41–42. o.
[114] Covey, 1961, 43–44. o.

2.3 A szövetségi teológia

A puritán gondolkodásmód megkerülhetetlen lett Észak-Amerikában. A „hegyen épült város" építésében pedig fontos alap lett a szintén az Ószövetségből eredeztethető koncepció, a Kálvin tanításaiban fontos helyet elfoglaló, úgynevezett szövetségi teológia.[115] Ez a kezdetektől fogva meghatározta Amerikát. Az elgondolás szerint egyének is szövetségre léphetnek Istennel, de komplett közösségek is képesek erre. Ahogyan Noé vagy Ábrahám szövetséget kötött Istennel, aminek megvoltak a konkrét feltételei és következményei, a kálvinista puritánok úgy gondolták, hogy – a Winthrop beszédében felfestettek alapján – Új-Anglia puritán települései „szövetségi közösségekként" működnek. Ezek a közösségek vallották, hogy valós szövetségben, egy entitásként kapcsolódnak, kötődnek Istenhez. Ez azt jelentette, hogy amennyiben hűségesek Isten akaratához és a vele kötött szövetséghez, Isten megáldja őket, ha viszont letérnek az Ő útjáról, Isten megbünteti őket.[116] Sőt, a puritán elképzelés szerint Isten az ő népével kizárólag szövetségi alapon, pontos megállapodásokon keresztül működik együtt.[117] Az üdvösség minden megtért ember számára az úgynevezett „kegyelmi szövetség" által adatik. Krisztus üdvözítő munkája miatt Isten megadja az üdvösséget mindazoknak, akik Krisztusban hisznek (ez azért kegyelmi szövetség, mivel Isten adja a hitet is).[118]

A kongregacionalista puritánok amellett érveltek, hogy a helyi gyülekezetek akkor tudnak megerősödni, amikor az egyéni hívők közös szövetségre lépnek egymással, hogy Istent szolgálják egységben, és követik az ő akaratát. A puritánok szinte minden felekezete, gyülekezete hitt abban is, hogy Isten egész nemzetekkel is képes szövetséget kötni, különösen azokkal, amelyek megfelelő mélységben tudják értelmezni a Biblia igazságait. A bibliai előírások megmutatják a nemzeteknek, az országoknak, hogy mit kell tenniük azért, hogy az isteni áldásokat élvezhessék, míg komoly Szentírásbeli figyelmeztetések vannak az ősi Izraellel kapcsolatban, hogy mi történik akkor az országokkal, ha megszegik az Istennel kötött szövetségüket.[119] A puritánok értelmezésében a szövetség önkéntes megállapodás, amit Isten

[115] Kálvinnál olyannyira hangsúlyos ez, hogy sokan a református teológiát egyszerűen szövetségi teológiaként emlegetik.
[116] Gelernter, 2007, 48. o.
[117] A koloniális időkben a hegyen épített város metaforája elleni legerősebb támadást Roger Williams, Rhode Island alapítója, és az amerikai baptisták szellemi atyja intézte. Williams-et kiűzték a puritán Massachusettsből 1636-ban az extrém elképzelései miatt. Rhode Island elutasította a puritán elképzelést arról, hogy az állam keresztény legyen. Williams amellett érvelt, hogy a puritánok korrumpálták, megszeplősítették az evangélium tisztaságát azáltal, hogy az evangéliumot politikai kézikönyvként igyekeztek használni. Massachusetts például az első törvénykönyvét kifejezetten a tízparancsolat alapján mintázta meg, még Mózesre is hivatkozott benne. Williams elutasította ezt, mivel nézete szerint olyan követelményeket igyekezett a társadalomra kényszeríteni, amit csak egy igazi keresztény tud megvalósítani. Williams akkoriban forradalmi módon azt hirdette, hogy nem volt soha kiválasztott nemzet, kiválasztott szent szövetség az ószövetségi Izrael elpusztítása óta. Krisztus eljövetele után már nem lehet „új Izrael", ahogyan azt a puritánok hirdették. Ezért Williams Rhode Islanden a kormányzatot olyan erkölcsi alapelvekre kívánta építeni, amelyekkel sokféle ember egyet tud érteni, keresztények és nem keresztények egyaránt. (Hatch–Noll–Woolbridge, 1982, 212–213. o.)
[118] Noll, 1992, 34. o.
[119] Noll, 1992, 34. o.

szentesít, és amelyben a partnerek szabadon lemondanak bizonyos autonómiáról fontosabb értékekért. Az Isten pedig a szövetségeket szentesíti, akár úgy, hogy maga is partner benne, vagy pedig, ha emberek között jön létre, ő az, aki megáldja azt, a nevében köttetik meg a megállapodás. A legtöbb amerikai készpénznek veszi, hogy a polgárok hűségesek a kormányukhoz, amennyiben azok az ő elidegeníthetetlen jogaikat és szabadságaikat tiszteletben tartják, és azt is kérdés nélkül elfogadják, hogy a *Függetlenségi Nyilatkozat* állítása szerint az állampolgároknak joguk van fellázadni az alapvető szabadságjogokat tőlük megtagadó kormányzat ellen. Tehát a feltételes hűség gondolata egy szerződés, ami az állampolgár és az uralkodó között létrejön, és megszeghető, amennyiben a kormány rosszul viselkedik. Ez az amerikai politikai gondolkodás egyik sarokköve.[120] Ez a gondolat pedig azért is talált olyan hamar elfogadásra a koloniális időszakban, mert nagyon hasonlított a szövetségi teológiára.[121]

A puritán teológia segítette az önkormányzás kialakulását, mivel a „szövetségi teológia" elutasította a királyok isteni előjogait. Puritán olvasatban a politikai vezetők nem közvetlenül Istentől származtatják hatalmukat, hanem a közösség Istennel kötött szövetségén alapul a kormányzat hatalma, megbízatása. A puritán gyülekezetek kongregacionalisták voltak, vagyis a közösségek önmagukat kormányozták. Ez a modell ihlette meg a politikai kormányzatot is.[122] S mivel a puritánok arról is meg voltak győződve, hogy minden ember hajlamos a bűnre, ezért a politikához is ezzel a félelemmel, gyanakvással fordultak.[123] Ez abban is megnyilvánult, hogy rettegtek a kormányzati hatalom koncentrációjától, hiszen ha az egyszerű halandókhoz hasonlóan a vezetőket is képes megkísérteni a bűn, akkor a visszaélések ellen óvintézkedéseket kell beépíteni a rendszerbe. Így vannak, akik a puritán tanítások beszivárgásának tudják be James Madisonnak a hatalmak kiegyensúlyozásával kapcsolatos megjegyzéseit az alkotmányban.[124]

Mindeközben az egyházat, a gyülekezetet is újradefiniálták: nem egy hatalommal bíró intézmény volt egy földrajzilag meghatározott helyen, hanem a választottak közössége, azoknak a gyülekezete, akik megkapták az örök üdvösség ígéretét, cserében pedig elfogadták a küldetést, miszerint Isten ágenseiként, munkatársaiként cselekedjenek ebben a világban. Ezt

[120] Wald, 2003, 44. o.
[121] Természetesen a zsarnok elleni lázadásnak korábbi, ókori, majd középkori gyökerei is vannak az államelméletben, vö. pl. Petrus Lombardus vagy Johannes Salysbury.
[122] Fowler [et al.], 2004, 6. o.
[123] A későbbi, 20-21. századi amerikai fundamentalizmus egyik legfőbb félelme (és felekezetközi mozgósító hívóüzenete) szintén a kormányzati hatalom túlkoncentrációjával kapcsolatos.
[124] Fowler [et al.], 2004, 7. o.

később kiterjesztették a civil szervezetekre, sőt, a kormányzásnak is ez lett az ideológiai alapja. A puritánok tehát, miután átkeltek az Atlanti-óceánon, úgy tekintettek magukra, mint Izrael kései népére, akik újrakötik a zsidó szövetséget az újvilági zarándoklatukkal. Erről szólt a *Mayflower-szerződés* (Mayflower Compact), a hajón lefolytatott szövetségkötési rituálé, amelynek során a puritán gyülekezet elkötelezte magát arra, hogy szent, Biblián alapuló közösséget hoz létre „a pusztában" – Isten áldásáért cserébe.[125] A zarándok atyák a Bibliát olyannyira politikai és vallási sorvezetőjükké tették, hogy a társadalmi szerveződésük, amennyire csak lehetséges volt, Izrael tizenkét törzsét igyekezett mintázni. Új Izraelként tekintettek magukra, akik átkeltek a Vörös-tengeren (vagyis az Atlanti-óceánon), azért, hogy elmeneküljenek a fáraó (I. Jakab király) elől, és megalapítsák az új Siont.[126]

Robert Cushman 1621-ben, Plymouth-ban emlékezetes igehirdetést mondott el, amely egy évvel később nyomtatásban is megjelent Londonban. A nyomtatott változat ajánlásában (Epistle Dedicatory) ő is elismétli az akkori közvélekedést, miszerint az amerikai puszta menedéket nyújt annak a – szintén bibliai megfogalmazású – „szent maradéknak", amely megmenekült a török szolgaságtól és a katolikus zsarnokságtól, mely két csapással Isten bünteti az embereket, s akár majd angliai népével is így tehet. Mások is felhívták a figyelmet arra, hogy ahogyan Isten elfordult a zsidóktól, úgy Angliáról is leveheti a kezét, sőt, majdan Isten kisebb büntetéssel sújthatja majd a hitetlen törököket, mint a Tőle elfordult angolokat.[127] A kálvinista-puritán szövetségi teológiából egyenesen következett, hogy ha letérnek a helyes útról, azzal megtörik az Istennel kötött szövetséget, miáltal az egész közösséget joggal sújthatja Isten haragja.[128] Ezt a gondolkodást később teljes mértékben átvette a protestáns fundamentalizmus.

Az ószövetségi képet pedig még tovább vitték: Sionnak hívják az öt domb közül az egyiket, amelyeket Dávid király elfoglalt, és amelyeken felépítette Jeruzsálemet, birodalma fővárosát, valamint palotáját és Izrael oltárát is. A pusztai vándorlás során a zsidók a magukkal vitt Szent Sátorban tisztelték istenüket, Sion hegyén azonban felépült a kultusz központi épülete, a Templom. A puritánok számára Sion a mennyei városba vezető út kapuját jelentette. Az Ószövetségben Sionon találkozott az Úr az Ő népével, az újszövetségi időkben azonban Sion az Egyházat is jelképezte, amelyen keresztül lehet csak üdvösséget nyerni. Vagyis a földi vándorlás Isten földi házáig vezet, ahol bebocsáttatást nyerhetünk Isten mennyei hajlékába. Az amerikai zarándokok, vándorok számára újabb szimbolikus jelentéssel bírt, hogy annak idején

[125] Wald, 2003, 44–45. o.
[126] Berlinerblau, 2007, 6. o.
[127] Covey, 1961, 53–54. o.
[128] Covey, 1961, 60. o.

Ábrahám nyugatra indult el, hogy megtalálja az Ígéret Földjét. A *Zsidókhoz írt levél* ismeretlen szerzője pedig arról írt, hogy Ábrahám átkelése a Jordánon annak az előképe, ahogyan a halál során átkel az ember Isten mennyei birodalmába. A puritánok úgy vélték, az ószövetségi előkép ugyanúgy vonatkozhat Massachusettsre, mint Izraelre – számukra valóságosan az Ígéret Földjét jelentette. A puritán „cionisták" nem ragaszkodtak ahhoz, hogy a megígért Sion feltétlenül Izrael földjén legyen. A szimbolizmusok útvesztőjében némi fejtörést okozhatott a puritánoknak, hogy feloldják az ellentmondásokat. Ha ugyanis például a Jordánon való átkelés a halált jelenti, soha nem lehet bejutni az Ígéret Földjére és Sionba, mivel az nyilvánvalóan a túlparton van. Az amerikai puritánoknak azonban nem okozott semmilyen hitbéli konfliktust, hogy egyszerre gondolják magukat vándoroknak, zarándokoknak és olyan zsidóknak (választott népnek), akiket már Sionba plántált, ültetett el maga Isten.[129] Hitükben soha nem keverték össze a földi, amerikai Siont a mennyei világgal, ahova törekedtek.[130]

A 18. században (de még a 19. században is) rengeteg egyházi ének szólt a vándorlásról, spirituálék a halálig tartó zarándokútról, a Jordánon való átkelésről.[131] A zarándok téma olyannyira erős volt, hogy több Sion (Zion) nevű várost is alapítottak a kegyes telepesek.[132] Lett ilyen nevű város Marylandben, Arkansas-ban, Illinois-ban, Missouriban, New Jersey-ben, Dél-Karolinában, Zionville Észak-Karolinában, Zionsville Indianában, Zion Hill Mississippiben és Mount Zion Georgia-ban, Illinois-ban, Iowa-ban, Észak-Karolinában és Nyugat-Virginiában, míg New Canaan Connecticutban, New Galilee Pennsylvaniában, Jerusalem Rhode Islanden és Ohioban, Mt Judea Arkansas-ban, Jordan Dél-Karolinában és egy Pilgrim nevű városka Kentuckyban.[133] Mi több, 1776-ban Benjamin Franklin, John Adams és Thomas Jefferson felvetették, hogy a nemzet címere ábrázolja Mózest, amint átvezeti az izraelitákat a szétválasztott vizek között (akiket hiába követ egy koronás fáraó). Némely forrás pedig úgy tudja, a forradalmi kongresszus tagjai közül többen támogatták, hogy a héber legyen az Egyesült Államok hivatalos nyelve.[134]

---

[129] A zarándok, vándor elképzelést már a 4. századra kidolgozták a keresztények. Szent Ágostonnál Isten városa tulajdonképpen a vándorok, zarándokok városa. A puritánok gondolkodásukban Szent Ágostont követték, valamint Kálvint, aki viszont Ágostontól merített. Nem mellesleg már a 2. századi egyházatya, Iraneaus is azt tanította, hogy a keresztény ember legfőbb foglalatossága az, hogy szüntelen készüljön a halálra. Ezt vallotta egyébként az elismert puritán lelkész, Cotton Mather (Increase Mather fia) is, aki szerint gyakorta kell elmélkedni a halálról.
[130] Covey, 1961, 13. o.
[131] Covey, 1961, 45–46. o.
[132] A vándorlás, zarándoklat témája még a 19. században alapított mormon egyházra is hatott. Ahogyan a zarándok atyák az óceán átszelése után úgy vélték, az új földön az igaz egyház helyreállítása lesz a feladatuk, úgy a mormonok a nyugati vándorlásuk után, Utah-ba érve, úgy vélték, ott fogják megalapítani az egyetlen igaz egyházat. A Salt Lake-nek elnevezett településtől nyugatra hömpölygő folyót Jordánnak nevezték el, a déli kanyont pedig Zionnak.
[133] Covey, 1961, 46. o.
[134] Berlinerblau, 2007, 6. o.

Az amerikai társadalom jó része tehát úgy tekintett magára, mint pusztai vándorlóra, akinek végső otthona nem e világból való.[135] A bibliai kép, a mennyei otthon iránti vágyakozás vitathatatlanul hatott azokra a meghatározó egyéniségekre, akik kialakították, megteremtették az amerikai hagyományokat. Habár nem minden telepes értett egyet ezzel a világképpel, mégis, bő másfél évszázadon át ez a gondolat adott értelmet és kontextust a tengerentúli kolóniáknak.[136] A vándorlás, zarándoklat szellemiségét részben az tartotta életben, hogy a nyugatra mozgás, az új földek meghódítása, betörése folyamatosan új kihívások elé állította a korai telepeseket. A bizonytalanság, a betegségek és az esetleges honvágy mind ráerősítettek a bibliai vándorélet metaforájára. A szellemi renyheség általában akkor állt be, ha néhány év alatt sikerült betörni a földet, végre termőre fordult a farm, az élet pedig némileg könnyebb lett. A Nagy Ébredéssel zárult le ez a korszak, ekkoriban kezdték az amerikaiak elfogadni, hogy a pusztai vándorlás nem zarándoklat, hanem a puszta tulajdonképpen az új otthonuk, s lassacskán a zarándoklat, vándorlás témája kiszorult a mainstream kultúrából.[137]

A sajátos amerikai puritanizmus kifejlődéséhez az is hozzájárult, hogy a 18. század végén úgy tekintettek az amerikai kolóniák protestáns lakosai III. György királyra, mint aki éppen úgy nyomja el őket, ahogyan Izraelt elnyomta a fáraó.[138] Egyenes következménye volt a fenti gondolatmenetnek, hogy a brit uralkodót is az Isten által szentesített szövetség megszegésével vádolták meg. A gyarmat lakói meggyőződéssel vallották, hogy azok az uralkodók, akik megszegik a szövetséget, visszaélnek a hatalmukkal, és ezért legitim fellázadni ellenük.[139]

A gyarmat lakói többször is visszanyúltak a szövetségi tradícióhoz, hogy ezzel igazolják a Nagy-Britanniával való szakítást. Szinte napra pontosan egy évvel a *Függetlenségi Nyilatkozat* előtt a kontinentális kongresszus arra hívta az amerikaiakat, hogy tartsanak bűnbánati napot, ahol megalázzák magukat, böjtölnek és imádkoznak. Miután ez megtörtént, az amerikaiak Isten segítségét kérték abban, hogy rábeszéljék a briteket a szövetség feltételeinek tiszteletben tartására, ami a gyarmatokat az anyaországhoz kapcsolta. Amikor a britek ellenálltak az imáiknak, a gyarmat lakói újra kijelentették, hogy a megszegett szövetség igazolja a lázadást.

---

[135] A 18. században igen népszerűek voltak a Zsidókhoz írt levél 11. fejezetéről szóló prédikációk. Itt Ábrahámról és hozzá hasonló „hithősökről" van szó, akik sok bolyongás közepette keresik az Ígéret földjét. Ezekből a példákból kiindulva az igehirdetők azt fejtegették, hogy a cél a Mennyei Városba való eljutás, az örök üdvösség, hiszen itt a földön csak vándor az ember.

[136] A pilgrim kifejezés szó szerint zarándokot jelent, ám a pilgrimage – ellentétben a magyar zarándoklattal, amelynek konkrét úticélja van – sokszor a zsidóság ószövetségi, pusztai vándorlására utal. Ezért lehet félrevezető a Pilgrim Fathers kifejezés magyarul: a Zarándok atyák e „vándor" szellemiség miatt kapták ezt az elnevezést, életük minden pillanatára úgy tekintettek, mint ami a Mennyei Város, Sion felé vezeti őket.

[137] Covey, 1961, 7–51. o.

[138] Gelernter, 2007, 74. o.

[139] Wald, 2003, 45. o.

A *Függetlenségi Nyilatkozat* pont azzal az állítással kezdődik, hogy az amerikaiak megérdemlik a függetlenséget „a Természet Törvényei és a Természet Istene által."[140]

Ez az érvelés forradalmi volt. Míg mások úgy értelmezték a Bibliát, hogy Isten előírja az engedelmességet a kormányzatnak, ami az abszolutista uralomnak kedvezett, a puritánok megértették azt, hogy milyen kapcsolat van az emberek és a kormányzat között. Úgy definiálták ezt a kapcsolatot, mint ami kölcsönös kötelezettségekkel jár, és ez az értelmezés a bibliai szövetségen alapult. Az Ádámmal, Noéval, Ábrahámmal és másokkal kötött szövetségeiben Isten emberekkel lépett ilyen szövetségre. Természetesen nem egyenlő fél a halandókkal ezekben a viszonyokban, mégis, ennek ellenére Isten megígérte azt, hogy a szerződés rá vonatkozó részét be fogja tartani, kicsit talán úgy is, mint egy alkotmányos monarcha a világegyetemben. Ha Isten egy szövetség formájában kötelezettségeket vállal, hogy képzeli egy halandó uralkodó, hogy kibújik a kötelezettségei alól, és nem engedi törvények és megállapodások által korlátozni magát?![141]

Az ószövetségi mintát más tekintetben is követték. Massachusettsben 10 bűntényt büntettek halállal, amelyeket egytől-egyig az Ószövetségből merítettek: a bálványimádást, a varázslást, az istenkáromlást, a gyilkosságot, a bestialitást[142], a szodómiát, a házasságtörést, az emberrablást, a hamis tanúzást és a hazaárulást is a legfőbb büntetéssel sújtották. Hozzá kell tenni, hogy a Talmud nélkül értelmezték az Ószövetséget, márpedig a Talmud tulajdonképpen tiltja a halálbüntetést, legalábbis úgy korlátozza azt, ami szinte lehetetlenné teszi a törvényileg jogos végrehajtását.[143]

Teológiai szempontból is eléggé egyoldalú az amerikai, puritán gyökerekből származó kiválasztottság-tudat. A később a fundamentalizmusban kibomló teológia Ábrahám-jellegű, az ószövetségi pátriárkákat csak egyféle módon értelmezi. Nem a megtestesülésen (kenózisz) és Isten Krisztusban demonstrált sebezhetőségén alapul. Míg Ábrahámnak és más pátriárkáknak a hűsége olyan áldásokat hozott, „mint a hosszú élet, gazdag föld és így tovább, Jézusnál ez már nem áll fent."[144] Mi több, Jézus teljes mértékben ellentéte az áldásokat fialó „befektetési pietizmusnak" vagy „Wall Street teológiának". Jézus a harmincas éveiben halt meg, nem idős korában. Természetellenes és szörnyű halált halt a kereszten, ami az 1Kor 1,23 szerint „botránykő és bolondság". Ami pedig a földbirtoklást illeti, Lukács evangéliumában kijelenti,

[140] Wald, 2003, 46. o.
[141] Wald, 2003, 45. o.
[142] állatokkal létesített szexuális kapcsolat
[143] Gelernter, 2007, 55. o.
[144] Amjad-Ali – Ruiz, 2008, 61. o.

hogy „a rókáknak barlangjuk van, és az égi madaraknak fészkük, de az Emberfiának nincs hova fejét lehajtania”.[145] Sőt, még tanítóként sem „sikeres”: 3 és fél év tanítás után mindössze tizenkét tanítvány marad mellette, akik közül az egyik elárulja az ellenségnek, egy másik pedig nyilvánosan megtagadja.[146] A fundamentalizmus Jézus életének ezzel az aspektusával nem foglalkozik, nem igyekszik integrálni teológiájába, hanem megmarad a szövetségi teológia ószövetségi mintájánál. Ahogyan később majd látjuk, a fundamentalizmus a diszpenzációs teológia segítségével rendszerszinten fogja megkerülni Jézus életének számára érthetetlen, ellentmondásos mozzanatait.

[145] Lk 9:58 (Új fordítású, revideált Biblia)
[146] Amjad-Ali – Ruiz, 2008, 61. o.

3 A NAGY ÉBREDÉS

„Azok, akik nem akarnak tanulni a múltból, arra kárhoztatnak, hogy végül róluk szóló könyveket írjanak."[147]

3.1 Előzmények

Az eddigiek alapján azt gondolhatnánk, hogy a puritánok egyszerű gondolkodású, tanulatlan, már-már primitív emberek voltak. A 21. századból visszatekintve amúgy is hajlamosak lehetünk a leegyszerűsítő gondolkodásra – ez a veszély, kísértés a történelemmel foglalatoskodókat sem kerüli el. Az igazság – vagy legalábbis annyi, amennyi abból megismerhető – mindig sokkal bonyolultabb, mint amennyi évszázadokkal később, az így-úgy torzult lencséken át tekintve elsőre kirajzolódik. A kor megkerülhetetlen puritán vezetői művelt, jól képzett emberek voltak. Increase Mather (1639-1723) két évtizeden át irányította a Harvard Egyetemet, és részt vett a massachusettsi gyarmat (Massachusetts Bay Colony) politikai életében, miközben egy nagyjából ezerfős gyülekezet lelkipásztora is volt. Fia, Cotton Mather (1663-1728) szintén művelt ember volt, tizenkét évesen már görögül olvasta az Újszövetséget és az antik szerzőket, felnőtt korában pedig hét nyelven írt, többek között spanyolul, franciául és irokézül is, mintegy 300 kisebb-nagyobb kötet került ki a keze alól. Igaz, apja politikai befolyását meg sem tudta közelíteni.[148]

Increase és Cotton Mather az 1689-es forradalomban és utána is hazafiként viselkedtek, részt vettek kolóniájuk közügyeiben. Mindez természetesen nem menti fel őket a tekintetben, hogy mindketten kompromittálták magukat a salemi boszorkányperben. Az utókor, de legalábbis a mainstream kultúra csak ezen a lencsén át ítéli meg őket, figyelmen kívül hagyva például azt, hogy Increase Mather mindvégig a vádlottak felmentése mellett foglalt állást, mert – mint kifejtette – inkább meneküljön meg tíz boszorkány, mintsem hogy egy ártatlan embert elítéljenek. Tagadhatatlan, hogy hittek a természetfelettiben, a boszorkányok létezésében, s jó puritánokként ők is harcolni kívántak a sötétség erői ellen. Bármilyen furcsa is, ezt nem vakon tették. Cotton Mather kiállt a tudományosság – és az empirikus tapasztalatok – mellett, s ellentétben számos korabeli amerikai puritán lelkésszel és orvossal, a himlőoltás mellett kampányolt, s miután nem „örökölte meg" a Harvard Egyetem rektori székét, minden erejével a Yale Egyetem (akkoriban Yale College) megalapításán fáradozott, ami 1701-ben létre is jött.[149] 1723-ban a Királyi Természettudományos Társulat (Royal Society) tagjává

[147] Történészek Murphy törvénye, idézi Noll, 1994, 171. o.
[148] Covey, 1961, 70–73. o.
[149] Az egyszerűbb puritánok úgy vélték, ha Isten úgy dönt, vége az életnek, akkor nem szabad az Ő akaratának megvalósulását oltásokkal akadályozni. Előfordult, hogy komplett puritán települések pusztultak el, míg a kevésbé buzgó, az oltást bevállaló

választották.[150] A politikai életben kevéssé érvényesülő, így a természettudományok felé forduló Cotton Mather szerette volna a vallást kibékíteni a tudománnyal. Kijelentette, hogy még a filozófia sem ellensége a hitnek, hanem „hatalmas és csodálatos ösztönzője a vallásosságnak”.[151] Óriási exegetikai művében, a *Biblia Americanában* hite szerint kronológiai sorrendbe szedte a bibliai történeteket, és részletes lábjegyzetekben magyarázta el, hogyan lehet a természettudományokkal kibékíteni a bibliai eseményeket, megállapításokat – a teremtéstörténet feldolgozásában még a gravitációra és a vákuumra is kitért.[152]

A fundamentalizmus-evangelikalizmus gyökereinek vizsgálatakor megkerülhetetlen, hogy szót ejtsünk a 18. század társadalmi és politikai változásairól, amelyek sok tekintetben megágyaztak a későbbi, modern fundamentalista mentalitásnak, gyakorlatnak. Az 1700-as évek elejétől, tehát Cotton Mather működésének idején, a kormányzat már nem kérte ki a lelkészek, prédikátorok véleményét közügyekben, és a közvélemény is egyre kevésbé tekintett a prédikátorokra orákulumként. Cotton Mather, akinek az apja még óriási politikai befolyással rendelkezett, úgy vágta ki magát az elszigeteltségből, hogy kis klubokat hozott létre, amelyeket reformtársaságoknak (Reforming Societies) nevezett el. Ezek a szervezetek nem függtek sem államtól, sem egyháztól. Olyan ügyekkel foglalkoztak, mint például a jó illem, a könyörületesség vagy a jó állampolgári viselkedés előmozdítása. A csoportok igyekeztek a közösséget a kegyesség iránti elkötelezettségre mozgósítani, hogy létrejöhessen a korábban szétziláldott – természetesen puritán szellemiségű – egység.

Azért volt szükséges a reform, mert kezdett beigazolódni a 17. századi puritánok félelme: egyre nőtt a jólét, s az amerikaiak jó része már úgy értelmezte a történteket, hogy nem isteni segítség, hanem saját munkájuk verítéke változtatta át az amerikai pusztát termő vidékké. Ettől erősnek és magabiztosnak kezdték érezni magukat, vallásos fordulattal élve, úgy vélték, megdolgoztak az üdvösségükért. Mindeközben 1700 és 1740 között megduplázódott az amerikai kolóniák lakossága. Increase Mather már 1699-ben arra panaszkodott, hogy nagy hanyatlás tapasztalható Amerikában a vallás tekintetében. A bostoni lelkész, Samuel Willard pedig 1700-ban azt írta a *The Peril of the Times Displayed* (A jelzett korok veszedelme) című munkájában, hogy „sokan fárasztónak tartják Krisztus igáját, és több szabadságra vágynak”. Majd azon merengett, hogy a hívságok és az új dolgok iránti szeretet megnövekedett az

katolikus közösségek túlélték a himlőjárványt.

[150] Ő volt az akadémia első amerikai születésű tagja.

[151] Cotton Mather filozófiai vallásosságát kiegészítette a tapasztalati kereszténységgel. Arra szólította fel a híveket, hogy figyeljék az életüket, és jegyezzék fel belső rezdüléseiket, hogy így erősítsék meg a Szentírás igazságát.

[152] Covey, 1961, 74–75. o.

emberekben, a fiatalok atyáik szigorú vallását fárasztónak tartják, és vitatják mindazt, ami miatt őseik elhagyták kényelmes földjüket. Szóvá tette, hogy a családfők általában is arra panaszkodnak, hogy gyermekeik és szolgáik elutasítják az „igát", és nem akarnak engedelmeskedni nekik. Mi több, az emberek egyre nagyobb része kérdőjelezte meg a pokol létezését.[153] Benjamin Franklin politikus-feltaláló önéletrajzában megemlíti, hogy élvezettel olvasta a 17. századi puritán szerzőnek, John Bunyannak *A zarándok útja* című, a hívő ember döntéseit, életútját, megszentelődését bemutató munkáját. Franklin bő negyedszázadon át évente kiadott kalendáriuma, a *Poor Richard's Almanack* (Szegény Richárd Almanachja) *A zarándok útjá*nak szekuláris megfelelője, amiben az e világi boldogulás, a siker útját írja le. A váltás jól érzékelhető az üdvösségkereső és a világi sikeresség útját bemutató hozzáállás között. Franklin huszonkét éves korában lejegyzett imádsága („Ó Teremtő, Ó Atyám, hiszem, hogy örömet szerez neked gyermekeid öröme.") arra is utal, hogy Franklin szerint az e világi örömök megelőzik az eljövendő világban várható örömöket. Mindazonáltal elsajátította a puritánok tudásvágyát, és minden idejét igyekezett valami hasznos elfoglaltsággal eltölteni.[154]

A csökkenő vallási buzgóság természetesen aggasztotta a puritán vezetőket, és sokféleképpen reagáltak. A falusi, vidéki prédikátorok, amikor azt látják, hogy csökken az általuk követett vallás befolyása, nő az urbanizáció, a gazdagság, többnyire túlkompenzálnak, és még jobban ragaszkodnak a hagyományaikhoz. Minden évszázadban voltak olyan csoportok, amelyek a hitbeli és pszichológiai menedéket a konzervativizmus „felturbózásában" találták meg (vö. amishok). Solomon Stoddard (1643–1729), „Connecticut puritán pápája", a Harvard Egyetem első könyvtárosa, azonban nem szeparatista módon, elszigetelődéssel reagált, hanem inkább megnyitotta a gyülekezetét mindenki előtt – vagyis nem csak a megkeresztelkedett, az újjászületésükről bizonyságot tett elkötelezett tagok vehettek úrvacsorát, hanem minden, külsőleg kegyes életet élő, tiszteletre méltó polgár. E „liberalizáció" komoly teológiai vitát okozott a 18. században, és több puritán nem értett vele egyet. Stoddard így próbálta bevonni az egyház életébe a második generációs puritánokat, akik egyre inkább a világi érvényesülést keresték, és hitgyakorlatuk kevésbé volt buzgó. Úgy vélte, csak úgy lehet növelni a gyülekezetet, ha nem zárják ki azokat, akik nem tudnak egyéni megtérésről beszámolni. Felismerte, hogy a gyülekezeti tagsággal az emberek nem természetfeletti hatalmat, „csak" státuszt akartak maguknak, és ezt a vágyat igyekezett az egyház javára felhasználni.[155] Mindemellett Stoddard egyre több hatalmat vont magához: korábban tagsági kérdésekben a

[153] Covey, 1961, 81–105. o.
[154] Covey, 1961, 78–81. o.
[155] Covey, 1961, 82–84. o.

gyülekezeti közösség döntött, nem pedig a lelkész – tulajdonképpen ezt jelenti a kongregacionalizmus. Stoddard mindeközben az erős, mennydörgő igehirdetések elkötelezettje maradt, Isten közelgő ítélete gyakori témája volt prédikációinak.

3.2 A vallási megújulás

Stoddard unokája, a Nagy Ébredést elindító Jonathan Edwards (1703–1758), a modern evangelikalizmus atyja szembe ment nagyapja újításaival, és kiállt amellett, hogy „szövetségi" legyen a gyülekezeti tagság, vagyis térjenek vissza a régi gyakorlathoz, és csak hitvalló, elkötelezett keresztényeket vegyenek fel maguk közé. Álláspontját több befolyásos környékbeli lelkész is támogatta az 1740-es években. Edwards úgy gondolta, két generációnyi tespedés után újra fel kell szítani a tüzet, a lelkesedést Krisztus iránt. Azt remélte, hogy Amerikából kiindulva az egész emberiséget megújítja. Ehhez a legjobb eszköznek a gyülekezeti szigort, és a szó szerint tüzes prédikációkat tartotta. 1741-ben mondta el először legendássá lett *Sinners in the Hands of an Angry God* (Bűnösök a haragvó Isten kezében) című igehirdetését.[156]

Jól tesszük, ha észrevesszük a modern fundamentalizmus magjait e puritán hithősökben. A klasszikus fundamentalista a hitet tisztán igyekszik megőrizni, így nem szívesen enged maga közé nem teljesen „ép hitű" embereket, legyenek bár vallásosak. Ezek a viták, szakadások, majd kölcsönös kiátkozások a puritán gyökerektől fogva végig kísérik az amerikai protestantizmus történetét. A legendás puritán vezetők mind erős személyiségek voltak, és kevés kétségük volt a felől, hogy ők prédikálják a lehető legtisztábban a Biblia tanítását.

A Jonathan Edwards nevével fémjelzett Nagy Ébredés (The Great Awakening) szélsőséges reakciókat váltott ki a társadalomban és az egyházban egyaránt. Elsősorban a lejjebb bemutatott George Whitefield rendezvényei miatt, de az 1740-es évek elején rövid ideig vallási események álltak az újságok címlapján. Bostontól Charlestonig nagy, nemritkán több ezres tömegekről adott hírt a sajtó. Az emberek szabadtéri igehirdetéseken vettek részt, a megfigyelők pedig furcsa viselkedésről számoltak be: „felkiáltások, ájulások és rohamok" lettek úrrá nőkön és férfiakon, amint a prédikátor az örök kárhozat ijesztő képeit sorolta nekik. A tudósítók megállapítása szerint sok olyan ember is részt vett az összejöveteleken, akik korábban nem voltak rendszeres templomba járók, sőt, még indiánok is megfordultak meglehetősen nagy számban ezeken az alkalmakon. Lelkészek megjegyezték, hogy olyanok, akik korábban csak társasági életet élni jártak a gyülekezetbe, ezeken az istentiszteleteken feszülten figyeltek az evangéliumra. Korábban olyan, nem túl vallásos városokban is megújult érdeklődéssel fordultak a keresztény hit felé, mint például Baltimore-ban.[157]

Nem mindenki tartotta üdvösnek és hasznosnak a hitmegújító prédikációkat. Dr. Charles Chauncy bostoni kongregacionalista lelkész 1742-ben az ébredést veszélyesnek gondolta, sőt,

[156] Covey, 1961, 84–93. o.
[157] Lambert, 1999, 3. o.

betegségnek, az őrület egy fajtájának nevezte, s szerinte az érzelmi kitörésekkel kísért látványos megtéréseket a rossz vérmérséklet és gonosz szellemek idézték elő. Úgy vélte, az emberek saját szenvedélyességüket tulajdonították isteni jeleknek, üzeneteknek. Edwards sem lelkesedett az elragadtatott érzelmekért, inkább a mély elmélkedést tartotta isteni ihletésűnek, de úgy vélte, a vallásnak meg kell érintenie a szívet is. Edwards maga azt tartotta (1741-ben), hogy inkább a „Lélek édes (gyengéd) érintését" preferálja, arra vágyakozik, hogy megmutatkozzon Krisztus spirituális, isteni szépsége, végtelen kegyelme és önfeláldozó szeretete, „az Istenben való alázatos öröm". Mint írta, „inkább ez töltsön be negyedórán át, mint prófétai látások és kijelentések egy egész éven át".[158] Azt azonban sosem tagadta, hogy úgymond „a szív életre kelésekor" szokatlan dolgok is történhetnek. Maga viszont soha nem emelte fel a hangját igehirdetés közben, nem gesztikulált hevesen, mint számos kortárs és későbbi ébredési kollégája.

Az ellentmondásos vallási megújulás ténylegesen megosztotta az amerikai kolóniák híveit. Új-Angliában korábban a személyes, egyházi és társadalmi kérdések egyfajta puritán szintézisben egyesültek. Eredetileg ez a szintézis az egyéni újjászületésen alapult, és a hívek fő törekvése az volt, hogy megtisztítsák az egyházat és a társadalmat Krisztus szolgálatára. Azonban a 18. század elejére a hangsúly egyre inkább a szövetségi társadalom megszentelő jellegére került, és kevésbé a személyes kegyelemszövetségre, ami annak idején mindennek az alapja volt. A Nagy Ébredés az új szintézist kegyetlenül támadta. Négyfajta válasz született a Nagy Ébredésre: a szeparatisták (vagy radikális „new lights"-ok) új gyülekezeteket alapítottak, amelyek már megtisztították magukat a dekadensnek tartott, nem újjászületett hívőket is felvett gyülekezeti szokástól.[159] A mérsékelt „new lights"-ok, mint például Jonathan Edwards, a rendszeren belül dolgoztak azért, hogy megtisztítsák az egyházakat, gyülekezeteket. A harmadik csoport az „old Calvinists", régi vágású kálvinisták voltak. Nekik tetszett ugyan az evangélium hirdetése, de tartottak attól, hogy az ébredések elpusztítják azt a keresztény társadalmat, amit nagy nehezen sikerült létrehozni Új-Angliában. A negyedik csoport pedig az „old lights". Ők is féltették az új-angliai társadalom biztonságát, de semmi jót nem tudtak mondani az ébredésről. Ők archaikusnak gondolták az ébredési tanításokat, és destruktívnak, károsan túlbuzgónak tartották a gyakorlatukat. Azt szerették volna, ha nyitottak maradnak a gyülekezetek a szélesebb társadalomra, s az egész kultúrát megszentelnék.[160]

---

[158] Covey, 1961, 94. o.
[159] Ők tekinthetők a modern, szeparatista fundamentalisták előfutárainak.
[160] Noll – Hatch – Marsden, 1983, 59-60. o.

Az ébredés ellenzői elfogadták az egyesült társadalom puritán koncepcióját, de lekicsinyelték a személyes hit fontosságát, ami korábban fontos alapja volt a társadalomnak. Az ébredéspártiak megőrizték puritán meggyőződésüket a személyes üdvösség szükségességéről, azonban elhagyták az egyesült politikai társadalmi közösség puritán elméletét. A Nagy Ébredés választút elé állította az embereket, aminek eredményeképpen megszűnt a puritán konszenzus a társadalomról, államról és politikáról. A legnagyobb gondot azonban az jelentette, hogy a Nagy Ébredés vezetőit annyira lefoglalta az evangelizálás és gyülekezeteik lelki életének gondozása, hogy nem adtak alternatívát a puritán társadalmi teológiára, szociológiára. Nem volt bibliai keretük sem a politikára, sem pedig a társadalomra az általuk elvetett elképzelések helyett. Vakok voltak a társadalmi változásokra, és nem vették figyelembe a növekvő diverzitást, sokszínűséget. Nem gondoltak arra, hogy bibliai alapelveket keressenek egy olyan politikai helyzetben, ahol egy keresztény csoport sem birtokolja a totális kormányzást. Az ébredéspártiak azt feltételezték, hogyha sikeresek lesznek az evangélizációban, a politikai problémák majd maguktól megoldódnak. Tudjuk, ez nem így történt.[161] A zarándok atyák idejében még egységes puritán „front" Új-Angliában a Nagy Ébredést követően végleg felbomlott.

Ami a Nagy Ébredés kritikusait illeti, meg kell hagyni, az 1731-ben, Edwards szisztematikusan felépített, gyakran kemény hangú igehirdetéseivel elindult alapozás során nem csak csodálatos megtéréseket jegyeztek fel az annalesek. 1735 tavaszán bizonyos Thomas Stebbins öngyilkosságot kísérelt meg, néhány héttel később pedig Edwards nagybátyja, Joseph Hawley, tekintélyes northamptoni polgár elvágta a saját torkát. Ezt követően is több öngyilkossági kísérlet történt, némelyik, sajnos, sikerrel is járt. A felkorbácsolt szenvedélyek, a folyamatos megtérésre és szívvizsgálatra hívó beszédek, az újjászületés jegyeinek, belső érzületeinek számonkérése többeket juttatott hit- és életkrízisbe. Mindeközben legalább 300 megtért ember járt a gyülekezetbe, és 1736 őszére elkészült az új gyülekezeti épület is.[162]

Edwards jó kálvinistaként mélyen hitt a predesztinációban.[163] Vaskos könyvet írt a szabad akaratról, amelyben megvédte a predesztinációt, ám elismerte, hogy az embernek van annyi szabad akarata, hogy Isten felelőssé tehesse a tetteiért. Mindeközben igyekezett mindent a szeretettel magyarázni, és fontosnak mondta az érzelmeket is. Arról is meg volt győződve, hogy a szolgálat munkájában igen fontos a tanulás, amit nem szabad lenézni, és kizárólag az

[161] Noll – Hatch – Marsden, 1983, 60–61. o.
[162] Covey, 1961, 93–94. o.
[163] Edwards a szabad akarat elsőbbségét hirdető arminianizmusként utalt arra, amikor az istenesség külsőségei megmaradnak, de már hiányzik az igazi kegyes lelkület, a mély hit.

ihletettséget keresni. Ebben Increase Mathert követte, aki szerint a tanulást csak a vallás ellenségei becsmérlik.[164] A tanulást soha nem hanyagolta el, afféle csodagyerekként már tizenhárom évesen a Yale Egyetemen tanult, tinédzserként pedig John Lock-ot és Isaac Newtont tanulmányozta, s e szerzők és saját ortodox kálvinizmusa között igyekezett szintézist teremteni.[165] Vagyis az evangelikalizmus egyik megalapítója, a későbbi fundamentalisták által is tisztelt Edwards tulajdonképpen vallásos entellektüelnek mondható, akit érdekelt az emberi természet és a természettudományok is. Mark Noll szerint legendás igehirdetése (a *Sinners in the Hands of an Angry God*) meglehetősen atipikus volt, és sokan – igazságtalanul – ez alapján ítélik meg, miközben intellektusát csillogtató, spirituálisan felvillanyozó gondolatai jószerivel ismeretlenek azon evangelikál és fundamentalista tömegek között, akik bizonyos értelemben az ő vallási leszármazottai.[166]

Az ébredésnek 1744-ben lett vége Northamptonban, pár hónappal azután, hogy Edwards kijelentette, valószínűleg most kezdődik az egész világot lángba borító ébredés. (A Nagy Ébredés során újra előtérbe került a profetikus, apokaliptikus várakozás. Hirdették, karnyújtásnyira van Krisztus ezeréves királysága. 1743-ban hetven új-angliai lelkész aláírt egy kiáltványt, miszerint az ébredés annak a jele, hogy Isten Országa elközelített.[167]) Edwards kijelentése akkoriban történt, amikor a gyülekezete megtagadta, hogy magasabb, fix fizetést adjon Edwardsnak. Bár 1740-41-ben kapott fizetésemelést, tovább erősködött járandósága növeléséért. Ez végül 1747-ben megtörtént, de sokakban visszatetszést keltett Edwards feleségének feltűnően elegáns, divatos öltözködése, és az, hogy a lelkész drága bostoni szabóval készíttette el kiváló minőségű öltözeteit. Mi több, a növekvő háztartásban már három szolga leste Edwardsék kívánságait, s ezen felül még egy Venus nevű fekete rabszolgalányt is vásárolt magának. Nehezen cáfolható, hogy Edwards az úgynevezett „river gods-ok" közé tartozott, vagyis maga is egy volt a Connecticut folyó mentén élő massachusettsi, befolyásos, konzervatív, jómódú kereskedők, lelkészek, földbirtokosok közül. Ő is parókát hordott, fehér inget, miközben gyülekezete tagjai kék kockás inget viseltek.[168] Úgy tűnik, a puritanizmus egyre inkább engedményeket tett a külsőségek iránt, s arra koncentrált, hogy a „szív" legyen rendben. Lelkészi pályája végén tízszeres szavazati többséggel mozdították el hivatalából, a közösség közel 90 százaléka szavazott ellene.

[164] Covey, 1961, 94–98. o.
[165] Bridgers, 2006, 17. o.
[166] Noll, 1994, 77–81. o.
[167] Boyer, 1992, 70. o.
[168] Covey, 1961, 98–102. o.

Míg a 17. században a befolyásos prédikátorok egyértelmű politikai tényezők is voltak, politikai jelentőségük jelentősen lecsökkent a 18. század elejére. Ez Cotton Mathert még zavarhatta, de Jonathan Edwards már nem törődött vele: az üdvtörténet szempontjából mellékesnek gondolta, sokkal fontosabbnak érezte, hogy a lelki újjászületéssel foglalkozzon. Alkalmazkodott az aktuális politikai realitásokhoz és az aktuális status quo-hoz, például 1744 nyarán is, amikor sokan késhegyig menő vitákba bonyolódtak arról, hogy folytassák-e a franciák és az indiánok elleni harcokat. Az összes puritán közül ő volt a politikailag legkevésbé aktív prédikátor. Talán ez is jelezte a zarándok atyák idejének végét? Ahogyan az is, hogy egyre csökkent a külső fenyegetés, amire hivatkozva sürgetni lehetett az Istenhez való fordulást. A külső fenyegetettség mindig fogékonyabbá teszi a szíveket a fundamentalista üzenetekre, ám Edwards ezek hiányában is képes volt felélesztení a belső küzdelmek, érzelmi vívódások hagyományát, amit szülei, nagyszülei még oly jól ismertek.[169]

Mai szemmel nézve, és összehasonlítva a 21. századi európai vallásossággal, persze még mindig buzgónak mondhatnánk a 18. század amerikai, különösen keleti parti hitéletét. Az új-angliai kiadványok felét, a közép-nyugati kolóniákban megjelenő írások negyedét és a déli publikációk tizedét tették ki a teológiai kérdésekkel foglalkozó újságcikkek, könyvek és pamfletek.[170] Ráadásul, a tisztánlátást az is nehezíti, hogy a történészek többnyire nyomtatott dokumentumokra támaszkodnak. Kérdés, hogy ezek a források mennyire reprezentatívak. A nyomtatott szó a 18. században nyilvánvalóan az írástudó, művelt embereket szólította meg. A nyomtatott kommunikáció mellett azonban a három évszázaddal ezelőtti Amerikában legalább olyan fontos volt a verbális világ, ami óriási intellektuális erőként jelent meg, s nem mindig maradt nyoma írásban. Fontos kérdés volt, kik nyomulhatnak be a verbális kommunikációs térbe, kiknek lesz meghatározó a hangjuk.

Új-Anglia története tulajdonképpen az igehirdetések története, mivelhogy rendszeres, mindenki számára elérhető újságok híján akkoriban ez volt a tömegkommunikáció legfontosabb formája. Egy-egy igehirdetés mintegy két órán át tartott, és egy átlagos új-angliai polgár élete során valószínűleg 6-7 ezer igehirdetést is hallott. Ezekből értesült mindarról, ami a világban történt, és aminek az igehirdető szerint történnie kellene a világban.[171] A Nagy Ébredés utazó lelkészei, prédikátorai olyan nyilvános beszédstílust honosítottak meg, amely gyakorlatilag újradefiniálta a társadalmi megszólalás, érvényesülés szabályait. A Nagy Ébredés

[169] Covey, 1961, 98–103. o.
[170] Mahaffay, 2007, 5. o.
[171] Noll, 1992, 47–48. o.

tömeges összejövetelein a vallási vezetők és a nép között egyfajta párbeszéd alakult ki, ami felülírta a társadalmi érintkezés akkori kereteit, és kilépett a tradicionális kontextusból. A meggyőzés újfajta módszerei alakultak ki, vallási hálózatok jöttek létre, az utazó prédikátorok pedig alaposan kihasználták ezeket. Az ihletett prédikációk, az érzelmi felindulás kiváltásának képessége plusz legitimációt jelentett, és olyan, már-már isteni tekintéllyel övezte fel a szónoklatokat, amire az írások – leszámítva a Bibliát – nem voltak képesek.[172]

[172] Mahaffay, 2007, 10. o.

3.3 George Whitefield szerepe az ébredésben

Eddig nem esett szó a brit prédikátorfejedelemről, Amerika történetének egyik legnagyobb hatású hitszónokáról, George Whitefieldről (1714–1770), akinek 1740-es amerikai útja tette sínre a Nagy Ébredést.[173] George Whitefield a 18. század legnagyobb evangélistája volt. Heti átlag 40 órát prédikált, naponta akár négyszer is. Első prédikációját rendszerint már reggel négykor elkezdte, az utolsó pedig este 10-ig tartott. Becslések szerint 33 éves igehirdetői karrierje során összesen 15-18 ezer igehirdetést mondott el. Még szkeptikus hallgatói sem tudták kivonni magukat a hatása alól. Benjamin Franklin például csodálta Whitefield-et – ha nem is mindig az üzenetét. Szkeptikusan fogadta a híreket arról, hogy milyen tömegek hallgatják. Ezért aztán maga is elment egy philadelphiai szabadtéri prédikációjára, aminek a végeztével azzal a meggyőződéssel távozott, hogy a jó orgánumú prédikátort egyszerre akár 30 ezer ember is hallhatja.[174] Nem mellesleg, az 1740-es gyűlésen Franklin is örömmel adakozott Whitefield árvaházára.[175] (Barátságuk kölcsönös volt: Whitefield 1766-ban elkísérte Franklint Londonba, hogy lobbizzon mellette az amerikai érdekekért. Amikor visszavonták a bélyegtörvényt (Stamp Act), Whitefield 1766. március 16-án ezzel kapcsolatos bejegyzésében azt írta „Gloria Deo”.[176])

Bár Whitefield volt Amerikában a legismertebb prédikátor az 1740-es években, a korai metodista ébredés igehirdetői – Angliában és az óceán túlpartján egyaránt – hasonló módszerek és témák mentén vezették istentiszteleteiket. Jonathan Edwardshoz hasonlóan a megtérés folyamatára és átélésére koncentráltak, ám Edwardshoz képest jóval több érzelemmel. A hallgatóságot a prédikátorok arra bíztatták, hogy vizsgálják meg a lelkük állapotát, miközben arra törekedtek, hogy egyfajta egzisztenciális aggódást, szorongást váltsanak ki az istentiszteleten. Az igehirdetők szerint ez őszinte megtéréshez vezetett, annak a felismeréséhez, hogy az ember „rendezni akarja az életét Istennel”, és/vagy alávesse akaratát az isteni akaratnak. Ezt hívták a megtérés pillanatának, amikor Isten kegyelme elárasztja az illető lelkét, békességgel tölti el, és a megtért ember bizonyosságot kap arról, hogy Isten szereti őt. Az ébredési összejövetelek tömegével igyekeztek ilyen megtéréseket kiváltani. A prédikátorok eleinte rendszerint arra koncentráltak, hányféle módon marad el az ember élete Isten elvárásaitól, s mennyire rosszul szolgálják Istent a hívek. Azután részletesen lefestették azt, hogyan bünteti meg Isten a bűnösöket, ezáltal is növelve a szorongást. Olyan dalokat, énekeket

[173] Whitefield életének 40 éves szolgálata alatt 18 ezerszer prédikált, és becslések szerint összesen 10 millió hallgatója volt.
[174] Noll, 1992, 92–93. o.
[175] Noll, 1992, 91–93. o.
[176] Mahaffay, 2007, 198–199. o.

választottak, amelyek a megtérés adott stádiumához illő érzéseket váltottak ki a hallgatóságból. Módszereik között szerepeltek a dorgálások, „kihívások”, könyörgések, lelkiismeret-ébresztgetések, akár a nyílt manipuláció is. Ezek miatt borítékolható volt, hogy bizonyosan lesznek megtérések egy-egy nagyobb összejövetelen, s a korabeli tudósítások szerint számos alkalmon az emberek érzelmi felindultságukban fel-felkiáltottak, reszkettek a vallási áhítatban.[177]

Whitefield a metodista egyház nagy apostolának, John Wesley-nek írt levelében bevallotta, hogy „soha semmit nem olvastam abból, amit Kálvin írt; tanításaimat Krisztustól és az apostolaitól kaptam: Isten tanította meg ezeket nekem.” Őszinte vallomása előrevetítette, hogy Amerikában a legsikeresebb prédikátorok nem feltétlenül részesültek mély teológiai képzésben. A fentiek ellenére Whitefiled, meggyőződését tekintve, abszolút kálvinista volt (ez vezetett 1741-ben John Wesley-vel való szakításához), ám „kikérte” magának, hogy álláspontjára Kálvin tanulmányozása során jutott volna.[178]

Whitefield sok tekintetben különbözött Edwards-tól. Szívesen és tudatosan korbácsolta fel nem ritkán sok ezres hallgatótábora érzelmeit[179], és nemcsak templomokban, imaházakban, hanem gyakorta szabad téren prédikált. Míg a kontinentális kálvinisták, de akár Edwards is, beérték a szikárabb, kevésbé érzelmes igehirdetésekkel, Whitefield jegyzetek nélküli, túlfűtött prédikációi nemcsak az agyat, a szívet is megszólították. A modern fundamentalizmus jelensége értelmezhetetlen, ha nem vesszük figyelembe az érzelmi töltetű beszédek, később énekek szerepét. A szívig hatoló, színpadias, ám az észérveket sem mellőző radikális igehirdetések egyik korai, kiemelkedő képviselője volt Whitefiled. Hihetetlenül népszerű volt, ha a prédikátor összejövetelt hirdetett meg, a földművesek kapát-kaszát eldobtak, és akár 20-30 kilométert is gyalogoltak az eseményre. Akikhez nem jutott el Whitefield személyesen, jó eséllyel azokat is megtalálták kinyomtatott igehirdetései.[180] Egy virginiai kis közösség vasárnaponként Whitefield igehirdetéseit olvasta fel, mivel nem volt lelkipásztora. A felolvasott szónak is olyan ereje volt, hogy a közösség növekedésnek indult, és templomot kellett építeniük.[181] A korabeli amerikai társadalomban Whitefield hozzájárult a demokratikusabb és populárisabb kereszténység kialakulásához, amivel korának kimagaslóan tisztelt szereplője lett.

---

[177] Bridgers, 2006, 44–45. o.
[178] Noll, 1992, 91–93. o.
[179] Korabeli leírások alapján elismert angol színészek vágytak arra, hogy Whitefieldhez hasonlóan tudjanak intonálni.
[180] Whitefield kiválóan kommunikált az elérhető sajtótermékek útján is, összejöveteleit időnként még hirdetésekben is népszerűsítette.
[181] Mahaffay, 2007, 49–54. o.

Az Edwards és Whitefiled nevével fémjelzett Nagy Ébredés egyik legfontosabb velejárója az volt, hogy – túl a szeparatista tendenciákon és a sokféle megosztottságon – az addig egymástól függetlenül létező és működő gyülekezetek, közösségek elkezdtek egymáshoz közeledni, és közösen fellépni egy nagyobb ügy érdekében. Változatos hátterű protestáns vezetők átlépték az őket elválasztó felekezeti korlátokat, és a földrajzi távolságokkal sem törődve, közösen kezdtek ébredési összejöveteleket, imaalkalmakat, böjtöléseket szervezni. Felengedték egymást a szószékeikre, támogatták a vándorprédikátorokat, és így felülírták a korábbi egyházi körzeti határokat. A 18. századot a levelezés nagy századának is mondhatjuk, és a puritán-evangelikál prédikátorok kihasználták a létező kommunikációs hálózatokat. Több tízezernyi levelet váltottak egymással, újságokban hirdették az ébredés üzenetét. Több protestáns vezető saját folyóiratot alapított. George Whitefield *Evangelical Magazine*, Thomas Prince *Christian History*, James Robe *Christian Monthly History*, míg John Wesley *Arminian Magazine* címen adott ki folyóiratot.[182]

[182] Sweeney, 2005, 29. o.

3.4 A Második Nagy Ébredés

Néhány évtizedre alábbhagyott az ébredési mozgalom. Az amerikai egyháztörténetben Második Nagy Ébredésként ismert vallási megújulás első szikrái Észak-Amerika keleti részén lobbantak fel. 1787-ben kisebb ébredések törtek ki két kis presbiteriánus főiskolán Virginiában, és ezek fogtak aztán később tüzet.[183] A másik forrást Közép-Nyugaton kell keresni. 1797-ben James McGready kentuckyi prédikátor „szövetségre lépett" gyülekezete tagjaival, hogy elszántan imádkozzanak a Szentlélek kitöltetéséért. Korabeli tudósítások szerint meghallgattattak az imádságok, és egyre többen leltek élő hitre. Barton Stone presbiteriánus lelkipásztor és evangélista az 1800-as évek elején McGreadyvel együtt sátoros alkalmak szervezésébe kezdett Kentuckyban. Ezek híre egyre terjedt, s hamarosan már több ezren látogatták az istentiszteleteiket, hogy hallják az igehirdetéseket, beszélgessenek, és közösségben legyenek egymással. A legfigyelemreméltóbb ilyen összejövetel Cane Bridge-ben volt, 1801 augusztusában. A 10-20 ezer résztvevővel megrendezett alkalomsorozat – mint írták a beszámolókban – „Isten Lelkének legnagyobb kiáradása Pünkösd óta." Több lelkész járta a táborhelyet, és egyszerre, párhuzamosan prédikáltak. A fehér és fekete résztvevők maguk döntötték el, kit hallgatnának inkább. Többen furcsa élményekről számoltak be: vízzúgást hallották, remegett a térdük, felgyorsult a pulzusuk, reszketett az ajkuk, és az egyik prédikátor, James B. Finley kétszer is bemenekült az erdőbe; mint később elmondta, azt kívánta, bárcsak otthon maradt volna, olyan erős, megmagyarázhatatlan érzések lettek úrrá rajta. 1803-ban ez az ébredés Tennessee-ben, Ohióban, Georgiában, Észak- és Dél-Karolinában is elterjedt, majd végigsöpört a keleti parton. Olyannyira, hogy még teológusokat is megérintett a vallási megújulás. Jonathan Edwards unokája, Timothy Dwight (1752-1817) 1795-ben lett a Yale College rektora. Eddigre már sok olyan hallgatója volt az egyetemnek, akik nem voltak elkötelezett hívők, ám 1802-ben egy ébredés tört ki közöttük, és a hallgatók nagyjából egyharmada megtért (75-en a 225-ből).[184]

Az Első Nagy Ébredést anglikánok, kongregacionalisták és presbiteriánusok vezették, a másodikat azonban metodisták, baptisták és a Krisztus Tanítványai (Disciples of Christ) egyház tagjai.[185] Mindez azzal is járt, hogy az evangelikalizmus relatív teológiai egysége kezdett meghasadni. Az 1800-as évek előtt az amerikai keresztények többsége reformált volt, vagy legalábbis kálvinista, ezt követően a többség inkább arminiánus teológiát követett.[186] Alapvető

[183] Hatch – Noll – Woodbridge, 1982, 144. o.
[184] Hatch – Noll – Woodbridge, 1982, 142–144. o.
[185] Noll, 1992, 169. o.
[186] A kálvinisták a predesztinációt, az arminiánusok az ember szabad akaratát és választási lehetőségét hangsúlyozzák.

különbség még az Első és a Második Nagy Ébredés között, hogy amíg Jonathan Edwards 1740-ben arról prédikált, hogy az ember eredendő bűne megakadályozza azt, hogy üdvösségre jusson (hacsak a Szentlélek ebben nem segít), ezzel szemben a Második Nagy Ébredésben Nathaniel Taylor és más evangélisták arra hívták az embereket, hogy saját erejükből döntsenek Krisztus mellett. Vagyis a 18. században a teológia Isten szuverenitására fektette a hangsúlyt (tehát hogy az ember sokféle módon képtelen és alkalmatlan), az egyre inkább dominánssá váló 19. századi protestáns teológia azokat a képességeket hangsúlyozta, amit Isten az ő szeretetében, kegyelmében az embereknek adott, nem pedig csak a kiválasztottak egy csoportjának. Edwards és Whitefield még arra hívta az embereket, hogy vizsgálják meg az életüket, hogy Isten valóban elvégezte-e a kegyelem munkáját a szívükben. Ezzel szemben az ébredési prédikátorok új generációja azt hirdette, hogy a megtérés realitását abban a pillanatban megragadhatja az ember, tehát a bűnös ember részt vehet saját üdvössége kimunkálásában. A buzgó evangélisták pedig azonnal biztosították is az embereket arról, hogy Isten családjába kerültek, amint az illető az Isten által adott természetes képességeit úgymond alkalmazni kezdte.[187]

A Második Nagy Ébredés legfontosabb vezetője a presbiteriánusból kongregacionalistává lett Charles Grandison Finney volt (1792–1875). 1821-es megtéréséig ügyvédként dolgozott. Evangelikál hívők között legendás, ahogyan megtérése másnapján egyik ügyfelével találkozott, aki megkérdezte tőle: „Finney úr! Ugye emlékszik, hogy tíz órakor tárgyalják az ügyemet?" Mire Finney így válaszolt: „Barney úr! Az Úr Jézus Krisztustól kaptam megbízást, hogy az ő ügyét képviseljem, így nem tudom az önét képviselni." Finney azt tanította, hogy „a vallás az ember munkája", és hogy „az ébredés nem csoda", hanem „a megfelelő eszközök megfelelő használata" – természetesen nem nélkülözve a Szentlélek segítségét sem. Azt tanította, hogy szükséges a kegyelem, de Isten nem erőszakolja rá magát az emberekre. Ellenben a kegyelem alkalmassá és képessé teszi a bűnösöket arra, hogy felismerésre jussanak és változtassanak az életükön. Finney azt is hirdette, hogy ébredési összejöveteleken kell hirdetni a hitet, mert a világ olyan leromlott, bűnös állapotban van, hogy „csakis a vallási lelkesedés által állítható meg a bűn." Vagyis nem erőszakkal, hanem ébredési összejövetelekkel lehet Isten országát terjeszteni – maga Finney több ilyen módszertant is kidolgozott. Technikái közé tartoztak a hirdetési kampányok, a több hétig tartó ébredési összejövetel-sorozatok, nyilvános, koedukált imádkozások, és a „megtérők padja", amit a gyülekezeti terem elejére tettek. Ide ültek le a megtérő bűnösök, akikért az alkalom végén imádkoztak. Néhányan manipulatívnak tartották

[187] Hatch – Noll – Woodbridge, 1982, 32–34. o.

módszereit, Finney azonban született pragmatistaként minden eszközt megragadott és rendszeresített, ami eredményeket hozott a szolgálatában.

Az Első Nagy Ébredés örökösei és a Második Nagy Ébredés innovatív képviselői ütköztek meg egymással 1827-ben. Az új-angliai Jonathan Edwards szellemiségét akarták megvédeni Finney-től azok a lelkészek, akik 1827 júliusában konferenciát hívtak össze a New York államban New Lebanonba, azt remélve, hogy korlátozhatják Finney túlkapásait. A megbeszélések során azonban Finney tábora került fölénybe, nem utolsósorban az evangélista őszinte, szenvedélyes előadásmódja miatt. Ez felhatalmazta Finney-t módszerei népszerűsítésére, és a 19. század közepére az ébredési összejövetelek lettek az evangelikál mozgalom legfontosabb intézményévé – a sikeres ébredési prédikátorok pedig a mozgalom vezetőivé emelkedtek.[188] Hamar került infrastruktúra is a mozgalom mögé: komplett marketinggépezet, rengeteg vasárnapi iskola, oktatási társaság, prédikátorképző intézmény jött létre, több tízmillió traktátust, evangelikál könyvet és folyóiratot adtak ki. Egyedül az 1825-ben alapított American Tract Society több mint 6 millió darab traktátust adott ki néhány év alatt.[189] Az Amerikai Bibliatársaság (American Bible Society), amit 1816-ban alapítottak, évente több mint 300 ezer Újszövetséget publikált. Ezáltal az említett két társaság néhány év alatt több kiadványt jelentett meg, mint Amerika többi, „világi" kiadója együttvéve.[190] Amiből az is következik, hogy Amerika további hitéletére a Második Nagy Ébredés hosszabban tartó örökséget hagyott, mint az első.[191]

[188] Sweeney, 2005, 66–70. o.

[189] Az American Tract Society a vándorprédikátorokhoz hasonlóan bibliaárusokat és traktátus-ügynököket küldött ki, azért, hogy az írástudás terjedésével párhuzamosan minden háztartásba eljusson a Szentírás, és a hitmélyítő-hitbuzgalmi irodalom. A bibliaárusok nem csak Bibliát árultak, hanem gyakran házasságokat celebráltak, és missziós funkciókat is elláttak, kisebb könyvtárakat hoztak létre, vagy vasárnapi iskolákat szerveztek, gyülekezetekben vagy akár vasútállomásokon prédikáltak. Egy-egy elkötelezettebb bibliaárus évente több tízezer mérföldet tett meg vonaton. Az American Tract Society 1868-ban kiadott útmutatása szerint üzleti jellege is volt a küldetésüknek, ezért arra bíztatták ügynökeiket, hogy legyenek vállalkozó szelleműek, pontosan töltsék ki a banki átutalásokat, és megtanították őket a kettős könyvvitelre is. A társaság az eladási technikákra is kiképezte az ügynökeit, például elmagyarázta, hogy fel kell hívni a figyelmet a vallásos irodalom tartalmára, jellegére és hasznára, mielőtt még az egyes családoknak felajánlanák a vásárlási lehetőséget. E tekintetben is tehát a lelkész, misszionárius igencsak hasonlóvá vált a kereskedőhöz. (Balmer,1993, 23-24. o.)

[190] Sweeney, 2005, 74. o.

[191] Noll, 1992, 169. o.

4 EGYHÁZ ÉS POLITIKA

„Isten nem olvas prófétai könyveket. A szomorú tény azonban az, hogy sok evangelikál igen."[192]

4.1 Korai politikai teológia

A szövetségi teológia mellett az apokaliptikus gondolkodás más módon, a mindennapokban is megjelent, és közel három évszázada állandó kísérője az evangelikál, majd a fundamentalista mozgalmaknak. Befolyásos prédikátorok a hétköznapi eseményeknek, esetleg saját életük fordulópontjainak is egyre nagyobb kedvvel adtak globális spirituális értelmezési keretet. Edwards-zel ellentétben Whitefield gyakorta megszólalt közéleti és politikai ügyekben, különösen, ha annak köze volt a vallási gyakorlathoz. A korai puritánokhoz hasonlóan, a munkáját, szolgálatát akadályozó tényezőket, például egy különösen nehéz óceánátkelést a sátán közvetlen munkájaként értelmezett. Whitefield meggyőződése volt, hogy az ördög az út során megpróbálta meggyilkolni, és így kívánta megakadályozni a küszöbön álló ébredést.[193] Ellenlábasai még merényletet is megkíséreltek ellene, amit természetesen szintén a Sátán támadásaként értelmezett. [194] Kritikusait sértette az elképzelés, hogy Isten vagy az ördög ekképpen avatkozna a földi élet dolgaiba – a felvilágosodást követő korszakban már kevésbé magyarázták természetfeletti jelenségekkel az emberi élet eseményeit. Az is rosszul érintette a kortársakat, hogy Whitefield elképzelése azt sugallta, hogy mindenki, aki ellent merészel mondani neki, az nyilvánvalóan ördögi ihletésre cselekszik.[195] Nem kérdés, hogy a korai puritánok és lelkes leszármazottaik vallási meggyőződéseiket talán nem tudatosan, mindenesetre nagy elánnal plántálták politikai érzületükbe.

A Nagy Ébredés megkérdőjelezte a vallási elit tekintélyét és rendszerét, és ezáltal egyensúlyát vesztette egyház és állam addig jól működő, kiegyensúlyozott kapcsolata. Az establishment több mint gyanakodva szemlélte a vallási buzgóságot, ám Anglia Franciaországgal folytatott háborúja hamar elterelte a figyelmet a vallási problémákról. Az új közös ellenség, a francia fenyegetettség uniót kovácsolt az ellenfelek között, és Whitefield is besorolt a politikai vezetők mögé. Aktuálpolitikai ihletésű igehirdetéseikben Franciaországot antikrisztusi színekben festette le a buzgó prédikátor, felemlegette az inkvizíciót, és persze a hugenották sanyarú helyzetét a katolikus Franciaországban. Prédikációiban Whitefield a

[192] Noll, 1994, 171. o.
[193] Mahaffay, 2007, 12–40. o.
[194] Mahaffay, 2007, 122. o.
[195] Mahaffay, 2007, 40. o.

keresztény közösséget „Krisztus zászlaja alatt menetelő katonákként” írta le, „akik nyílt háborút hirdettek a világ, a test és az ördög ellen”.[196] Whitefield prédikációiban szívesen kérte Isten segedelmét azért, hogy Amerika megmeneküljön a pápa zsarnokságától és önkényuralmától. Teológiájában a „gonosz” politikai képződmények az Antikrisztus megnyilvánulásai voltak. Whitefield azt tanította, hogy az ilyen politikai meggyőződések képesek beférkőzni az emberek szívébe, ahonnan csak imádsággal és józan gondolkodással lehet kiűzni őket. Úgy vélte, hogy az önkényuralom az Antikrisztus által inspirált gyakorlat, a római katolicizmus a vallása, politikai arca pedig Franciaország.[197] Bár kortárs prédikátortársaihoz képest jóval apolitikusabb volt Edwards, azért annyi „aktuálpolitikai prófétaságot” megengedett magának, hogy kijelentse: nemcsak Új-Anglia, hanem egész Amerika lesz majd Krisztus ezeréves királyságának középpontja.[198]

Tévedés lenne azt hinni, hogy az efféle elképzelések elszigetelt jelenségek lettek volna a puritánok és örököseik között. John White 1629-es munkájában (*General Considerations for Planting New England* / Általános szempontok Új-Anglia alapításához) arra biztatta honfitársait, hogy támogassák a vállalkozást, mert az „bástya (...) az Antikrisztus Országa ellen, aminek felépítésén dolgoznak a jezsuiták a világ minden pontján".[199] Kortársa, John Cotton, a Bostoni Első Gyülekezet lelkésze, Cambridge-ben végzett teológus is gyakran prédikált a próféciákról, még kommentárt is írt a Jelenések könyvéhez. I Károly kivégzését úgy értelmezte, hogy beteljesedett a Jelenések könyvében írtak közül a Fenevad legyőzése. Sok Szentírás-tanulmányozás és történelmi vizsgálódás után pedig azt is megjósolta, hogy 1655-ben ér véget az Antikrisztus uralma.[200]

Mindez természetesen nem volt újdonság a korban, hiszen akkoriban Oliver Cromwell is apokaliptikus színben tüntette fel küzdelmét például az írekkel. Anglia persze Amerikába „exportálta” a protestáns dissentereket, másrészt az anglikán egyház megerősödésével kiszorultak az önjelölt próféták a fősodorból. Amerikában azonban a zarándok atyáktól kezdve hagyománya lett a kiválasztottság-tudatnak, a „hegyen épített városnak”, amely ellen nyilván küzdenek Isten ellenségei. S bár Whitefield is apokaliptikus kategóriákban gondolkodott, csak kevesen voltak követői közül, akik hozzá hasonlóan egyedi módon tudtak lavírozni a politikai eszmék, pártok között. Whitefield ugyanis egyszerre volt whig, a dissenterek jogaiért az

[196] Mahaffay, 2007, 142–143. o.
[197] Mahaffay, 2007, 169. o.
[198] Hatch – Noll – Woodbridge, 1982, 214. o.
[199] Boyer, 1992, 68. o.
[200] Boyer, 1992, 68. o.

anglikán egyház hegemóniája ellen küzdő harcos prédikátor, miközben tökéletesen lojális maradt II. György uralkodóhoz. Élete végére tulajdonképpen spirituális-politikai tekintély lett, aki kiállt a republikánus ideák mellett, harcolt a nép jogaiért – s tette mindezt az aktuális hatalmi viszonyok kereteinek átlépése nélkül.[201] Mindazonáltal nem kevés teológiai bátorság kellett ahhoz, hogy a nemzetek közötti háborúskodást spirituális szintre emelje, és országokat bélyegezzen meg azért, mert azok a saját érdekeik szerint politizáltak. Whitefield trendet teremtett: ő utána minden amerikai háborús propagandában feltűnt a teológia.[202] (Ez is fontos mintázat a fundamentalista gondolkodásban – elég csak George W. Bush elhíresült „gonoszság tengelye" beszédére gondolni.)

Szintén Európából és szintén vallási alapon kritizálta a regnáló brit uralkodót az újfundlandi tengerészparancsnok, Richard Brothers is. Ő a 18. század végén szinte egyik napról a másikra elkezdett abban hinni, hogy Isten egyedi módon elhívta a Dániel és a Jelenések könyvében található próféciák beteljesedésének kihirdetésére. Mivel arra a meggyőződésre jutott, hogy az anglikán egyház fejének, tehát a királynak tett eskü és a neki való katonai szolgálat ellentétes a kereszténységgel, ezért többé nem vette fel a haditengerészettől neki járó nyugdíját, és hosszú levelekkel ostromolta a királyt, a királynét, valamint az országgyűlési képviselőket, hogy audienciát kérjen tőlük. Ilyet nem, ellenben az emberektől nagy figyelmet kapott. 1793-ban kinyilatkoztatást kapott arról, hogy azért hívják Brothers-nek, mert Jézus testvérének, Jakabnak a leszármazottja. Egyebek mellett azt gondolta, hogy Izrael törzsei Európa népei között élnek, és Isten néhány hónapon belül, óriási kataklizmák során összegyűjti őket, ezt követően pedig őt a Héberek Fejedelmeként fogják elismerni – majd közös erővel bevonulnak a Kánaán földjére és újjáépítik Jeruzsálemet. Nem állítólagos gyógyítási képességei miatt özönlöttek hozzá elsősorban az emberek, hanem mert – üdítő kivételként az efféle prédikátorok között – kisebb pénzadományokat juttatott mindazoknak, akik megengedték, hogy imádkozzon értük. Próféciáit 1794-ben összegyűjtve kiadta *The World's Doom; or a Revealed Knowledge of the Prophecies and Times* (A világ végzete; avagy a próféciáknak és időknek kinyilatkoztatása) címen. Ebben a könyvben Brothers azt követelte az uralkodóktól, hogy ismerjék el jogszerű hatalmát. Ilyen mondatokat írt: „Az Úristen azt parancsolja nekem, hogy mondjam meg neked, III. György, Anglia királya, hogy kinyilatkoztatásommal egy időben a Héberek fejedelme leszek, és minden népek kormányzója. Ezért felszólítalak, hogy add át nekem a koronádat, mivel minden hatalmad és tekintélyed e pillanatban megszűnt." Néhány

[201] Mahaffay, 2007, 145. o.
[202] Mahaffay, 2007, 254. o.

hónappal örömhírnek szánt írása publikálását követően Brothers-t elmegyógyintézetbe zárták hazaárulás és közveszélyes holdkórosság vádjával. Fogságában is gyártotta a pamfleteket, és, bár az általa megjövendölt események nem teljesedtek be, még magasabb körökből is lettek tanítványai.[203]

A frissen megalakult Egyesült Államokban – ahogyan azt később látni fogjuk – állami szinten gondolkodtak apokaliptikus kategóriákban, ám Angliában sem volt elszigetelt jelenség a prófétai hevület. A társadalmat és a közbeszédet át- meg átszőtte a végidőkkel példálózó, többnyire autonóm bibliaértelmezéseken és vélt mennyei kinyilatkoztatásokon alapuló újító tanítás. Brothers mellett nagy népszerűségre tett szert Joanna Southcott prófétaasszony is. Southcott az 1700-as évek végén csatlakozott a metodista egyházhoz, ám alig néhány hónappal később már látomást kapott, mely szerint ő „a Napba öltözött asszony", akiről a Jelenések könyvének 12. fejezete ír. Jóformán valamennyi metodista közösség kiközösítette, ám ez nem szegte kedvét. Mint írta: „amilyen messze van az ég a földtől, olyan messze vannak az én írásaim a metodisták gondolataitól, ismeretétől és belátásaitól". Első pamfletje 1801 januárjában jelent meg *The Strange Effects of Faith* (A hit különös hatásai) címmel. A következő bő egy évtizedben mintegy 65, próféciáktól hemzsegő könyvet adott ki, amelyek mind arról szóltak, hogy hamarosan beköszönt a messiási kor. Az 1810-es években a hatvanas éveit taposó Southcott kijelentette, hogy fia fog születni, akit Shiloh-nak hívnak majd, és vele veszi kezdetét Isten uralma. Southcott azonban tévedett: amit várandóságnak gondolt, valójában rákos daganat volt, aminek következtében 1814. karácsony napján elhunyt. Követői a temetőben virrasztottak, mert azt gondolták, hogy hamarosan feltámad, kezében Shiloh nevű kisfiával. A kor meghatározó evangelikál vezetői mind elutasították Brothers és Southcott próféciáit, a fősodorbeli angliai evangelikálok, posztpuritánok között Brothers és Southcott kínos jelenségek voltak. Mindazonáltal az egyéni bibliaértelmezés, a spirituális kinyilatkoztatásokra való korlátlan nyitottság az evangelikalizmusban ilyen szélsőséges példákat is eredményezett.[204]

A Nagy Ébredés utáni Amerikában is népszerű maradt az apokaliptikus gondolkodás, és a politikai küzdelmek spirituális értelmezése. A legnépszerűbbek azonban nem a személyes fontosságot középpontba állító próféciák (vö. a Héberek fejedelmével vagy a világ megmentőjének anyjával való azonosulás) voltak, hanem az amerikaiak közösséget összekovácsoló, hazafias bibliaértelmezések. Sokan egyetértettek az evangelikál presbiteriánus

[203] Cambern, 1993, 112–115. o.
[204] Cambern, 1993, 112–115. o.

virginiai Samuel Daviesszel, amennyiben, ha kitartanak a hétéves háborúban (1756–1763), és legyőzik a katolikus Franciaországot, akkor ezzel eléggé megsebzik az Antikrisztust ahhoz, hogy végre eljöjjön az ezeréves királyság.[205] Amikor pedig a franciák feladták Kanadát 1760-ben, a teológiai doktorátussal is rendelkező New Hampshire-i kongregacionalista lelkipásztor, Samuel Langdon a Jelenések 18-at idézte, miszerint „elesett a nagy Babilon". Ekkoriban nem sok új-angliai lelkész vont világos határvonalat Isten országa és a saját politikai közösségük céljai közé.[206]

A függetlenségi háború kezdetén, 1765-ben, a bélyegtörvény ellen tiltakozók a brit tisztviselőket szimbolizáló képek mellé stilizált ördögfejeket aggattak. A protestálók szerint a brit kormány, a Stamp Act és az ördög ugyanannak a céhnek voltak a tagjai, és ez a meggyőződésük ingerelte erőszakos cselekményekre Massachusetts-ben a csőcseléket. Bár Whitefieldnek nem sok köze volt a lázongókhoz, korábbi prédikációi, igehirdetései, sémái nyilván hatottak az emberek gondolkodására.[207] Mivel John Stuart brit miniszterelnök (1762–1763), a gyűlöletes Lord Bute családi birtoka egy skóciai sziget volt (Bute), ezért egy providence-i szónok 1766-ban a Jelenések könyvében szereplő „tengerből feljövő Fenevadként" azonosította. Egy pamfletszerző a bélyegtörvényt az Antikrisztus uralmát közvetlenül megelőző eseményként értelmezte, és mindenkit óvott attól, hogy „magára vegye a Fenevad bélyegét", vagyis tartózkodjon azoktól a dokumentumoktól, amin a szörnyűséges pecsét szerepel, mert még érinteni sem szabad az ilyen papírost. 1773-ban pedig György királyt kiáltották ki Antikrisztusnak – ahogyan 150 évvel korábban I. Károlyt. Valaki még azt is kiszámolta, hogy görögül és héberül a Royal Supremacy in Great Britain kifejezés a 666-os számnak felelnek meg.[208]

1774-ben a vallási és polgári szabadságjogok védelmében az amerikaiak protestáns hévvel emlegették az Armaggedont, ahogyan azt egyébként a franciák elleni háborúban is tették. Az ilyesfajta vallási impulzusok központja továbbra is Új-Anglia volt.[209] Persze Új-Anglián kívül is könnyen felháborodtak a politikán a protestáns hívek. Nemcsak világi elnyomásként értékelték ugyanis Anglia domináns fellépését a kolóniák lakói, vallási szempontból is dühítette őket, hogy Anglia és államegyháza hatalmat kíván gyakorolni felettük – a szövetségi teológia hívei számára ez összeegyeztethetetlen volt a hitelveikkel.[210] Felelevenítették a korábbi

[205] Hatch – Noll – Woodbridge, 1982, 214. o.
[206] Boyer, 1992, 72. o.
[207] Mahaffay, 2007, 197–198.o.
[208] Boyer, 1992, 72. o.
[209] Mahaffay, 2007, 224. o.
[210] Fowler [et al.], 2004, 7. o. Nem lett túlzottan népszerű 1767-ben Thomas Bradbury Chandler New Jersey-i anglikán lelkész

évszázad meggyőződését, miszerint Amerika lehet Krisztus ezeréves királyságának székhelye, ám a vallási meggyőződés most már hazafias tónust kapott, egyfajta „állampolgári millennializmus" lett úrrá a függetlenségükért harcolókon. Fontos hangsúlyeltolódásként jelentkezett, hogy a vallási ébredés helyett immár inkább a forradalom és a szabadság lett a paradicsomi jövendőhöz vezető út.[211] Más kérdés, hogy a szövetségi teológia arra is felhatalmazást adott az evangelikál prédikátoroknak, hogy bizonyos bűnök elhagyására és az Istennel való kapcsolat megújítására hívják a társadalmat. A rabszolgatartást például hitszónokok gyakran Amerika „eredendő bűnének" hívták, a kvékerek már 1776-ban kizárták tagjaik közül a rabszolgatartó hívőket, és sok prédikátor az alkotmányt is azzal ostorozta, hogy „paktumot kötött az ördöggel", amennyiben megengedte a déli államoknak a rabszolgatartást. A Kansas–Nebraska törvény vitájakor, amikor új territóriumokra is kiterjedt a rabszolgaság intézménye, 3 ezer új-angliai lelkész egy a törvényt ellenző petíciót nyújtott be a Kongresszusnak.[212]

Lehetetlen felsorolni a sokféle, többé-kevésbé aktuálpolitikai ihletettségű prófétai mozgalmat, amelyek át- meg átszövik Amerika történetét. Samuel Sewall, Boston politikai vezetője azt írta 1697-ben, hogy Amerika lehet „az isteni metropolis székhelye" Krisztus ezeréves királyságában. Az első indián háború 1675–1676-ban pedig nyilvánvalóan a Jelenések könyvében található veres lóval azonosítható – legalábbis Increase Mather szerint. Cotton Mather olyan apokaliptikus várakozásokat szított a 17-18. század fordulóján, ami kitartott egészen a függetlenségi háborúig. Az Oszmán Birodalom visszaszorulását és a nantes-i ediktum 1685-ös fontainebleau-i visszavonását látva egy 1691-es igehirdetésében hat évvel későbbre, 1697-re jósolta meg a világ végét, majd amikor nem jött el a vég, gyorsan 1736-ra, majd kissé visszalépve az időben, 1716-ra módosított. Cotton Mather szerint Új-Anglia erős bástya lesz az Antikrisztus ellen, és még azt is felvetette, hogy talán éppen ott fog felépülni az Ezeréves Királyság központja. Mint írta, lesz Amerikában olyan város, amelynek utcáit színarany borítja majd. Nem sokkal halála előtt pedig magabiztosan jelentette ki, hogy minden részlet beteljesedett abból, aminek az Írások szerint Krisztus visszajövetele előtt be kellett teljesednie.[213] Ugyanezt a hagyományt folytatta Timothy Weber a 19. század elején. Napóleon

Felhívás a néphez (An Appeal to the Public) című pamfletjével, amelyben amellett érvelt, hogy püspököknek kellene Amerikában is működniük. Szerinte erre azért lett volna szükség, hogy az anglikán egyház megfelelően tudjon működni – szerinte a püspökök tiltása a vallásszabadság megtagadásával ér fel. Azzal intézte el azokat, akik az esetleges adó miatt aggódtak, hogy a püspökök fenntartása legfeljebb 100 fontsterlingenként 4 pennybe kerülne, és ez nem okozna különösebb nehézséget az ország számára. Sőt, azt is mondta, hogyha valaki tiltakozik az ellen, hogy a bevétele egy hatezredét adakozza, az nem jó alattvaló. (Gaustad, 2003, 17. o.)

[211] Boyer, 1992, 72–73. o.

[212] Lambert, 2010, 71–72. o.

[213] Boyer, 1992, 69–70. o.

csapatai 1796-ban elfoglalták a pápai államot, majd 1798-ban foglyul ejtették és Franciaországba vitték VI. Pius pápát. Weber ezt az eseményt a dánieli próféciák beteljesedéseként értelmezte. Dániel könyvében arról olvasni, hogy 1260 nap után véget ér a Fenevad uralkodása, majd pedig eljön az Ember Fia. A premillennialisták a Fenevadat egyértelműen a pápával azonosították, és a napokat átszámolták évekre. Mivel a pápaság megalakulását 538-ra tették, a premillennialisták számítása szerint 1798-ban tökéletes időzítéssel beteljesedett ez a prófécia is.[214]

A kor politikájából való kiábrándultsággal is magyarázható az az óriási mozgalom, ami William Miller (1782–1849), New York-i farmer és laikus baptista igehirdető munkássága nyomán jött létre. Előbb az 1812-es brit-amerikai háború pittsburghi ütközetében vélt isteni közbeavatkozást felfedezni az amerikaiak oldalán, majd később inkább az utolsó idők bekövetkeztének kalkulációjára koncentrált. Miller úgy számolta, hogy a Dániel könyvének 8. fejezetében olvasható 2300 nap (Miller átváltása szerint 2300 év) a jeruzsálemi templom újraépítését előíró határozattól számítandó. Miller kalkulációi szerint ez Kr. e. 457-ben történt meg, amikor Artaxerxész perzsa király megengedte a száműzött zsidó papnak, Ezsdrásnak, hogy újjáépítse a jeruzsálemi Templomot. Mindebből arra következtetett, hogy Krisztus 1843-ban fog visszatérni a földre, és akkor véget vet a földi politikának. Mozgalmában több kiadványt is publikáltak, így a *The Midnight Cry*-t (Az éjféli kiáltás), valamint a *Signs of the Times*-t (Az idők jelei). A jól illusztrált újságok számtalan követőt szereztek Új-Angliában, New York Államban, a Közép-Nyugaton, sőt, még Angliában is. Amikor azután eseménytelenül múlt el 1843, új, konkrét dátumot határoztak meg, 1844. október 22-ikét. Nagyon várták ennek a közeledtét, és nagy csalódást okozott, amikor ez a nap is eseménytelenül múlt el.[215] Ennek ellenére követőinek jó része nem volt hajlandó belátni a tévedést. Millerék végül mind a római katolikus, mind pedig a protestáns vallásokat bibliai nyelvezeten szólva nagy paráznaként ítélték el, és létrehozták saját, a mai napig létező felekezetüket, a Hetednapi Adventista Egyházat.[216] Miller mozgalma jól jelzi azt, ami a 20. századi fundamentalizmusra is jellemző lesz: különösebb formális teológiai képzettség nélkül tulajdonképpen bárki képes a bibliai próféciákat értelmezni. (Miller egyébként nem holdkóros próféta volt, kifejezetten amellett érvelt, hogy módszere teljesen rendszerezett, s hogy racionálisan jutott el a következtetéseire.) A másik tanulsága a millerizmusnak (amellett, hogy a prófétai hit teljes demokratizálódását jelentette), hogy mozgalmat a tömegkommunikáció eszközeivel lehet a leggyorsabban és a

[214] Falwell – Dobson – Hindson, 1981, 72. o.
[215] Boyer, 1992, 81. o.
[216] Falwell – Dobson – Hindson, 1981, 72. o.

legsikeresebben építeni. Az ébredések „kellékeit” ők is átvették: a végidőkre figyelmeztető sátoros evangélizációkat tartottak, „gyorsreagálású” nyomdákkal dolgoztattak és bőven használtak vizuális segédeszközöket, hogy üzenetüket elterjesszék. Nem csoda, hogy a már megállapodott lelkipásztorok nagyon kritikusak voltak a mozgalommal szemben, hiszen a státuszukat fenyegette ez az újfajta prófétai mozgalom – és nemcsak egyházi-társadalmi státuszukat, de azon szakértelmüket is, miszerint egyedül ők tudják Isten Igéjéből kibányászni a szent igazságokat.[217]

Az amerikai állampolgári vallás kialakulásának egyik mérföldkövének tekinthető Fountain Pitts metodista lelkész 1857. február 22-én (George Washington születésnapján) elhangzott egész napos igemagyarázata. Pitts a Kongresszus több tagjának meghívására a Capitoliumban fedte fel Amerika prófétai küldetését. A polgárháborúban később az északiak oldalán tábori lelkészként tevékenykedő Pitts kijelentette, hogy az Egyesült Államok konkrét próféciák beteljesedéseként született meg. Bonyolult átváltások révén oda jutott a Dániel könyvében szereplő számokból, hogy 1290 szimbolikus nap a jeruzsálemi Templom felgyújtása (vagyis Kr. u. 68. 189. napja) és 1776. július 4. között. Még azt is kiszámolta, hogy 5 óra 3 perckor szűnhetett meg a napi áldozatbemutatás a Templomban, és pontban háromnegyed 3-kor járt le ez a szimbolikus 1290 nap 1776. július 4.-én – márpedig a *Függetlenségi Nyilatkozat*ot pont ebben az időpontban hirdették ki. A tanult prédikátor Ezékiel könyvéből figyelmeztetett a keletről, Angliából és Oroszországból jövő támadásokra, majd rákanyarodott az armageddoni ütközetre, amit szerinte a Mississippi völgyében fognak megvívni. Pitts színesen magyarázta el, hogy az egész világ vérben fog fürdeni, ám Isten segítségével az Egyesült Államok győzni fog. Az Egyesült Államok az új millennium vezetőjeként békés világot hoz létre, ahol virágozni fog a kereskedelem, a mezőgazdaság, az ipar, a tudomány és a művészet, és az egész emberiség „csak egy civil kormányzást ismer el (…), a köztársaságot, és egy vallást (…), a kereszténységet.”[218]

A 19. században az evangelikál intuíciók óriási önkéntes tömegeket mozgattak meg azért, hogy létrehozzák az amerikai civil társadalmat, ám a 20. században ugyanolyan erőteljes intuíciók óriási evangelikál hadseregeket mozgattak meg, azért, hogy lebeszéljék a tömegeket a polgári, társadalmi részvételről, és helyette szűk látókörű, szektás és túlvilági ügyeket támogassanak.[219] Már-már természetesnek mondható, hogy az amerikai polgárháború (1861–

[217] Boyer, 1992, 83–84. o.
[218] Boyer, 1992, 84–86. o.
[219] Noll, 2007, 13. o.

1865) is apokaliptikus jelleget öltött. (Ez volt az Egyesült Államok történetének legvéresebb háborúja, 360 ezer északi és 260 ezer déli katona esett el. Polgári áldozatokkal együtt a halottak száma meghaladta az egymilliót.[220]) Az evangelikál lelkészek, északiak és déliek egyaránt, nagy elánnal küldték csatába a katonáikat. New Yorkban eközben a római katolikus *Freeman's Journal* azt írta, „ez a szentségtelen és testvérgyilkos háború veletek kezdődött, keménynyakú reformált presbiteriánusok, és puhány, új iskolát követő presbiteriánusok, és a ti baptistáitokkal, metodistáitokkal és a hozzátok hasonlókkal. Ti, protestáns religionisták voltatok az elsők, akik elkezdtétek ezt az unió ellenes játékot." A publicista arra építette az érvelését, hogy egy Cincinattiból származó metodista elismerte: „Hiszem, hogy igaz, hogy mi, északi evangelikálok indítottuk el a háborút (...), és én dicsekszem is vele, mert ez a dicsőség koszorúja a mi homlokunkon."[221] Az északiak úgy hitték, hogy a konfliktus meg fogja tisztítani a nemzetet, a katonák az Úr eljövetelének dicsőségéről énekeltek, a prédikátorok Armageddon elközeledtéről prédikáltak, a sötétség és a világosság, a szabadság és a szolgaság közötti harcról. [222]

A déliek is isteni küldetést véltek teljesíteni a háborúban: földjük és intézményeik védelmét isteni rendelésnek vélték, és a rabszolgatartásra is találtak bibliai érveket. A déliek még azzal is vádolták az északiakat, hogy kereskedelmi érdekeik miatt megszentségtelenítik a szombatnapot, sőt, egy dél-karolinai metodista lelkész szerint az E pluribus unum mottóval fellázadtak Isten rendje ellen. Mint kifejtette, Isten az emberi akaratból történt egyesülést Bábel tornyánál is megbüntette, nem csoda, ha most polgárháborúval bűnhődik az Egyesült Államok föderalista engedetlenségéért.[223] Mindkét oldal a jó és gonosz összecsapásaként értékelte a politikai vitákat. Észak és Dél igehirdetői Isten haragját kérték a másik oldalra.[224] A csaták között, különösen a délieknél, rendszeresen tartottak ébredési összejöveteleket, amelyeken sok katona tapasztalt meg drámai megtérést. Érdekes módon, az igehirdetések elsősorban az egyéni megtérésre fókuszáltak, kevésbé a háború megnyerésére. Természetesen a személyes megtérések egyenes következményeként várták az előmenetelt a harcmezőn is. Sokan azt feltételezték, hogy ha kegyesebbek lesznek a katonák, akkor Isten nagyobb lendülettel avatkozik majd be a csapataik oldalán. Északon a személyes megtérések mellett az isteni törvény iránti lojalitást is hangsúlyozták. George McClellan tábornok állítólag kijelentette,

[220] Hahner, 2006, 129. o.
[221] Carwardine, 1993, 319–320. o.
[222] Armstrong, 2001, 137. o.
[223] Lambert, 2010, 71–72. o.
[224] Fowler [et al.], 2004, 17–18. o.

hogy amennyiben az északi hadsereg – amennyire lehetséges – megtartja a Tízparancsolatban is említett kötelező pihenőnapot, akkor övék lesz a győzelem.[225]

A vallási képeket, fogalmakat nemcsak a buzgó prédikátorok, önjelölt próféták és katonák integrálták a politikába. Még az egyébként deista Thomas Paine is szívesen gondolkodott és beszélt apokaliptikus kategóriákban. 1776 januárjában kiadott *Common Sense* (Józan ész) című politikai röpiratában, ami tulajdonképpen az Egyesült Államok első bestsellere lett,[226] a sötétség országához hasonlította Angliát. Ha nem is feltétlenül saját meggyőződésből írta ezeket Paine, tudta, hogy hallgatósága szívéhez ilyen hasonlatokkal juthat a legközelebb. Paine elmagyarázta, hogy Isten áldása eltávozott a brit királyságtól, a királyt egyértelműen a bibliai gonosz képében tüntette fel, sőt, azt is világossá tette, hogy az Úr áldása az amerikai gyarmatok lakóira szállt. A profetikus szöveg felmentette a protestánsok lelkiismeretét: Paine vallási terminológiával indokolta meg, hogy a küszöbönálló forradalom nem az Isten által felállított kormányzás ellen történik, hanem egy olyan vallásháború, amit a zsarnoki, sőt, sátáni elnyomó ellen folytatnak – Isten oldalán.[227] Bátorságában még azt is kijelentette, hogy „hatalmunkban áll újrakezdeni a világot”.[228] III. György király is felismerte a vallás, a puritán hit szerepét a függetlenségi háborúban, amelynek kirobbanásáért kifejezetten a protestáns, kálvinista presbiteriánusokat tette felelőssé. Angliában gyakran hívták úgy a háborút, hogy „a presbiteriánus lázadás”.[229]

[225] Noll, 1992, 318–319. o.
[226] Még abban az évben 50 új kiadást ért meg.
[227] Mahaffay, 2007, 231–238. o.
[228] Boyer, 1992, 74. o.
[229] Bridgers, 2006, 16. o. A hitre való hivatkozás a választások során is egyre nagyobb hangsúlyt kapott. Az egyik föderalista újság a szavazókat 1800-ban arra az egyszerű választásra hívta, hogy vagy „Istent és egy vallásos elnököt választanak”, vagy a „minden kegyesség nélküli Jeffersonra szavaznak, és Istenre mondanak nemet!” Ennek ellenére kétszer is megválasztották Jeffersont, 1800-ban, majd 1804-ben újra. (Gaustad, 2003, 35. o.)

4.2 Egyház és állam viszonya

Az Egyesült Államok egyedülálló abban, hogy politikai intézményeinek az alapvetése megelőzte a nemzeti identitás kialakulását, és a legtöbb európai országgal szemben az Egyesült Államok „alkotmányos teteje" előbb épült meg, mint „nemzeti falai".[230] Másfél évszázaddal a zarándok atyák partra szállása után, a függetlenségi háború korában, az alapító atyák már úgy fogalmazták meg az 1787-es amerikai alkotmányt, hogy nem volt benne direkt hivatkozás a hegyen épített városra és a keresztény nemzetre. Egyházat és államot igyekeztek egymástól elválasztani, méghozzá azért, hogy mindkettőnek megőrizzék az integritását, és hogy minden amerikai polgár számára garantálják a vallásszabadságot.[231]

Ez a meggyőződés a „real whig" hozzáállásból is fakadt. A 18. századi angliai dissenterek olyan befolyásos politikai mozgalmat hoztak létre, amely a királyi és egyházi hatalom kiváltságainak kritikájára épült. Ennek a „real whig" látásmódnak része volt a hagyományos puritán ellenállás az anglikán koronának. Ilyen alapon határozták meg a szabadság és igazságszolgáltatás alapelveit, ami később az amerikai forradalmárok között közhelyszerűen elterjedt. Az alapelveket a felvilágosodás nyelvezetén fogalmazták meg, és az erkölcs magától értetődő igazságait erősítették meg. A felvilágosult amerikaiak, lehettek bár születésük okán anglikánok (mint például Thomas Jefferson) hamar elfogadták ezeket. A „csomag" része volt az is, hogy meg kell akadályozni az egyes egyházak kiváltságainak politikai bebetonozását.[232] Ami nem mindig sikerült. Természetesen elismerték és tiszteletben tartották az egyházi intézményeket a kolóniákon, ám ideig-óráig még az államegyházi szerveződéseket is tolerálták. James Madison ezek megszüntetését sürgette, mivel felismerte, hogy a kolóniákon a vallási establishmentek ugyanúgy korlátozzák mások lelkiismereti szabadságát, mint ahogyan korábban Angliában korlátozta az államegyház a kisebb felekezetek, gyülekezetek, puritán közösségek jogait.[233]

Több jelenkori fundamentalista irányzat hevesen ragaszkodik ahhoz, hogy az Egyesült Államok keresztény értékekre épült, s emiatt, ha rajtuk múlna, egyfajta protestáns teokráciát vezetnének be. Ha a zarándok atyákra is alapító ősökként tekintünk, akkor van némi igazság az érveikben, mivel a John Winthrop által vezetett, a 17. század elején Amerikába hajózott puritánok egészen más alkotmányt írtak, mint Jeffersonék. A puritán, új-angliai alkotmányban kifejezésre juttatták istenhitüket, és elkötelezték magukat arra, hogy keresztény országot,

[230] Lacorne, 2011, xvi. o.
[231] Espinosa, 2009, 5. o.
[232] Marsden, 1993a, 2. o.
[233] Espinosa, 2009, 5. o.

„common wealth-et” alapítanak, ami „hegyen épített város lesz, egy modern keresztény nemzet”. Bár Winthropék és más puritánok is keményen kritizálták az állam által támogatott anglikán egyházat, ez nem akadályozta meg őket abban, hogy saját, állam által támogatott (kongregacionalista) egyházukat létrehozzák Massachusettsben. Több gyarmat is követte a példájukat.[234] Connecticutban például egy rendelet előírta, hogy csak gyülekezeti tagok szavazhatnak a választásokon.[235] A puritánok szerint ugyanis a korábban említett kegyelmi szövetség kvalifikálta az embereket a gyülekezeti tagságra – és a szavazásra is a gyarmat közéletében. A közélet volt tulajdonképpen az Istennel kötött társadalmi szövetség, mivel az egyháztagok által választott vezetők olyan törvényeket hoztak, amelyek tiszteletben tartották a Szentírást.[236]

A puritánok leszármazottai Isten által jóváhagyott erkölcsi alapelvek mentén szerették volna egyesíteni a nemzetet. Úgy vélték, a vallási hierarchia és a politikai autokrácia kéz a kézben járnak. Az egyik oldalon állt a katolicizmus, anglikanizmus, központosított monarchikus hatalom, korrupció és zsarnokság, a másik oldalon pedig, az ő oldalukon áll a protestantizmus, puritanizmus, a képviseleti kormányzás, az erkölcs és a szabadság.[237] Ez a romantikus (vagy neopuritán) narratíva úgy véli, a nemzeti identitás a szabadság folyamatos fejlődésének a betetőzése, ami a reformációval kezdődött el, és az új-angliai puritán kolóniákkal jutott el a csúcsra. Ezt a narratívát whig politikusok és romantikus történészek alkották meg a 19. század elején, és a mai napig népszerű fundamentalista körökben.[238]

Ebből a perspektívából nézve, Új-Anglia első puritán lakosai tehát nem azért érkeztek az Újvilágba, hogy létrehozzák a tökéletes államot, ahol vallásszabadság uralkodik, hanem azért, hogy kötöttségek nélkül gyakorolhassák saját ortodoxiájukat. Hamar kiderült, hogy rengeteg feszültség támad abból, hogy a kisebb felekezetek, csoportok ortodoxiái eltérnek egymástól. Sok éven keresztül próbálták pontosan meghatározni a tanításukat, ennek intézményes kifejezése lett az új-angliai Cambridge Platform 1648-ban.[239] Hogy mennyire távol állt az felekezetközi tolerancia a puritánoktól, jól példázza, hogy 1651-ben a bostoni hatóságok 30 korbácsütésre ítélték azt a baptistát Rhode Islandről, aki belépett a felségterületükre.[240] 1654-

[234] Espinosa, 2009, 3. o.
[235] Bridgers, 2006, 15. o.
[236] Noll, 1992, 42. o.
[237] Marsden, 1993a, 3. o.
[238] Lacorne, 2011, xvi–xvii. o.
[239] Murrin, 2007, 24. o. Ez lett tulajdonképpen Massachussets vallási alkotmánya, amely bibliai alapokon megvédte a kongregacionalista hitgyakorlatot, ragaszkodott ahhoz, hogy a gyülekezetnek csak újjászületett tagjai lehetnek, akik hitükről a presbitérium előtt adnak számot.
[240] Gaustad, 2003, xiii. o.

ben pedig a későbbi New York, az akkori Nieuw Amsterdam holland kormányzója zsidók kis csoportját, akik megpróbáltak letelepedni, minden erejével igyekezett elűzni. Arra hivatkozva kért engedélyt kitessékelésükre, hogy „a zsidók vallása gyűlöletes", „a kereskedelemben csalnak", és hogy ha befogadnák őket, az precedenst teremtene arra, hogy később „akár még római katolikusok is" bevándoroljanak. Végül nem kapott engedélyt az elűzésükre.[241] 1659-ben felakasztottak egy kvékert (további három kivégzés követte ezt) Bostonban. 1707-ben egy presbiteriánus lelkipásztort New Yorkban bebörtönöztek azért, mert az evangéliumot a saját hangsúlyai szerint prédikálta. 1774-ben Virginiában pedig néhány átutazó prédikátort azért börtönöztek be, mert a vallási meggyőződésüket kifejtették. (Ez egyébként annyira felháborította az akkor huszonhárom éves James Madisont, hogy szóvá is tette ennek az „ördögi, pokolban megszületett üldözésnek az elvét".)[242]

Az angliai protestáns írók már az angol reformáció idején is sokszor hasonlították a katolikusokat az úgymond gyáva amálekitákhoz azért, hogy jelezzék, milyen veszélyekkel jár a római katolicizmus a protestantizmusra. Ezt az attitűdöt az Újvilágba is magukkal vitték a protestánsok. John Winthrop például, korábban már idézett híres beszédében felemlegette annak a történetét, hogy Isten megparancsolta a zsidóknak, kíméletlenül irtsák ki az amálekitákat. Az Újvilágban ezt a történetet az új körülményekhez igazították, és az indiánok, katolikusok és nem puritánok elleni kampányban felhasználták.[243]

Ezzel szemben Virginiában az anglikán volt a domináns egyház. A gyarmati kormányzó, Sir William Berkeley büszkén hirdette: „hálát adok Istennek, hogy nincsenek szabad iskolák és nyomdák, és remélem, hogy nem is lesznek ilyenek az elkövetkező 100 évben. A tanulás csupa engedetlenséget, eretnekséget és szektákat hozott a világba, és a nyomtatás terjesztette ezeket. Isten óvjon meg bennünket mindkettőtől!"[244] Miközben a virginiai anglikánok puritán szigorral szervezték meg a társadalmi rendet. A telepeseknek mindennap, reggel és este közös imádságban kellett részt venniük. Azokat, akik „gyakran és szándékosan elmaradtak" az istentiszteletektől, a törvény szerinti büntetés fenyegette. Az első ilyen kihágást az egyébként is éhező telepesek egynapi fejadagjának megvonásával büntették, második ilyen kihágásra megkorbácsolták őket, harmadszorra pedig hathónapos gályarabságra ítélték őket. Azokat is

[241] Corrigan – Nea, 2010, 41. o. 1774-ben megválasztották Francis Salvador Jr.-t, a charlestoni szefárd zsidó közösség tagját Dél-Karolina képviselőjévé. Küldöttként ő képviselte Dél-Karolinát az első kontinentális kongresszuson. Amerika történetében ő volt az első zsidó (és valószínűleg a modern világban is), aki választott hivatalt töltött be. (Reichley, 2002, 217–218. o.)
[242] Gaustad, 2003, xiii. o.
[243] Corrigan – Nea, 2010, 19. o.
[244] Murrin, 2007, 24. o.

szigorúan megbüntették, akik hiába vették szájukra az Úr nevét, vagy gonoszan, esetleg nem kellő kegyességgel szóltak a Szentháromság ellen.[245]

Az 1760-as években arról beszéltek a kolóniákon, hogy III. György király anglikán püspököt nevezhet ki Amerikában, méghozzá azért, hogy jobban Nagy-Britanniához kösse a kolóniákat. Az amerikaiak felekezettől, osztálytól, etnikumtól és vallási elköteleződéstől függetlenül tiltakoztak a püspök kinevezése, de különösen a püspök által gyakorolni vélt politikai hatalom ellen. Úgy vélték, hogy a korona megkérdőjelezi a hűségüket, és ennek örvén megpróbálja korlátozni a vallásszabadságukat. Ez nagymértékben csökkentette a korona és az anglikán egyház támogatottságát. Több anglikán papot elűztek a gyülekezetéből, akik kénytelenek voltak visszatérni Angliába. Egy akkoriban népszerű politikai gúnyrajzon feltűnt az amerikai kolóniákra kényszerített anglikán püspök, ám a kálvinista gyülekezetek által támogatott új-angliai patrióták Kálvin egy könyvét vágják a püspökhöz, míg mások felemelik John Locke és Algernon Sydney polgári kormányzásról szóló könyveit, miközben a tömeg azt kiáltja a püspöknek, hogy „nincs Új-Angliában sem spirituális, sem temporális úr!", valamint, hogy „szabadságot és lelkiismereti szabadságot!" A vallási és politikai szabadság vegyítése az amerikai forradalmároknak megadta azt a spirituális és erkölcsi hatalmat, amelyre szükségük volt ahhoz, hogy a kolóniákat Anglia királya elleni lázadásra hívják. John Adams később azt írta, hogy a püspökkel kapcsolatos pletyka az egyik első szikra volt, ami az amerikai forradalomhoz vezetett.[246] Mivel reális veszélynek tűnt az anglikán egyház monopóliumhoz való jutása, a protestánsok a kolóniákon maguk is követelni kezdték egyház és állam szétválasztását.[247]

Lyman Beecher (1775–1863) Connecticut egyik leghíresebb egyházi személyisége volt, kongregacionalista lelkipásztorként szolgált. Szolgálata elején még a kongregacionalista felekezet volt a connecticuti államegyház, és Beecher elszántan küzdött a status quo fenntartásáért. 1818-ban azonban az állam leválasztotta az egyházat az államról. Beecher meg volt arról győződve, hogy a rend ilyetén megváltoztatása romlásba dönti az egyházat, majd az államot is. Miután azonban megtörtént a szétválasztás, drámai módon megváltoztatta a véleményét, és teljes mellszélességgel kiállt az önkéntesség alapelve mellett. „Azt mondják, a lelkészek elveszítették a befolyásukat; holott a tény az, hogy megnyerték. Önkéntes munkájuk, társaságaik, misszióik és ébredési alkalmaik által nagyobb hatásuk van, mint amit korábban a

[245] Gaustad, 2003, 3. o.
[246] Espinosa, 2009, 7. o.
[247] Espinosa, 2009, 10. o.

kilincselések, cipőcsatjaik és aranyfejű sétapálcáik által el tudtak érni." Sőt, azt is mondta, hogy állam és egyház szétválasztása a legjobb dolog, ami valaha Connecticut állammal történt.[248] Legutolsóként 1833-ban Massachussettsben szüntették meg a kongregacionalista egyház kiemelt státuszát.[249]

Nyilvánvaló, hogy a felvilágosodás és a modern demokratikus elgondolások az egyéni szabadságról is hozzájárultak a vallási tolerancia megteremtéséhez. Azonban ez nem szándékosan jött létre, és nem következett egyenesen a protestánsok protestálásából. A korai baptisták már az elejétől kezdve a vallásszabadság mellett érveltek, de ők kivételnek tekinthetők, el is üldözték őket Európából. Velük szemben a puritánok inkább egyetértettek Thomas Cartwright 16. századi puritán teológussal, miszerint a bálványimádókat, istenkáromlókat és egyéb súlyos egyházi vétőket ki kellene végezni. A legtöbb szakadár protestáns csoport elfogadta azt, hogy az államnak az ortodoxiát erőszakkal kell rákényszerítenie az emberekre, és éppen ezért törekedett arra, hogy egy legálisan létrehozott, felállított nemzeti egyháza legyen, saját, szűkebb értelmezésű ortodoxiáját igyekezett a tekintélyelvű államegyház hivatalos hitvallásává tenni. Csak miután kudarcot vallottak, és elvesztették az ideológiai háborút az establishmenttel szemben, kezdték el elfogadni a korai liberálisok álláspontját a vallásszabadságról – akiket egyébként paradox módon ők maguk is üldöztek. Tehát nem törtek már egyeduralomra, és emiatt aztán az állam is egyre nagyobb toleranciával fordult a különböző egyházak felé. A protestáns disszentet, egyet nem értést, engedélyezték Nagy-Britanniában, és már nem a vallási hovatartozás fényében határozták meg és osztották ki a polgári és politikai jogokat. Miután a modern demokráciák természetévé vált a vallásszabadság, azok az országok, ahol relatív homogén protestáns maradt az uralkodó osztály és az állam, szintén elfogadták és elkezdték gyakorolni a vallási toleranciát. Miután nem tudták meggyőzni az államhatalmat, hogy nyomják el a riválisaikat, úgymond belekényszerültek a vallási toleranciába.[250] (Létező valóság az a paradoxon, miszerint az amerikai fundamentalisták és konzervatív keresztények tiszteletben tartják a vallási toleranciát, ám nagyon intoleránsak a maguk egyházi életével kapcsolatban. A kálvinisták és ébredési örököseik elfogadták a vallási különbözőség polgári toleranciáját, de nem lettek intellektuálisan toleránsak. Az nem jelent gondot, hogy kvékerek és római katolikusok politikailag egyenlők legyenek, miközben például valamely felekezet szemi-pelagianizmusától a kálvinistának, saját meggyőződése szerint, szeparatizmusba kell menekülnie, és teológiai hadviselést kell ellene

[248] Gaustad – Noll, 2003, 299–300. o.
[249] Fowler [et al.], 2004, 10. o.
[250] Bruce, 1990, 99–100. o.

folytatnia. Ezek a tendenciák fennmaradtak, és inspirálták a 20. századi fundamentalizmust is.[251])

Azok a 17. századi angolok, akik benépesítették Észak-Amerikát, de a 18. században érkezett skót és ír presbiteriánusok, német lutheránusok és kálvinisták is, úgy hitték, hogy a Szentírás világosan kifejti az állam és az egyház Isten által szentesített együttműködését. Ehhez Lukács evangéliumának 14. fejezetére hivatkoztak. Itt Jézus egy példázatot mond arról az emberről, aki nagy vacsorát rendez sok meghívottal, ám ők nem jönnek el, ezért az Úr megparancsolja szolgáinak, hogy menjenek el az utakra, és kényszerítsék bejönni a „nem hivatalos" vendégeket is, hogy megteljen a ház. Szent Ágoston úgy magyarázta ezt a részt, hogy Isten felhatalmazta az államot arra, hogy erőt alkalmazzon a római egyház üdvözítő küldetésének elfogadására azokkal szemben, akik vonakodnak.[252] A puritánok úgy vélték, hogy ez természetesen nem a katolikus egyházra vonatkozik, hanem az „igaz" hívek protestáns közösségére. A szövetségi teológia garantálta, hogy fel lehessen lázadni az istentelen kormányzat ellen, ám a puritánok hite szerint a kormányzatnak felelőssége előmozdítani Isten Országának – és így persze a keresztyén egyháznak is – az ügyét. Túlzás lenne azonban azt gondolni, hogy Új-Anglia teokrácia volt, ahol a lelkészek közvetlenül kontrolálták volna a közéletet. Az igazsághoz közelebb áll, ha úgy tekintünk vizsgálódásunk helyszínére, ahol a magisztrátusok gyakorta kérték ki a lelkipásztorok tanácsát, például arról, hogyan tudnák leginkább a kolóniákon a vallási életet elterjeszteni, elmélyíteni.[253]

A zarándok atyákhoz képest szinte pogányoknak kell tekinteni az alapító atyákat. Az Egyesült Államok alapító dokumentumai vitathatatlanul deisták. Bár Jefferson, Madison, Washington, Adams és szinte valamennyi alapító atya kereszténynek mondta magát, ám doktrinális szempontból egy valamirevaló fundamentalista vagy evangelikál sem tartaná őket újjászületett hívőnek, tehát „igazi" kereszténynek. Nem véletlen, hogy az Egyesült Államok legfontosabb dokumentumaiban általában úgy utaltak Istenre, mint a „Létezés Szerzőjére", vagy a „Világegyetem Nagy Törvényhozójára", és így tovább.[254] Jefferson követői szerint a vallás törzsi dolog, és megosztó. Úgy látták, hogy az etnikai és regionális harcokat csak elmélyítették a vallási konfliktusok, és ezek a nemzet egységét veszélyeztették. Az ő szemükben a kormánynak el kell távolítania magát a közvetlen vallási érdekektől. Számukra a változatosság elfogadása lett a legfontosabb erkölcsi kötelesség. Ezt az álláspontot képviselték,

[251] Marsden, 1977, 227–228. o.
[252] Hudson, 2008, 7. o.
[253] Noll, 1992, 42. o.
[254] Murrin, 2007, 32–33. o.

támogatták a baptisták is, és mindazok, akik az egyházakat szerették volna megvédeni az államtól.[255] Ők inkább Rousseau meggyőződését képviselték, aki szerint „a polgári türelem és a teológiai türelem közötti megkülönböztetés gyermeteg és hiú. Ez a két türelem elválaszthatatlan, s nem lehet elfogadni az egyiket a másik nélkül. Még az angyalok sem élnének békében olyan emberekkel, akiket Isten ellenségeinek tekintenének."[256]

A mai fundamentalisták (és a fundamentalizmus felé hajló evangelikálok) kategóriái szerint az Egyesült Államok alapítói valószínűleg mind „világi humanisták" voltak. Ezt sok fundamentalista már-már szitokszóként használja a „liberális" címkével együtt. Szerintük világi humanista az, aki az emberi értelmet az isteni kinyilatkoztatás elé helyezi, amikor a kettő konfliktusba kerül egymással. Ez valószínűleg igaz volt az Egyesült Államok szinte valamennyi alapítójára. Jeffersonra[257] és Adamsra mindenképpen. Madison, bár fiatal korában fontolgatta a lelkészi pályát, és még 1778-ban is voltak kálvinista gondolatai, az 1780-as évekre inkább a természetben is megtalálható legfelső lényben hitt, mint a bibliai kinyilatkoztatások istenében. Egyre inkább a történelemből, nem pedig a Bibliából próbált erőt és gondolatokat meríteni politikai döntéseihez.[258] Washington anglikánnak született és anglikánként is halt meg, annak ellenére, hogy a római katolikusok és a baptisták is a magukénak tartották.[259] Washington rendszeresen járt templomba, de szinte soha nem vett úrvacsorát. Miután emiatt megdorgálta Dr. James Abercrombie, a philadelphiai Christ Church egyik lelkésze, Washington az úrvacsora osztásának vasárnapjain soha többet nem ment templomba.[260]

A világi humanizmus másik kritériuma a mai fundamentalisták szerint, hogy emberi megoldások szükségesek – és azok elégségesek is – az ember problémáira. Vagyis a politikusoknak nem szükséges Istent vagy a gondviselést segítségül hívniuk. A philadelphiai konvención, 1787-ben, a többség világosan elutasította az isteni invokációt, és egy felsőbb ihletettség nélküli alkotmányt fogadtak el. A világi humanizmus harmadik összetevője a fundamentalisták szerint az erkölcsi relativizmus. Az alapító atyák a Názáreti Jézus erkölcsi intéseit mind nagyra tartották, ám elutasították, hogy papok vagy egyházak határozzák meg számukra az erkölcsi szabályokat. Mi több, azt is megjegyezték, hogy az egyházak gyakran

[255] Marsden, 1993a, 3. o.
[256] Rousseau, Jean-Jacques: *Emil vagy a nevelésről*. Budapest, 1978, Tankönyvkiadó, 279. o.
[257] Jefferson például átszerkesztette az Újszövetséget, az általa jegyzett írásban Krisztus már nem volt Isten.
[258] Murrin, 2007, 35. o.
[259] Dreisbach – Morrison, 2009, 51. o.
[260] Dreisbach – Morrison, 2009, 52. o. (Mindazonáltal Washington levelei telis-teli voltak bibliai hasonlatokkal és idézetekkel.)

nyomorúságot hoztak a világra belső konfliktusaik és üldözéseik által. A racionális ember – legalábbis ezt feltételezték – ennél jobbra, többre képes.[261]

John Adams, a zarándok atyák meggyőződésétől jócskán eltávolodva, 1765-ben azt írta, hogy „az a szándék, ami létrehozta Amerikát, nem egyedül a vallás volt, ahogy sokan feltételezik", hanem „az egyetemes szabadság szeretete, és az időleges és spirituális zsarnokság konföderációjának a gyűlölete, megvetése is, ami az angliai Stuart-ház uralmát jellemezte." Vagyis Adams leírása alapján a szabadság iránti humanista vágy is hozzájárult Amerika megalapításához. Ebbe a szabadságba pedig beleértendő az ideológiai konformitástól és a szűklátókörű teokratikus politikától való szabadság is. Jefferson és Madison vallásszabadsága kiterjedt az ateistákra, az agnosztikusokra, a nem hívőkre és a pogányokra, sőt, még az eretnekekre, az istenkáromlókra, szentségtörőkre, zsidókra, muszlimokra, hindukra, a katolikusokra és a teljesen vallástalanokra is.[262]

Jefferson támogatói a vallás átpolitizálása ellen szólaltak fel. Tunis Wortman úgy gondolta, hogy a föderalista támadások az 1800-as elnöki kampányban Thomas Jefferson vallási meggyőződései miatt erőszakot tettek az állam és egyház szétválasztásának alkotmányos alapelvén. A New York-i ügyvéd úgy gondolta, hogy egyházat és államot „szétválasztva, egymástól elkülönítve kell tartani." Arra figyelmeztette a többi amerikait, hogy ne keverjék a kettőt, mert „az egyház korrumpálja az államot, és az állam beszennyezi az egyházat." Elkötelezett keresztényként Wortman úgy hitte, hogy az egyház természetéből fakadóan permanens és örökkévaló, és nincs szüksége külső segítségre. John Mitchell Mason, New York-i presbiteriánus lelkész azzal vágott vissza, hogyha a vallást kirekesztik a politikából, akkor azzal Isten Igéjén tesznek erőszakot. Rámutatott arra, hogy a Biblia „teli van keresztények számára írt útmutatásokkal, hogyan viselkedjenek állampolgárként." A keresztények Krisztus törvénye alatt élnek, ezért kötelességük felszólalniuk a pártrendszert átható erőszak, csalás és korrupció ellen. Sőt, azt is mondta, hogy ha a vallás jobban foglalkozna a politikával, ha az amerikaiak állampolgárságuk büszkeségében nem felejtették volna el a kereszténységet, ha

[261] Murrin, 2007, 36. o.

[262] Averill, 1989, 100–102. o. A vallásszabadságot többféleképpen is értelmezték a 18. században. Benjamin Franklin, Thomas Jefferson és James Madison azt is remélte tőle, hogy korlátozhatják a lelkészek túlzott beavatkozását a politikába. Esélyt láttak arra, hogy a vallási összetűzésekkel terhelt Európa gyakorlatával szakítva megkíméljék az Egyesült Államokat a vallásháborúktól. Jefferson írta a virginiai vallásszabadságról szóló törvényt, ami gyakorlatilag alapja lett az Első Alkotmánykiegészítésnek. James Madison egyetértett Jeffersonnal abban, hogy nem szabad az államnak beleavatkoznia az egyéni lelkiismeretbe. Ezért aztán ő is a virginiai államegyház megszüntetéséért harcolt. Buzgó baptisták is egyetértettek a deista alapító atyákkal abban, hogy töröljék el az államegyházat. Még azok a keresztények is, akik eleinte támogatták az államegyházi berendezkedést, hamar rájöttek arra, hogy a 13 gyarmat némelyikében nem az ő felekezetük lenne a „befutó", így ott vallási kisebbségként érdekükben áll a vallásszabadság garantálása. Tulajdonképpen rájöttek arra, hogy az egyedüli módja annak, hogy biztosítsák maguknak a szabadságot az, hogy megadják azt mindenki másnak. (Fowler [et al.], 2004, 9–10. o.)

többet imádkoznának és kevesebbet civakodnának, akkor sokkal jobban menne az Egyesült Államok sora.[263] Talán ebből is látszik, hogy az evangelikálok a 19. század elején nem igazán reflektáltak teológiailag a politikájukra, inkább az ébredési mozgalmak érzelmi fűtöttségében gyökerezett a politikai tevékenységük. Mindebből az következik, hogy politikai aktivitásuk populista volt, ami intuícióra és leegyszerűsítő bibliai hivatkozásokra korlátozódott.[264] Ezt a hozzáállást bibliai példával érzékeltette Philip Schaff, aki 1855-ben azt írta az amerikai vallással kapcsolatban, hogy az amerikaiak inkább tevékenyek, mint szemlélődők, „hasonlítanak inkább a buzgó Mártához, mint a gondolkodó Máriához."[265]

Ezt támasztja alá a camdeni baptista lelkipásztor, Henry Abbott tiszteletes észak-karolinai tevékenysége is. Abbott azon nyugtalankodott, hogy nincs vallási teszt a politikusok számára. Márpedig ha nincs ilyen – fejtegette –, akkor pogányok, deisták és muszlimok is hivatalokhoz juthatnak, és meglehet, a szenátorok és képviselők egytől-egyig pogányok lesznek. Akkor pedig – tette fel a költői kérdést – kire fognak esküt tenni? Jupiterre? Junóra? Minervára? Mások, mint például James Iredell, az egyik első tagja a frissen megalakult Legfelsőbb Bíróságnak, úgy válaszoltak, hogy a vallási tesztnek az alkalmazása a vallásszabadság jogát fenyegeti, egy olyan jogot, amit Abbott és más baptisták is régóta vallanak. Iredell azt a kérdést is feltette, ki lehet-e zárni bármilyen csoportot a közös képviseletből anélkül, hogy sérülne a vallásszabadság elve? A vallási teszt egyébként megkövetelte volna Isten létében, gondviselésében és tökéletességében való hitet.[266]

[263] Lambert, 2008, 36. o.
[264] Sider, 2008, 18. o.
[265] Balmer, 1993, 19. o.
[266] Lambert, 2008, 32–33. o.

4.2.1 A válaszfal

Az egyház és állam között feszülő képzeletbeli válaszfal metaforáját Thomas Jefferson elnök tette híressé a 19. század elején. A Danbury Baptist Association, egy connecticuti baptista szervezet 1801-ben levelet írt Jeffersonnak, és gratulált neki a megválasztásához, valamint megdicsérte vallásszabadsággal kapcsolatos nézeteiért. Maga a levél már rég feledésbe merült, ám a válasz Jeffersontól nem. Jefferson a válaszában elmagyarázta, hogy mit ért az Első Alkotmánykiegészítés vallási klauzuláján, ami állam és egyház kapcsolatának meghatározó dokumentuma lett. 1802. január 1-én írt levelében az elnök elmagyarázta, hogy szerinte a vallás kizárólag az egyén és Isten ügye, és senki nem tartozik felelősséggel vagy beszámolással a hite és istentisztelete okán. Jefferson azt is kifejtette, hogy a törvényhozás a véleményekre nem, csakis a cselekedetekre vonatkozhat. Végül úgy érvelt, hogy a törvényhozás nem tehet egy vallást sem hivatalossá, de nem is tilthatja meg a vallások szabad gyakorlását, ezért „válaszfal épült az egyház és az állam közé." Az egyház és állam szorosabb kapcsolatán dolgozó teoretikusok azonban Jefferson levelét azzal söprik le, mintha ez egy gyorsan megírt, köszönetféleség lett volna a Danbury Baptist Associationnek, és hogy az elválasztással kapcsolatos jeffersoni kijelentést nem kell figyelembe venni, az nem lényeges.[267]

David Barton, egyház és állam szétválasztásának leghangosabb keresztény fundamentalista kritikusa egy teljes könyvet szentelt az ügynek. A *The Myth of Separation* (A szétválasztás mítosza) című munkájában azt állítja, hogy egyház és állam elválasztása abszurd, és az alapító atyáktól teljesen idegen elképzelés volt. Sőt, azt is állítja, hogy Jefferson a levelében a válaszfalat egyoldalúan értelmezte, vagyis az egyházat védelmezi ugyan az állami beavatkozástól, de az elnök soha nem akarta, nem is akarhatta, hogy az államra ne legyen hatással az egyház. Szerinte Jefferson leveléből az derül ki, hogy az elválasztás egyház és állam között azt jelenti, hogy a kormányzat nem fogja irányítani az egyházat, ám keresztény alapelvek alapján fog kormányozni. Ugyanezt állítja a Focus on the Family szervezet evangelikál-fundamentalista alapítója, James Dobson is, aki szerint az egyház és állam elválasztásának alapelve nem arra vonatkozik, hogy a vallásos embereket kizárják a kormányból, hanem, hogy megvédjék a vallást a kormányzati befolyástól. Szerinte Jefferson levelének mondanivalóját kiforgatták, és alkotmányos törvényi súlyt adtak ennek a levélnek. A szintén fundamentalista elveket valló karizmatikus Pat Robertson értelmezése szerint Jefferson levele egy dühös jegyzet, mert a politikus éppen azon felháborodottságának adott hangot, hogy az alapító atyák az 1780-as évek végén, az ő franciaországi távollétében írták meg az Első

[267] Davis, 2003, 5–6. o.

Alkotmánykiegészítést, ami elválasztotta egymástól az egyházat és az államot.[268] (A Keresztény Jobboldal egyik képviselője sem értett egyet egyház és állam elválasztásával. 1980-ban Jerry Falwell azt mondta, hogy „ez az elképzelés, hogy vallás és politika nem fér össze, az ördög találmánya, amivel távol akarja tartani a keresztényeket attól, hogy a saját országukat vezessék.”[269] Gary DeMar, az American Vision nevű szervezet korábbi elnöke Amerika úgymond bibliai alapjainak helyreállítását szerette volna elérni. Ehhez szerinte az a legfontosabb kérdés, hogy „kinek van joghatósága az amerikai társadalom minden szelete felett, Jézus Krisztusnak vagy az államnak”?[270] Mindebből az következik, hogy a vallásos jobboldal fundamentalistái szerint mivel az Egyesült Államok keresztény nemzet, ezért Jézus Krisztusnak kellene kormányoznia az országot, nyilvánvalóan az ő fundamentalista lelkészei vezetésével és kinyilatkoztatásai által.)

Más megítélés alá eshet, hogy több konzervatív tudós is osztja állam és egyház „puha” elválasztásának nézetét. William A. Rehnquist, a Legfelsőbb Bíróság korábbi elnöke[271] úgy vélte, hogy a falelmélet hamis premissza, és ez alapján több félresikerült döntést hozott meg a 20. században a Legfelsőbb Bíróság. Példaként említette az 1985-ös Wallace kontra Jaffree ügyet, amikor az alabamai állami iskolákban megtiltották, hogy csendes áhítaton vegyenek részt a gyerekek. Akkori ellenvéleményében Rehnquist kinyilvánította, hogy szerinte az Első Alkotmánykiegészítést félreértelmezték. A Legfelsőbb Bíróság elnöke úgy vélte, jóval korlátozottabban kellene értelmezni állam és egyház elválasztását, a „fal” csupán államegyház létrehozását tiltja, de nem ragaszkodik a kormányzat semlegességéhez vallási ügyekben, és azt sem tiltja, hogy a központi kormányzat támogassa a vallást.

Ezek után érdemes megnézni, hogy a baptisták miért írták a levelet Jeffersonnak. 1800-ban bontott zászlót a Baptist Petition Movement Connecticutban. A baptista vezetők azt szerették volna elérni a Kongresszusban, hogy vonják vissza Connecticutban a kongregacionalista felekezet kiemelt státusát. Az államegyházi konstrukcióban a kongregacionalista egyház részére minden connecticuti polgártól egyházi adót szedtek be. (Jóllehet a baptisták az általuk fizetett adót átirányíthatták a baptista egyház számára, ezt csak bonyolult adminisztratív procedúra árán tehették meg, ezért sok egyháztag inkább veszni hagyta egyházi adóját.) A Danbury Baptist Association állt a Baptist Petition Movement élére, és igyekezett jó kapcsolatot kialakítani az új republikánus elnökkel, Thomas Jeffersonnal. A baptisták levele ebben a

[268] Davis, 2003, 5–7. o.
[269] Dochuk, 2012, 405. o.
[270] Balmer, 2008, 186. o.
[271] Tagja 1972–1986 között, elnöke 1986–2005 között.

légkörben született meg. Nem igaz, hogy sietve írta volna meg Jefferson a választ. Két hónappal később írta meg levelét, és arra kérte igazságügy-miniszterét, Levi Lincolnt, hogy gondosan nézze azt át. Egy megjegyzésben, amit hozzáfűzött, azt is leírta, hogy ritkán válaszol levelekre, ám a baptista megkeresés lehetőséget adott neki arra, amire már régóta vágyott: hogy elmondja, miért nem tartja a nemzeti böjtnapokat és állami hálaadásokat helyénvalónak, annak ellenére, hogy elődei üdvözölték ezeket. Mindazonáltal Levi Lincoln javaslatára utóbbi gondolatokat kihúzta Jefferson a leveléből, mert hagyta magát meggyőzni, hogy e nézetek publikálása politikai károkat okozna kormányzatának.[272]

A „válaszfal" metafora egyébként nem Thomas Jeffersontól származik. Egyház és állam elválasztásának legszigorúbb képviselője, a baptista Roger Williams, Rhode Island (akkoriban Providence Plantations) megalapítója is írt már erről 1644-ben. Miután sarkos nézeteit kritizálták, Williams azt írta, hogy a Biblia tanítása szerint „válaszfalnak vagy sövénynek kell lennie az egyház kertje és a világ pusztasága között". Williams Jeffersonhoz hasonlóan erősen hitt abban, hogy el kell választani a kormányzati intézményeket és a vallást egymástól, mert ebből mindkét félnek haszna származik.[273] Williams minden bizonnyal a 16. századi anglikán teológustól, Richard Hookertől kaphatta az ihletet, aki szintén megemlítette írásaiban a „válaszfal" kifejezést. Williams aztán olyan kertként írta le az egyházat, amit a világi puszta vesz körbe, és ezért szükség van valamilyen védelmező sövényre. A skót reformátor, James Burgh 1767-ben pedig ugyanezzel a metaforával élt az írásaiban, azért, hogy megvédje a vallási toleranciát és a lelkiismereti szabadságot.[274]

[272] Davis, 2003, 7–13. o.
[273] Davis, 2003, 7–13. o.
[274] Black, 2008, 127. o.

4.3 Az állampolgári vallás fejlődése

Az Alkotmány szerzői nem gondolták üdvös dolognak a közvetlen demokráciát vagy a többség uralmát. Madison például kifejezetten tartott attól, hogy populista demagógok felbujtására a zsarnokokhoz hasonlóan maga a nép is megszüntetheti a szabadságot. Az alkotmány és a választók korlátozása (a nők és az afro-amerikaiak kizárása például) valamint az erős politikai pártok hiánya oda vezetett, hogy Amerika korai történetében a politika távolról sem volt demokratikus. A kereszténység demokratizálódása, a Nagy Ébredést követő protestáns konszenzus a politika demokratizálódását is elősegítette az 1800-as évek elején. Utazó, nem ritkán félművelt népi prédikátorok járták a vidéket, elsősorban baptisták és metodisták, akik tisztában voltak a vadnyugaton élők szükségeivel. A sátoros ébredési istentiszteletek, ahol századok, sőt, ezrek tapasztaltak meg mély megtérésélményt, összekovácsolták az amerikaiakat. A vándorprédikátorok demokratikus hitet hirdettek: mindenki egyenlő Isten előtt. Sokak számára mélyen megindító volt ez a gondolat, és arra inspirálta a közszereplőket, hogy eltöröljék a választásokon a vagyon alapú megkötéseket. Mindez elősegítette a demokratizálódást. Az 1820-as évek végére megvalósult Amerikában a tömegdemokrácia, igaz, csupán a fehér férfiak között. Ennek mozgatórugója nem kis részben a protestáns evangelikál erő volt.[275]

Nem kevés lelkész megértette, sőt, támogatta az alapító atyák szekuláris vízióját. „Az Istenre való hivatkozás nélkül hoztuk létre alkotmányunkat" írta az 1812-es háború kapcsán az elismert kongregacionalista lelkész, teológus Timothy Dwight, majd így folytatta: „a konvenció, amely megalkotta, soha nem kérte Isten útmutatását és áldását a munkára. Vagyis nemzetünket a jelen rendszerben Isten nélkül indítottuk el".[276] A protestáns hit tehát hozzájárult az amerikai demokrácia növekedéséhez, miközben a kongregacionalista Dwight megjegyzése azt is jelezte, hogy a lelkészek egy része képes volt Amerikáról egyszerre keresztény nemzetként, ám ugyanakkor „istentelen" köztársaságként is beszélni, gondolkodni. Az „istentelen" gyökerekre példa lehet az Egyesült Államok 1797-es államközi szerződése az oszmán Tripolival. A szerződést Washington ideje alatt tárgyalták le, a szenátus jóváhagyta, majd John Adams elnök írta alá. Eszerint „az Amerikai Egyesült Államok kormánya semmilyen értelemben nem alapul a keresztény vallásra, és ezért önmagában nincs ellenséges jellege a muszlimok törvényei, vallása vagy békessége iránt (…). A felek kijelentik, hogy vallási

[275] Fowler [et al.], 2004, 22. o.
[276] Murrin, 2007, 37. o.

véleményekből származó semmilyen ürügy nem fog szakadást okozni a két ország közötti harmóniában."[277]

A Dwighthoz hasonló lelkészek képesek voltak szétválasztani a vallási és a világi szférát, ám ez nem mindig sikerült a világi hatóságoknak. Politikusok, befolyásos közéleti személyiségek az ószövetségi narratívát hívták segítségül, amikor ahhoz kerestek érveket, miért is van joga az Egyesült Államoknak Észak-Amerika teljes területéhez. A választott népnek és az Ígéret Földjének ősi története új értelmet nyert az Egyesült Államok tekintetében, és ezt a legtiszteletreméltóbb helyeken is készpénznek vették. A Legfelsőbb Bíróság az 1823-as Johnson kontra McIntosh döntésében úgy érvelt, hogy az első keresztények, akik felfedezték a „bennszülött pogányok" által lakott földeket, jogosultak e földek és népek feletti uralkodásra.[278] Az állam által is elismert teológiai meggyőződés húzódott meg a Manifest Destiny[279] mögött is, miszerint a fehér ember rendeltetése, felelőssége, hogy a nyugati vidéket is megszerezze az indiánoktól.[280] Az amerikai külpolitikát az elmúlt évszázadokban mindig is áthatotta az a teológiai meggyőződés, miszerint a konfliktusokban az Egyesült Államok mindig hibátlan fél, mert isteni elrendelés miatt van hegemóniája. Minden ellensége téved, álláspontjuk nélkülözi az igazság és a jóság magvait, hiszen azáltal, hogy az Isten által felkent Egyesült Államokra kezet emeltek, eleve elvesztették érveik jogos alapját.[281] Mindemellett mély meggyőződésük volt, hogy Amerika hegyen épített városként minta lesz az egész világ számára, és a többi nép is – amikor öntudatra ébrednek Amerika példája láttán – követni fogja őket. Az alkoholizmus ellen küzdő legendás prédikátor, Lyman Beecher, 19. századi presbiteriánus lelkész úgy vélte, „nemzet nemzet után, fellelkesülve példánktól, követni fogja a nyomainkat, míg az egész föld

[277] Noll – Hatch – Marsden, 1983, 131. o. A laikus episzkopalista közgazdász, a Németországban doktorált Richard T. Ely a szociális evangélium elkötelezett képviselője, a Johns Hopkins Egyetemen és a Wisconsini Egyetemen is tanított. Ely szerint az állam isteni rendelvény a földön, és 1889-es könyvében, (*The Social Aspects of Christianity*) amellett érvelt, hogy a kereszténységnek a társadalomban pozitív szerepet kell vállalnia, és közgazdasági értelemben szociálisan érzékenynek kell lennie. Ilyen szempontból kritizálta egyház és állam szétválasztását, amely szerinte odavezetett, hogy az emberi életben is elkülönült egymástól a szent és a világi. Felvetette, hogy egy államegyház sem lehet szektás, éppen ellenkezőleg, elég helyet kell biztosítania sokféle dogmának, és a helyes életre kell fektetnie a hangsúlyt. Úgy vélte, erőszak és egyházi büntetések (pl. kiközösítéssel) helyett az államnak és az egyháznak fel kell ismerniük, és bátorítaniuk kell az emberek belső spirituális életét. Azt is felvetette, hogy mivel lehetetlen a sokféle felekezet miatt egy konkrét államegyházat létrehozni, ezért szerinte az a megoldás, ha az emberek egyre inkább az államot kezdik el a jövő igaz egyházaként megfogalmazni. (Handy, 1991, 62–63. o.)
[278] Bernstein – Jakobsen, 2010, 1026. o.
[279] Az Egyesült Államok „nyilvánvaló rendeltetésére", „elhívására" utal.
[280] Az 1840-es években felmerült a területi terjeszkedés lehetősége, a pártok azonban egy ideig óvatosak maradtak, mert tudták, hogy az expanzió kiélezi majd észak és dél ellentétét. A társadalom azonban lelkesen magáévá tette Manifest Destinyt, amit egy John L. O'Sullivan nevű újságíró fogalmazott meg: „nyilvánvaló elrendeltetésünk, hogy továbbterjeszkedjünk azon a kontinensen, amit a Gondviselés jelölt ki. Évente megsokszorozódunk millióink szabad fejlődésére." (Hahner, 2006, 72. o.) Az amerikai küldetéstudatnak két verziója létezik. Az egyik a militáns missziós verzió, ami Amerikát az elnyomottak felszabadítójaként értelmezi. Az isteni kiválasztottság-tudat nemcsak azt jelenti, hogy megfelelő példaként áll a világ elé, hanem azt is, hogy az amerikai ideálokat és a jogok törvényének az alapelveit megosztja másokkal. A demokratikus intézményeket, amikor és ahol csak lehet, megőrzi, különösen, hogyha zsarnokság fenyegeti. A másik verzióban Amerika világítótorony a nemzetek előtt. Vagyis más népek meglátják, hogy milyen hatékony és igaz demokratikus intézmények vannak Amerikában, és emiatt majd ők maguk is adaptálják ezeket. (Cotham, 1976, 54–55. o.)
[281] Amjad-Ali – Ruiz, 2008, 57–58. o.

szabad nem lesz”.[282] A Manifest Destinyből áradó küldetéstudat olyannyira erős volt, hogy szinte az egész nemzetet sokkolta, amikor 1876-ban az indiánok legyőzték George Armstrong Custer alezredest[283] és csapatát Little Bighornnál a mai Montanában – ráadásul éppen a *Függetlenségi Nyilatkozat* aláírásának 100. évfordulóján.[284]

Az, hogy Amerikának szerepe van a világszínpadon a spiritualitás terjesztésében, egyre inkább előtérbe került a 20. század elejére. Az 1880-as évekig a külföldi misszió viszonylag kicsi maradt, és nagyon elkötelezett hívő csoportocskák folytatták csak, de ezt követően a többféle felekezet és gyülekezet érdeklődésének a homlokterébe került, és „ez az állam érdekeit is szolgálta” Charles W. Forman missziótörténész szerint. A statisztikák alátámasztják a mondandóját. 1890-ben 934 amerikai misszionárius szolgált külföldön, egy évtizeddel később ez már közel 5000 volt, 1914-ben pedig 9000.[285] 1900. április 21-én a New York-i Carnegie Hallban több felekezet és missziós társaság szervezésében nyitották meg az ökumenikus missziós konferenciát. Csupán az érdeklődők fele fért el az óriási teremben, ahol nagy ovációval fogadták pontban 8 órakor McKinley elnököt. Az Egyesült Államok elnöke nagy lelkesedéssel beszélt a misszionáriusok problémáiról, áldozathozataláról, és ezzel zárta beszédét: „kívánom, hogy ez a nagyszerű összejövetel a missziós lelkesedés és a hit szellemét élessze újra, hogy ’elmenvén tanítsunk minden népeket’, és a missziós mező sose szenvedjen hiányt hírnökökből, akik tovább viszik a küldetést – Isten evangéliumának folyamatos hirdetését az idők végezetéig.”[286] Őt követte az állam akkori kormányzója, Theodore Roosevelt, aki a missziós munka fontosságáról beszélt, biztosítva a küldötteket arról, hogy „a lehető legnagyszerűbb

[282] Micklethwait–Wooldridge, 2005, 324–326. o.
[283] Custer a polgárháborúban tábornokként szolgált, ám az indián háborúkban alezredesi fokozata volt.
[284] Balmer, 2001, 18. o.
[285] Handy, 1991, 18–19. o.
[286] Megjegyezzük, hogy a republikánusok ebben a korban éppen McKinley és Mark Hanna vezetésével kicsit tompítottak evangelikál imázsukon, és ezzel több katolikus szavazót is át tudtak csábítani a republikánusokhoz, miközben protestáns identitásuk sem sérült. A közoktatás révén igyekeztek a bevándorlókat megtanítani „az amerikai út”-ra és az amerikai erényekre. Ebben a törekvésükben a későbbi fejezetekben ismertetett szociális evangélium egy olyan program lett, amivel úgymond keresztténnyé lehet tenni Amerikát, anélkül, hogy az ébredési evangélium exkluzivitásával megbotránkoztatnák őket. Vagyis a republikánusok még mindig egy keresztény konszenzust építettek, de elnyomták az evangelikál protestáns elemek exkluzivista felhangjait, hogy asszimilálni tudják az új bevándorlókat. A pártnak ez a mintázata 1894 és 1930 között egybeesett azzal, hogy az északi fehér, angolszász protestánsok mindenben előtérbe kerültek, ideértve kormányzatot, irodalmat, tudományt, művészetet és a gazdaságot. Ez azt is jelenti, hogy az amerikai szekularizáció nem direkt ellenségeskedést teremtett a vallás és a domináns kultúra között, hanem éppen e kettő céljainak az ötvözésével született meg. A republikánus protestáns hegemóniának már nem kellett explicit módon protestánsnak lennie, hanem egyfajta, mindenki által – akár még a demokrata szavazók által is! – elfogadható civilizációs koncepciót jelentett. Az amerikai missziós lelkesedés ebben a korban ugyanezt szerette volna elérni: a keresztény civilizáció váljon uralkodóvá mindenütt a világon. Wilson szekularizált, posztmillennialista látomása az amerikai küldetésről – vagyis, hogy biztonságosabb hely legyen a világ a demokrácia számára – hasonló nézőpontot sugallt. (Marsden, 1991, 91–92. o.) McKinley meggyőződésére példa az amerikai-spanyol háborúban a A Fülöp-szigetek esete. Az amerikai elnök elmondása szerint több éjszakán át imádkozott világosságért és vezetésért, és több lehetőség is felmerült benne: adja vissza a szigeteket Spanyolországnak, esetleg egy kereskedelmi riválisnak, Franciaországnak vagy Németországnak, esetleg hagyja, hogy anarchiába süllyedjen. Végül arra a meggyőződésre jutott, hogy nincs más lehetőség, mint elfoglalni mindet, és „oktassuk a filippínókat, emeljük fel őket, civilizáljuk és tegyük keresztténnyé őket, és Isten kegyelméből tegyük meg a legjobbat, ami csak lehetséges velük, mivel ők felebarátaink, akikért Krisztus meghalt.” (Handy, 1991, 81. o.)

munkát végzitek".[287] (Az evangelikálok és fundamentalisták Izraellel és a zsidó néppel való viszonyát külön munkában szeretném megírni. Itt csak zárójelben jelzem, hogyan jelentkezett az isteni küldetéstudat a legmagasabb döntéshozói szinten. Az újonnan megalakult Izrael állam főrabbija azt mondta Truman elnöknek, hogy „Isten helyezte el önt az édesanyja méhében, hogy ön legyen Izrael újjászületésének eszköze, 2000 év után." A szemtanúk szerint az elnök elsírta magát. Miután otthagyta hivatalát, a manhattani Jewish Theological Seminary díszdoktorrá avatta**.** Truman azzal kezdte díszelőadását, hogy „igen, én vagyok Kürosz", vagyis az a perzsa király, aki a száműzött zsidóknak helyreállította az országát, otthonát, több mint két és fél ezer évvel korábban.[288])

A 19. század második felében az ország népességének kevesebb mint a fele tartozott protestáns gyülekezetekbe, ennek ellenére úgy hitték, hogy az amerikai kultúrában övék a legfőbb vallási hang és szó. Ezek a felekezetek részt vettek a társadalom minden szeletében, és úgy vélték, hogy nagy felelősséggel tartoznak azért, hogy megfelelő irányba terelgessék az országot, fenntartsák erkölcsiségét, és gondoskodjanak arról, hogy az igazság útján jár. Ez abból is fakadt, hogy az amerikai protestantizmusról azt gondolták, hogy egyenlő az amerikai kultúrával.[289] 1870-re az amerikai protestánsok szinte kivétel nélkül úgy gondoltak Amerikára, mint keresztény országra.[290] Emellett egyértelmű törekvésük volt, hogy az amerikai civilizáció még teljesebben keresztény legyen.[291] Például Robert E. Thompson a Pennsylvaniai Egyetem szociológia professzora, presbiteriánus hívő azt mondta 1891-ben a Princetoni Teológiai Egyetem (Princeton Theological Seminary)[292] hallgatóinak: „nem lelhetünk békességet addig, amíg egy keresztényebb nemzet nem leszünk, és újra fel nem fedezzük a Sínai-hegyen adott tízparancsolat és a hegyi beszéd intéseit a társadalmi helyzetünkre."[293] Miután felrobbant a Maine hadihajó a havannai kikötőben 1898. február 15-én, a protestáns lelkészek egyhangúlag

[287] Handy, 1991, 7–8. o.
[288] Gelernter, 2007, 193. o.
[289] Bernstein – Jakobsen, 2010, 1026. o.
[290] Collins, 2012, 20. o.
[291] A szövetségi teológia és az isteni kiválasztottságban az egyének felelőssége is feltűnik a nemzeti sorskérdéseket is feszegető igehirdetésben, amit Billy Graham, Amerika valaha élt talán legjelentősebb és legmédiatudatosabb ébredési evangélistája mondott el az 1950-es években. Ezt a prédikációt az ABC országos rádióhálózaton közvetítették, majd írásban is terjesztették. Ebben Graham – a hidegháború csúcsán – azt mondta: „Biztos vagyok abban, hogy Amerika a *National Destiny* (nemzeti sors) útelágazása előtt áll. Az egyik út a pusztulásba vezet, a másik pedig bőséghez és biztonsághoz. Jelenleg a széles úton megyünk, és ez a pusztulásba vezet. Róma útján járunk, ahelyett, hogy a kereszt útját járnánk. (…) Sokan Önök közül a republikánusokat vagy a demokratákat szidják. Nem a politikusokat kell okolni, hanem az amerikaiakat, méghozzá egyénenként. Először ugyanis személyesen esünk vissza, majd csak aztán kezd hanyatlásba a nemzet. Szerencsére van idő megjavítani a repedéseket. Még az Ítélet innenső oldalán állunk, bár gyorsan múlik az idő. Isten figyelmeztet: ma, ha az Ő hangját halljátok, meg ne keményítsétek a szíveteket. (…) Nem kell osztoznunk Róma sorsában, ha megtérünk, és Istenhez fordulunk. (...) Tehát ma az a legnagyobb dolog, amit megtehetsz a hazádért, ha átadod az életedet és a szívedet Jézus Krisztusnak, mert amikor döntesz Jézus Krisztus mellett, rajtad keresztül Amerika dönt Krisztus mellett és bízik Istenben." (Graham, 1958, 35–39. o.)
[292] Nem összetévesztendő az 1746-ban College of New Jersey néven alapított későbbi Princetoni Egyetemmel (Princeton University). A Princetoni Teológiai Egyetemet 1812-ben alapította a Presbiteriánus Egyház.
[293] Handy, 1991, 11. o.

követelték a háborús politikát. A háborúra való hajlamukat elősegítette, hogy az újságok is nagyon sok spanyol atrocitásról írtak, amelyeket vagy maguk találtak ki, vagy pedig felnagyítottak. A társadalom jó része a háborúskodás mellett foglalt állást, és a lelkészeknek nem okozott gondot természetfeletti érvekkel alátámasztani az ilyetén aspirációkat. Április végén a *The Methodist Review* szerkesztője azt írta, „nagyon csalódottak leszünk, hogyha a háború végkimenetele nem mutatja meg, hogy ez Isten egyik leghatékonyabb eszköze volt az igaz keresztény civilizáció előmenetelére és az emberi faj ragyogóbb idejének beköszöntésére.[294] Woodrow Wilson (1856–1927) elnök pedig már örömmel konstatálta (miután egybefűzte az amerikai liberális demokrácia narratíváját az evangéliummal), hogy az amerikai tapasztalat „az emberi történelemben a közös keresztény értékek legteljesebb manifesztációjaként jelent meg."[295] Ezt hívja a Micklethwait-Wooldridge szerzőpáros a „right nation", vagyis az igaz nemzet ideájának. Az „igaz nemzet" egységét a tradicionalizmus biztosítja. Ennek része a közös istentiszteletek, a patrióta ceremóniák, az önkéntesség, de még a családi ünnepségek is. Az amerikai konzervatív tradíciók eltérnek az európai konzervatív hagyományoktól. Optimistábbak és egalitáriusabbak – nincsenek például föderális államegyházi tradíciók, „megelégszenek" zászlókkal, hitvallásokkal, katonai ceremóniákkal. Az „igaz nemzet" fogalmi körében Amerika nemcsak földrajzi realitás, hanem egy spirituális ideál materiális kifejeződése is.[296]

A 19. század végén egyre több teológus vetette fel, hogy bár egyháza nincs Amerikának, ám vallása annál inkább.[297] Vagyis, hogy az egyház és állam szétválasztása nem jelenti az ország, a nemzet és a kereszténység szétválasztását. Ők baráti kapcsolatot tételeztek az egyház és az állam között, ami szerintük teljesen elképzelhető az egyház és állam szétválasztásának gondolatai mentén. Mások azt fejtegették, hogy mivel a kereszténység a nép vallása, ezért az államnak kötelessége kedvezményekben részesíteni a kereszténységet. Azt nem kérdőjelezték meg, hogy az állam kötelessége ugyanolyan védelemben részesíteni keresztényeket, nem keresztényeket és antikeresztényeket is, egészen addig, amíg ezek a különböző felekezetek, csoportok erkölcstelen dolgokat nem tesznek.[298] Sőt, excentrikus lelkészek időnként prófétai hévvel szóltak bele az állam ügyeibe. Az 1830-as években például a tüzes metodista prédikátor, Lorenzo Dow (korábban elkötelezett Jefferson-párti szavazó) elzarándokolt a Fehér Házba,

[294] Geyer, 1963, 61. o.
[295] Collins, 2012, 22–23. o.
[296] Micklethwait–Wooldridge, 2005, 342–343. o.
[297] Lord Bryce azt mondta, hogy bár a kereszténység nem a hivatalos vallás (mivel ilyen nincs Amerikában), mégis ez a nemzeti vallás. Az ország jólétének legfőbb forrását abban látják, hogy általánosan elfogadott a kereszténység, és ezért országuk az isteni jóindulat alanya és tárgya. (Handy, 1991, 12. o.)
[298] Handy, 1991, 20–25. o.

ráhajolt botjára, és határozottan megdorgálta Jackson elnököt „az Úr nevében, azokért a sérelmekért, amiket elkövetett az ország ellen."[299]

Az, hogy nemcsak igehirdetők, hanem befolyásos politikusok, politikai gondolkodók is apokaliptikus léptékben gondolkodtak, rávilágít a mélyben, mondhatni az amerikai kollektív tudattalanban végbement, aprónak tűnő, ám lényegi változásra. A korai új-angliai telepesek még úgy gondolták, azért „lettek" Isten kiválasztott népe, mert tiszta, a Bibliához a lehető legközelebb áll a hitük, a vallásuk. Az amerikai függetlenségi háború idejére azonban már arról beszéltek az emberek, hogy az általuk elért polgári szabadság foka miatt választotta ki őket Isten. Ez óriási paradigmaváltást jelentett a hit és a politika viszonyában.[300] Az első esetben kevesebb az emberi érdem, és kevesebb az ok is a büszkeségre, a kiválasztottságban nagyobb a hangsúly Istenen. A második esetben azonban felértékelődik az ember cselekedete, ami létrehozza a polgári szabadságot, jó sok ok van a büszkeségre. Egyértelmű, hogy ez utóbbi meggyőződés vezet el az állampolgári vallás kialakulásához, amikor már nemcsak prédikátorok, hanem politikusok, közemberek is vallási terminológiával fejeznek ki tökéletesen világi, akár birodalmi célokat.[301] A polgárháború idejére az északi és déli presbiteriánusok, baptisták és metodisták között megnőtt a szakadék. A regionalitást tovább erősítették a háború traumái, és mindkét oldal mély meggyőződéssel jelentette ki, mit akar számukra – tehát déli és északi keresztények számára – tanítani Isten a győzelem, vagy éppenséggel a vereség által. Saját régiójuk érdekeit azonosították Isten kitüntetett figyelmével. Nem a kereszténység egyetemes standardjait tartották szem előtt, azt felcserélték egy régió és életmód partikuláris értékeivel – és ezek a momentumok jellemzik általánosságban az állampolgári vallást.[302]

Ezzel szemben az amerikai külpolitika többnyire egységes volt, már abból a szempontból, hogy mindig az a teológiai álláspont jellemezte, miszerint Amerika az összetűzésekben csakis vétlen fél lehet, mivel isteni rendelés alapján tör hegemóniára. Mindenki, aki ellene támad, tévedésben van, az igazság morzsája sincs nála, eleve negatív státuszban van: hogyan is

---

[299] Carwardine, 1993, 107. o.

[300] Míg Franciaországban nagyjából a papság fele fogadta csak el a polgári alkotmányt, a másik fele pedig a forradalom ellensége lett, addig Észak-Amerikában szinte a teljes papság, beleértve az anglikánokat is, támogatta a forradalmat, az alkotmányt, s majd az 1812-es háborút is.

[301] Hatch – Noll – Woodbridge, 1982, 214. o. Még később már magáról a politiká*ról* beszélnek hasonló módon a fundamentalisták, és bele is akarnak avatkozni. Ami természetesen alapvetően más és más teológiai előfeltevésekre mutat rá: vajon Isten szuverén módon dönt, és cselekszik, és azt az ember csupán elfogadja, vagy Isten az embereken, különösen a kiválasztottjain keresztül cselekszik, sőt, inaktivitásukat egyszer majd számon is kéri rajtuk?

[302] Noll, 1992, 330-331. o. Modern evangelikál gondolkodók is elítélik ezt a megközelítést: „A Tízparancsolat egyike szerint nem szabad Isten nevét hiába a szánkra venni. Ez azt jelenti, hogy nem szabad a nevét úgy használni, amire nem adott felhatalmazást. Vigyáznunk kell arra, hogy minek tesszük a védnökévé. Mi a bal és a jobboldalon Istenből afféle kabalafigurát csináltunk. Nem természetfeletti Istenként gondolunk rá, aki szól hozzánk, hanem olyan valakiként, aki megáldja a céljainkat és megszenteli a programjainkat." (Michael S. Horton, idézi: Black, 2008, 15. o.)

merészel kezet emelni az Isten által felhatalmazott Egyesült Államokra?[303] Számos amerikai fundamentalista (és szélsőséges evangelikál) számára a kereszténység és Amerika szinonim fogalmak lettek. Ha Amerika és az amerikai lobogó ellen szól valaki, akkor azt szinte istenkáromlásként kezelik, hiszen, amit Amerika tesz a világban az tulajdonképpen isteni közbeavatkozás, mivel igaz és hűséges módon szolgálja Istent, kizárt, hogy birodalmi önérdekből cselekedne.[304] A fundamentalisták elítélik a katolikus álláspontot, miszerint a katolikus egyház a történelem folyamán szentségként működött, ugyanakkor az nem okoz számukra gondot, hogy az Egyesült Államokat ugyanilyen szentségnek tekintsék, és az isteni akarat megnyilvánulásának a világban.[305] Bizonyos tekintetben az amerikai vallási közösség az állampolgári vallás áldozata lett, amikor extrém módon nyilatkozik meg kérdésekben. A civil vallás konzervatív verziója szerint a nemzet szent, ezért a kormány és a gazdasági rendszer nem kritizálható, így a fundamentalista felekezetek héjaszerűbben viselkednek a katonai akciókkal kapcsolatban.[306] Fundamentalista szerzők pedig magabiztosan állítják, hogy Amerika biblikus köztársaság, és az amerikanizmus biblikus vallás.[307]

Az állampolgári vallás elképzelése először 1967-ben kapott jelentősebb figyelmet Robert Bellah esszéje nyomán. Ebben a szerző összehasonlítja Abraham Lincoln és John F. Kennedy beiktatási beszédét, és rámutat arra, hogy mind a két amerikai vezető elismerte, hogy az Egyesült Államoknak isteni küldetése van, majd Isten áldását kérte az országra.[308] Nem fundamentalista kutatók meglehetősen sarkosan értékelik az amerikai civil vallást. Szerintük az amerikai evangelikalizmus jelentős szegmense nemzeti és politikai bálványimádásban vétkes. Úgy vélik, hogy a fundamentalisták és némely evangelikálok összekeverik Isten országát e világ általuk preferált verziójával. S ahelyett, hogy Isten országát Krisztussal összefüggésben

[303] Amjad-Ali – Ruiz, 2008, 57–58. o.
[304] A vallásszabadság korlátait és az állampolgári vallás elterjedését jelezte, hogy 1942-ben a Jehova Tanúi, bár valamelyest kapcsolódtak a kereszténységhez, tulajdonképpen nem kívánatos állampolgároknak nyilváníttattak, ugyanis ők lelkiismereti okokra hivatkozva, vallásuk miatt elutasították a háború támogatását és a zászló előtti tisztelgést. E hazafiatlanság több városban is erős ellenérzéseket váltott ki a Jehova tanúival szemben. Ehhez hozzájárult agresszív evangelizációs módszerük is (amit egyébként védelmébe vett az Alkotmánybíróság 1940-ben a Cantwell kontra Connecticut állam perben). Előfordult, hogy letartóztatták őket vallási irodalom terjesztéséért, vagy azért, mert az utcasarkokon hirdették a tanításaikat. Volt olyan eset, hogy arra hivatkoztak a rendőrökkel szemben, hogy az Alkotmánybíróság a javukra döntött, mire a hatóság képviselője így felelt: „Nem érdekel minket az Alkotmánybíróság és az Alkotmány, az itt nem érvényes." (Corrigan – Nea, 2010, 1. o.)
[305] Amjad-Ali – Ruiz, 2008, 60–61. o.
[306] Wald, 2003, 64–65. o.
[307] Gelernter, 2007, 219. o.
[308] Fowler [et al.], 2004, 301–302. o. Vallás és politika egybefonódásának jele az a kultusz, ami Abraham Lincolnt (1809–1865), az Egyesült Államok 16. elnökét övezte. Szegénységben született, önfegyelem, tisztesség, józan paraszti ész és ambíció, valamint gyors észjárása által emelkedett fel. Nem sokkal halála után már vallási fényben látták, többen úgy utaltak rá, mint az unió „megváltójára". Tisztelői szerint nem lehetett véletlen, hogy éppen Nagypénteken 1865. április 14-én lőtték le, és hogy neve – Ábrahám – népe atyjára utal. Lincoln úgy beszélt az Egyesült Államokról, mint ami „a Föld utolsó legjobb reménysége", polgárai pedig „szinte kiválasztott nép". (Noll, 1992, 320–321. o.) Bár Lincoln óriási erkölcsi tekintéllyel bírt, mégsem csatlakozott egy gyülekezethez sem. Egyszer azt mondta egy fehér házi látogatónak, hogy „remélem, keresztény vagyok". Ugyanakkor azt is állította, hogy majd akkor fog gyülekezethez csatlakozni, ha az istentiszteleteken Jézusnak az Isten és felebaráti szeretetre vonatkozó parancsolatai lesznek a középpontban. (Gelernter, 2007, 134. o.)

értelmeznék (aki egyébként soha nem keveredett aktuálpolitikai vitákba), sok amerikai evangelikál Isten országát „megfertőzte" politikai ideálokkal, célokkal. A fundamentalisták célja az, hogy „visszafoglaljuk Amerikát Istennek!"[309], ezért fundamentalista jelöltre szavaznak, küzdenek az abortusz és a melegházasság törvényen kívül helyezéséért, visszaállítanák az imádkozást az állami iskolákban,[310] és kitennék a Tízparancsolatot a kormányzati épületekben.[311] Még evangelikál tudósok is elismerik, hogy bár az erkölcsi megújulás helyénvaló cél, de arról álmodozni, hogy Amerika „keresztény ország" legyen, nemcsak azokkal az ideálokkal áll szemben, amelyekre az Egyesült Államokat alapították, hanem a Biblia üzenetével is. Azzal érvelnek, hogy a feltámadott Krisztus érthetően elmagyarázta tanítványainak, hogy Mózes törvénye, a próféták és a zsoltárok a „megtérés és a bűnök bocsánatának üzenete minden nép számára." (vö. Luk 24,44-47)[312]

A zsidó és a keresztény kultúrákban is gyakorta megtörtént, hogy a kiválasztottság és a predesztináció tanítását isteni preferenciaként értelmezték, az adott nemzet önös érdekei mentén. Ez természetesen megerősítette a nacionalista törekvéseket. Így aztán sokszor a monoteizmusból monopolizmus lett: azt feltételezték, hogy ők Isten kiválasztott, kedvenc népe, ezért elvárták, hogy Isten álljon ki mellettük a maga erejével – akár más népek, nemzetek kárára. Az efféle gondolkodásban ott van az a meggyőződés is, hogy a törvény (például a kiválasztottság törvénye, vö. szövetség teológia) magasabb rendű entitás Istennél, aki adta a törvényt. Tehát Isten kötelessége betartani a vélt vagy valós törvényeket. Mondani sem kell, hogy az Isten által adott törvények részleteit a törvény haszonélvezői definiálják, szinte mindig a saját érdekeik szerint. A hatalommal való efféle visszaélés a konstantini fordulat óta kísérti a keresztény egyházakat. Konstantin császár is katonai szimbólumként használta a keresztet (az első és második világháborúkban pedig a kereszt a katonai önfeláldozás jele lett).[313]

---

[309] A 19. században, sőt, még a 20. század elején sem foglalkozott a Legfelsőbb Bíróság olyan ügyekkel, amelyek az *In God We Trust* feliratot kifogásolták az ország némely pénzeszközén. Theodore Roosevelt elnök azonban ezt a mottót 1905-ben elhagyta, nem az egyház és állam szétválasztásának elve miatt, hanem azért, mert ez szerint „lealacsonyította", „olcsóvá tette" a vallás szentségét. 1908-ban foglalkozott ezzel a Kongresszus, és a mottót kötelezővé tette néhány arany- és ezüstpénzen. (Gaustad, 2003, 75. o.)

[310] Már 1869-ben Cincinnati egyik állami iskolájában több szülő beperelte az iskolát azért, hogy betiltassák a protestáns vallási gyakorlatokat. Ennek a városnak az akkori felsőbb bírósága semmi kivetnivalót nem talált ezekben a „nem dogmatikus", ám egyértelműen protestáns gyakorlatokban. Az egyik bíró, aki nem értett egyet ezzel a döntéssel, Alphonso Taft volt (a későbbi William Howard Taft elnök apja). Megjegyezte, hogy ezek a napi rituálék egyértelműen protestáns istentiszteleti formát öltenek, és ezért minden bizonnyal „sértőek a katolikusok és a zsidók számára", egy évvel később pedig az Ohióí Legfelsőbb Bíróság egyetértett Taft véleményével, és törvényellenesnek minősítette ezt a tevékenységet. 1984-ben nagyjából húsz államban volt olyan törvény, ami megengedte, hogy napi „csendességet" lehessen tartani az állami iskolák osztálytermeiben. Az Egyesült Államok Legfelsőbb Bírósága a Wallace kontra Jaffree 1985-ös döntésében 6:3 arányban úgy ítélte meg, hogy ez az áhítat alkotmányellenes, mivel célja szerint a vallást propagálja. (Gaustad, 2003, 74–83. o.)

[311] Boyd, 2005, 11. o.

[312] Noll – Hatch – Marsden, 1983, 140. o.

[313] Glenn, 1979, 92–97. o.

4.4 Egyház és állam baráti viszonya

Akármennyire is két narratíva létezik az amerikai identitásról, a protestáns egyház és az állam kapcsolata már a kezdetektől fogva – fogalmazzunk így – baráti volt. 1775. június 12-én kijelentette a kongresszus, hogy július 20-a lesz az első nemzeti napja a „nyilvános megalázkodásnak, böjtölésnek és imádkozásnak."[314] Május 8-án pedig a kongresszus az ország politikai és katonai helyzetéről adott jelentésében gyakorlatilag parancsba adta, hogy olvassák azt fel „minden felekezetben az evangélium szolgálói (…) közvetlenül az istentiszteletek után", vagyis e tekintetben a papság a kongresszusnak a politikai nyúlványaként, segédeként működött.[315] S jóllehet az alapító atyák jórészt deisták voltak, de nem okozott gondot számukra, hogy rendszeresen látogassák a Képviselőház istentiszteleteit. Ezekre elnöksége idején még Thomas Jefferson is ellátogatott, s hivatali ideje alatt rendszeresen prédikáltak az egybegyűlteknek episzkopális, presbiteriánus, kvéker, metodista, baptista és swedenborgi lelkipásztorok. Az igehirdetők a pódiumot mintegy gyülekezeti pulpitusként használták. 1806. január 12-én egy női evangélista, bizonyos Dorothy Ripley pedig arra szólította fel Jeffersont, Aaron Burrt és a hallgatóság többi tagját, hogy nyissák meg a szívüket az újjászületés előtt. A polgárháború utáni időkig zavartalanul folytatódtak az istentiszteletek a Képviselőházban.[316] Mi több, az Egyesült Államok Legfelsőbb Bírósága a Church of the Holy Trinity kontra Egyesült Államok döntésében 1892-ben kinyilvánította, hogy „mindenütt világosan elismerik ugyanazt az igazságot (…), hogy ez egy keresztény ország." A bírók egy hosszú bekezdésben fejtegették, hogy szervezeti kijelentések és az egész nép nevében tett állásfoglalások is igazolják, hogy a kereszténység mindig is része volt a common law-nak.[317] (A 19. század első felében az állami bíróságok gyakran állapították meg, hogy a kereszténység az Angliából hozott törvény része – akár volt államegyház az adott államban, akár nem. 1811-ben például James Kent New York-i legfelsőbb bíró fenntartotta egy szabadgondolkodó megbüntetését a kereszténység káromlásáért. Annak alapján tette ezt, hogy a New York-i törvény „feltételezi, hogy keresztény nép vagyunk, és az ország erkölcsisége mélyen be van ágyazva a kereszténységbe."[318] 1824-ben pedig a pennsylvaniai legfelsőbb bíróság úgy ítélt, hogy „a kereszténység, az általános kereszténység mindig is a pennsylvaniai köztörvény része volt".)[319]

---

[314] Hudson, 2008, 97. o.
[315] Hudson, 2008, 97. o.
[316] Hudson, 2008, 186. o. Nem véletlen, hogy Eisenhower elnöksége idején vallási csoportok nyomására került bele az „Isten színe előtt" (under God) kitétel a *Hűségeskü*be (Pledge of Allegiance) (bár annak eredeti szerzője, Francis Julius Bellamy keresztény szocialista baptista lelkész volt).
[317] Dunn, 1989, xiii–xv. o.
[318] Reichley, 2002, 113. o.
[319] Reichley, 2002, 113. o. Az amerikaiak a köztársaság korai időszakában elvárták képviselőiktől, hogy tartsák be a 4. parancsolatot. A vasárnap, a szombat megszentelése a bibliai tekintély elismerése volt, és az amerikai társadalomban a

Egyház és állam közeli viszonyára további példa, hogy Új-Angliában kétféle igehirdetés volt. A „reguláris”, rendszeres prédikációk vasárnaponként általában kétszer hangzottak el Új-Anglia szinte minden városában. Alkalmi igehirdetésnek nevezhetjük azokat a különleges prédikációkat, amelyeket minden év első törvényhozói összejövetelén mondtak el, vagy kiemelkedő böjti, hálaadási napokon, időnként a helyi milícia előtt. A legtöbb új-angliai lelkész által kiadott igehirdetés utóbbi kategóriába tartozott. Nyilvánvalóan jóval több volt a reguláris igehirdetés, amelyeket nem tartottak feltétlenül fontosnak leírni. Amennyire rekonstruálható, 1630-tól egészen az amerikai forradalomig, tehát mintegy 150 éven keresztül meglehetősen „egysíkúak” voltak ezek: a Bibliából kiindulva, többnyire azt bizonyították az igehirdetők, hogy az emberek bűnösök, és szükségük van az isteni megváltásra. Ez Isten kegyelméből lehetséges is, a megváltott bűnösöknek pedig joguk és kötelességük Istent szolgálni és követni az ő törvényeit. Ami viszont az alkalmi igehirdetéseket illeti, a prédikátorok a kegyelem szövetségét már nem egyéni szinten, hanem nemzeti szinten emlegették. Az egyéni szövetségben a hangsúly azon volt, hogy a bűnösök teljesen kiszolgáltatottak Isten irgalmának, kegyelmének. Ezzel szemben a nemzeti szövetségben arról szólt az igehirdetés, hogy a megváltott bűnösöknek jót kell cselekedniük azért, hogy társadalmuk virágozhasson, és hogy elkerülhessék Isten büntetését.[320]

Ha a korábban említett két narratívára nem egymást kizáró nézőpontból tekintünk, érdemes eljátszani azzal a gondolattal, hogyan hathatott egyik a másikra. Elképzelhető, hogy Amerika jó része éppen azért maradhatott meg ennyire vallásosnak, mert teljesen szekuláris államként

---

kereszténység központi helyét jelezte. Amikor 1810-ben a Kongresszus törvényt hozott a vasárnapi postaszolgáltatásról, több evangelikál számára ez egy magasabbrendű törvény megszegését jelentette. Az egyik oldalon amellett érveltek, hogy az Egyesült Államok keresztény nemzet, ezért állampolgárainak el kell ismerniük Isten törvényét, a másik oldalon viszont azok álltak, akik azt mondták, hogy a törvény ellen petíciókat benyújtók saját vallási nézeteiket akarják rákényszeríteni az országra. 1810 és 1817 között egymással vetélkedő petíciókkal bombázták a Kongresszust. Egy philadelphiai protestáns csoport petíciója amellett érvelt, hogy a törvény csökkenti a szent nap iránti tiszteletet. Egy New Jersey-i petíció pedig így szólt: „Kormányunk keresztény kormány, a kormányt keresztények alakították és hozták létre, éppen ezért Isten Igéje köti őket. A kormánynak nincs szabadsága Isten törvényeit felülírni, vagy úgy cselekedni, hogy nem veszik figyelembe azokat a kötelezettségeket, amelyekkel tartozunk Neki.” A Kongresszus azonban, egyetértésben a posta vezetőjével, az Egyesült Államok Alkotmányát tartotta Amerika legfőbb törvényének, és elutasította a vallási megfontolásokat. 1828-ban az evangelikálok újra nekidurálták magukat, hogy elérjék a törvény visszavonását. A felekezeti korlátokon túllépve a General Union for the Promotion of the Christian Sabbath (Általános Egyesülés a Keresztény Sabbath Megtartásáért) széles koalíció volt, ami azt kérte a Kongresszustól, hogy vállaljon felelősséget Isten törvényeinek megtartásáért. Lyman Beecher és Josiah Bissel Jr. vezetésével a szervezet agresszív kampányt folytatott, amiben előadássorozatokat tartottak, és az ország erkölcsi lecsúszását tették szóvá. Előadásaikat kinyomtatták, és petíciókat nyújtottak be a Kongresszushoz. Evangelikál kereskedők, üzletemberek is voltak közöttük, ilyen volt Josiah Bissel Jr. is, és hogy elkötelezettségüket bizonyítsák, vasárnap beszüntették a kereskedelmi tevékenységet. 1828 és 1831 között több mint 900 petíciót kapott a Kongresszus a törvény visszavonásával kapcsolatban. Érdekes módon hetednapi adventisták és univerzalisták vezették a vallási harcot a vasárnap megszentelése ellen. A szombattartó adventisták azt mondták, hogy a vasárnap csak néhány keresztény számára szent nap, ezért ha szentté teszik a törvényhozók a vasárnapot, akkor az Első Alkotmánykiegészítésen tesznek erőszakot, hiszen egy konkrét „szektát” helyeznek a többiek fölé. Végül a technológia sietett az állam segítségére: a táviratok és a vasút terjedésével a kereskedelmi információk a hét minden napján terjedtek, anélkül, hogy vasárnap leveleket kellett volna kiszállítani. A polgárháborút követően pedig a vasárnapi levélkihordás teljesen megszűnt. (Lambert, 2008, 60–63. o.)

[320] Noll, 1992, 45-47. o. Erről a mozgalommá terebélyesedett szemléletmódról ld. 1. sz. Függelék.

indult? Az Első Alkotmánykiegészítés[321] – miközben garantálja a szabad vallásgyakorlatot – tiltja, hogy bármilyen hivatalos államegyház felállítására vonatkozó törvény szülessen. Paradox módon az egyház és az állam szétválasztása tette lehetővé, hogy a vallás éltető és – többnyire – konzervatív erő lehessen az Egyesült Államokban.[322] Az 1787-es Alkotmány szekuláris fogalmakkal határozta meg az új nemzetet. Habár ez némely alapító atya anti-establishment érzéseiből is fakadt, tulajdonképpen tükrözte azt, milyen nagyra tartják a vallást az amerikai életben. Az, hogy alig van utalás a vallásra az Alkotmányban, nem azt jelenti, hogy nem volt fontos – éppen ellenkezőleg! Amennyiben az Alkotmány szilárdan állást foglalt volna a kor megosztó egyházi ügyeinek dolgában, nem valószínű, hogy ratifikálni tudják. Az Első Alkotmánykiegészítéssel együtt, az Alkotmány garantálja, hogy nem lesz központi, „bevett" egyház. Az alapító atyák meg akarták akadályozni, hogy a központi kormány beavatkozzon az egyházi ügyekbe, még akkor is, ha az alkotmányozás folyamata után néhány évtizedig még létezett egyházállami struktúra Új-Angliában.[323] Az alkotmány szerzőinek törekvése érthető volt, mivel úgy kellett egybeszőniük 13 kolóniát, hogy azokban eltérő volt a kultúra, a vallás és a gazdaság is.[324]

Ha nincs államegyház, a vallási szférában is szabadpiaci, kereskedelmi törvényszerűségek érvényesülhettek és érvényesülhetnek Amerikában. A vallási csoportoknak küzdeniük kell saját fennmaradásukért. Ezért aztán újabb és újabb felekezetek születtek, születnek, amelyek jobban „hasogatják Isten Igéjét". Ezt pedig nyilván elősegítette, hogy az Egyesült Államokban soha nem volt nemzeti egyház, egy keresztény felekezet sem tartotta az egész Egyesült Államokat a hatalma, befolyása alatt. Sok protestáns felekezet működött, és a római katolikus egyházban is sokféle lelkiség, hitgyakorlat megfért egymás mellett – mindez érvényes volt Amerikában is. Amíg Európában több felekezetet elnyomtak, a vallás megosztott falvakat, régiókat, addig Amerikában a különböző felekezetű telepesek sokszor ugyanabba a helyi templomba jártak, a határvonalon sokszor éveken át sem pénzük, sem energiájuk nem volt több imaház építésére.[325]

Mindez nem jelenti azt, hogy a 19. század evangelikál establishmentje ne féltette volna saját vélt vagy valóságos előjogait. Az 1880-as években vallás és kormányzattal kapcsolatos uralkodó nézeteket – már amiket a főbb evangelikál protestáns felekezetcsaládok képviseltek –

[321] „A kongresszus nem alkot törvényt vallás alapítása, vagy a vallás szabad gyakorlásának eltiltása tárgyában, nem csorbítja a szólás vagy sajtószabadságot; nem csorbítja a népnek a békés gyülekezéshez való jogát, valamint azt, hogy a kormányhoz forduljon panaszok orvoslása céljából." (1791) (Hahner, 2006, 402. o.)
[322] Micklethwait–Wooldridge, 2005, 324–326. o.
[323] Marsden, 1993a, 2–3. o.
[324] Fowler [et al.], 2004, 9. o.
[325] Bridgers, 2006, 4–5. o.

elkezdték megkérdőjelezni más vallások is, elsősorban a katolikusok és a mormonok. A protestánsok úgy vélték, ezzel azokat a kemény munkával megszerzett és lefektetett alapokat fenyegetik, amelyek meghatározták a vallási, erkölcsi és politikai életet. Több protestáns szerző is tollhegyre tűzte ezt a veszélyesnek ítélt folyamatot. Josiah Strong *Our Country* (Országunk) című könyvében a mormonizmust és a „romanizmust" említette az Amerikát fenyegető „hét veszedelem" között – a vallások közül csak ez a kettő szerepelt a listáján. Philip D. Jordan, elismert evanglikál szerző azt mondta, hogy „a római katolikusok mértani növekedése és a mormonizmus terjeszkedése a Utah melletti államokban köztársaságunk szövetét veszélyezteti."[326] A korai amerikai metodisták meglehetősen apolitikusak voltak. Francis Asbury, a 18. század híres metodista misszionáriusa elutasította, hogy közösséget vállaljon a politikával, mint mondta: „a mi országunk nem e világból való".[327] A 19. századra azonban – részben a „hamis vallások" terjedése miatt – a metodisták lassacskán felmelegedtek a politika iránt. Az államra erkölcsi entitásként tekintettek, s úgy hitték, a keresztényeknek aktív állampolgárokként felelősséget kell vállalniuk azért, hogy a civil életben az erény legmagasabb sztenderdjei érvényesüljenek. James Wattson megdorgálta azokat a hívőket, akiknek a kegyessége „túl éteri" az állampolgári kötelességekhez.[328]

Emiatt aztán nem is okozott gondot a 19. századi evangelikálok számára a politikában való részvétel. Az aktivistább metodisták a whigeket támogatták, köztük például az illinois-i Abraham Lincolnt is. Velük szemben a kicsit szektásabb evangelikálok, mint a baptisták, a demokratákra szavaztak, de nem azért, mert elutasították volna a köznek a szolgálatát (a whigek az egyéni és a közösségi önfejlesztést favorizálták), hanem azért, mert nehezteltek a New York-i, bostoni és philadelphiai whig evangelikálokra, akik állandóan meg akarták nekik mondani, hogy mit csináljanak.[329] A két legsikeresebb protestáns felekezet, a metodisták és a baptisták politikai és vallási meggyőződésük különbségei miatt számtalan konfliktusba kerültek egymással. A baptisták élesen gúnyolódtak a metodisták gyerekkeresztségi szokásán, és centralizált autokrata egyházi kormányzatán. A metodisták viszont a baptisták kálvinista tanításait kritizálták, és azt, hogy a teljes testet belemerítik a vízbe. Voltak olyan városok, ahol a két vallási csoportnak saját iskolái, üzletei, kovácsa és kocsmája volt, sőt, saját komppal keltek át a helyi folyón.[330] Az ellenségeskedésben a polgárháború alatt (és miatt) történt változás, de

[326] Handy, 1991, 30. o.
[327] Carwardine, 2007, 170. o.
[328] Carwardine, 2007, 176–177. o.
[329] Noll, 2007, 12. o.
[330] Carwardine, 2007, 181. o.

azért is közeledett egymáshoz később a két felekezet, mert a katolikus bevándorlók közös ellenségei lettek az evangelikáloknak.[331]

Különösen veszélyesnek gondolták az evangelikálok a szabadkőművesek rendjét, ami elsősorban a szabad gondolkodók számára volt vonzó. A Szabadkőműves-ellenes Párt harmadik politikai pártként 1828-ban alakult meg, és már abban az évben elegen voltak ahhoz, hogy a New York-i elektorszavazatok közel felét John Quincy Adams-nek juttassák. Tíz évvel később csatlakoztak az új Whig Párthoz, és a párt fontos bázisa lettek. Közöttük olyan befolyásos, rabszolgaság-ellenes aktivistákat is találunk, mint Thaddeus Stevens és William H. Seward.[332] A katolikusellenesség is vezető politikai ügyként jelent meg az evangelikálok között az 1850-es évek elején. Millard Fillmore, az Egyesült Államok 13. elnöke whig párti unitárius férfi volt. Elnöksége után, az 1856-os elnökválasztáson az Amerikai Párt (később a Csillagos Lobogó Rendje vagy Semmittudók Mozgalma[333]), vagyis a bevándorlók és a katolikusok ellen megszervezett mozgalomnak az elnökjelöltjeként indult – és vesztett.[334] Igaz, a Know Nothing Párt azért a szavazatok 21 százalékát megszerezte a korábbi elnök számára. Ezt követően a párt beolvadt a rabszolgaságellenes republikánus pártba. Így a republikánusoknak lett egy erős, puritán evangelikál komponense, amelyik igyekezett a társadalmat a keresztény alapelvek szerint szabályozni. A rabszolgaság eltörléséért folytatott kampányok után az alkohol betiltásáért és a katolikusok ellen is folytattak erkölcsi hadjáratokat.[335] A Semmittudók Mozgalmának sikeréhez hozzájárult, hogy a 19. századi katolikus bevándorlás komoly feszültségeket okozott. A protestáns többség számára a katolikusok Amerika-ellenesek voltak, elutasították az Amerika-központú protestáns vallást. Ahogyan a Cleveland Express szerkesztője megjegyezte, „a római katolikusok lelkiismerete szolgai (...), Róma királyát (a

[331] Carwardine, 2007, 181–182. o.
[332] Marsden, 1991, 88. o. (Charles Finney evangélista is elkötelezetten küzdött a szabadkőművesség ellen)
[333] Know Nothing
[334] Hahner, 2006, 114–116. o.
[335] Marsden, 1991, 88–89. o. Bár az evangelikálok szinte minden felekezete folyamatosan aktív volt a politikai életben, azonban politikájukat nem öntudatos teológiai alapelvekből vezették le, aktivizmusukat ugyanazok a vonások jellemezték, mint a hitüket: erkölcsi aktivizmus, populizmus, intuíció és biblicizmus. Általában valami ellen fogalmazták meg a véleményüket, és nem a konszenzust keresték. Ez valahol érthető is az olyan igehirdetőktől, akik állandóan a küszöbön álló haragból kínáltak menekülő utat, és folyamatosan döntésre hívták az embereket, hogy jöjjenek ki a sötétségből a világosságra. (Noll, 2007, 12–13. o.) XVI. Gergely pápa 1839-ben *In supremo apostolatus* kezdetű apostoli levelében elítélte a rabszolga-kereskedelmet és az amerikai társadalmat látszólag mozgató profit iránti szenvedélyt, és felszólalt az ellen, hogy embereket tárgyakként kezeljenek. Ez azonban nem hatotta meg az amerikai katolikusokat, akik inkább a radikális reform fenyegetésétől féltek, nem pedig a rabszolgaság rendszerének visszáságaitól. Csak a polgárháború idején kezdték amerikai katolikusok is felemelni szavukat a rabszolgaság ellen. Az ír katolikusok különösen ellenálltak a rabszolgasággal kapcsolatos reformoknak, amiket a republikánus párt erőltetett. A háború után a püspökök továbbra is ragaszkodtak a politikamentes konzervativizmushoz. Az alsóbb osztálybeli katolikusok (gyakran írek), akik gazdasági versenytársai voltak a felszabadított rabszolgáknak, egyre nagyobb számban kezdtek tudatosan szavazni a demokrata pártra, amely együttműködött a Ku-Klux Klánnal és más rasszista mozgalmakkal, hogy megfosszák a feketéket újonnan elnyert polgárjogaiktól. Innen már csak kis lépést jelentett, hogy a vallási alapú, ideológiai antiabolicionizmusból átlépjenek a faji alapú fekete polgárjogellenességbe. (Noll, 2008, 83-84. o.)

pápát) tartják minden hatalom letéteményesének."[336] 1837-ben az amerikai püspökök pásztorlevelükben kijelentették, hogy bár szellemi téren az egyházuk főpásztorához köti őket a hűség, ettől még az Egyesült Államok kormányát ismerik el polgári politikai hatalomnak, valamint, hogy hűségük megkérdőjelezhetetlen e „temporális" kormányzatok iránt.[337]

Jóllehet írásomban én is sokat hivatkozom az Első illetve a Második Nagy Ébredésre és egyéb megújulási hullámokra, európai szemmel az Egyesült Államok állandó vallási megújulásban van, és elég nehéz „alvási" periódusokat megállapítani. Mindehhez hozzá tartozik az is, hogy az egyházak saját ellátórendszereket hoztak létre, így az állam sokkal kevesebb szolgáltatást vállalt fel, mint Európában. Az önkéntesség, a vallási meggyőződésből is táplálkozó öngondoskodás és testvéri gondoskodás mindig is fontos volt Amerikában. A hit alapján létrejött csoportok pedig különösen érzékenyen reagáltak minden állami beavatkozási kísérletre. [338] Egyház és állam szétválasztását a 18. század végén a keresztény Európa szinte egyhangúlag óriási hibaként értékelte. Ám ez lehetővé tette, hogy az evangelikál irányzat drámai módon növekedhessen. Sőt, az evangelikálok lettek a mozgató erő, amely részben létrehozta az amerikai civilizációt.[339] Mindeközben számtalan részletben éppen a vallási ébredés adott mintát a politika számára. A Nagy Ébredés evangélistáinak meggyőző retorikája modellként szolgált a hazafias agitátorok számára a függetlenségi háború idején. A metodista vándorprédikátorok és az alkoholellenes mozgalom vezetőinek szervezői tehetsége inspirációt jelentett és mintát adott a későbbi, alulról jövő politikai szerveződések számára.[340] A sátoros evangélizációk öröksége pedig legmarkánsabban éppen a politikában csapódott le. A politikai gyűlés nemcsak szekuláris megfelelője a sátoros evangélizációknak, hanem effektív „kölcsönzése" is a sátoros evangélizációs módszereknek. A jelölő gyűlés, a konvent a legközelebbi mása az evangelikálok 19. századi sátoros összejöveteleinek.[341]

---

[336] Swierenga, 2007, 157-158. o.
[337] Fogarty, 2012, 206. o.; E tekintetben forradalmi volt az amerikai püspökök nyilatkozata, hiszen egyértelműen elválasztották egymástól egyházat és államot. Holott ez az elképzelés még 1864-ben is szerepelt IX. Piusz pápa súlyos tévelygéseket felsoroló listáján. Megjegyzendő, hogy 1899-ben XIII. Leó pápa *Testem benevolentiae nostrae* kezdetű enciklikájában kifejezetten óvott az amerikai életmódhoz való túlzott alkalmazkodástól.
[338] Micklethwait–Wooldridge, 2005, 324–326. o.
[339] Noll, 2007, 11–12. o.
[340] Balmer, 1993, 16–17. o.
[341] Noll, 1992, 242. o.

5 A MODERN FUNDAMENTALIZMUS GYÖKEREI

„Reszketek az országomért, ha arra gondolok, hogy Isten igazságos."[342]

5.1 Lélektani tényezők

Válság idején természetes emberi reakció, hogy a múlthoz fordulunk támogatásért. A fundamentalisták is ezt tették, teszik a modern Amerikában. S hogy mi jelent válságot? Az elmúlt évszázad önkényesen kiválasztott bármely évtizedét joggal hívhatnánk a szorongás korának. A második világháború, a hidegháború, Vietnám, Watergate mellett amerikai konzervatív keresztény szempontból az erkölcsiségnek és az istenességnek a csökkenése, az iskolai oktatás szekularizációja, a pornográfia, az abortuszhoz fűződő, valamint a homoszexuális jogok terjedése mind stresszt okozó tényezők voltak. Azért, hogy egy egészségesebb társadalmat építsenek, a keresztények ösztönösen bölcsnek, tekintélynek gondolt elődeik példájához, hitéhez, hitgyakorlatához nyúltak, nyúlnak vissza.[343] Hasonló folyamatok zajlódtak le a felvilágosodást, majd a francia forradalmat követő évtizedekben, évszázadban is. A 19. század végére világossá vált, hogy az új nyugati társadalom nem hozta el a paradicsomi időket. Az optimizmus, ami még Hegel filozófiáját inspirálta, helyet adott a kétségnek és a rosszkedvűségnek. Charles Baudelaire a *Romlás virágai*ban 1857-ben a kétségeket, Alfred Tennyson az *In memoriam*ban 1850-ben, és Flaubert a *Madame Bovary*ban bemutatta ezeket. Hiába ünnepelték a modern társadalmi vívmányokat, sokféle félelem gyötörte az embereket. A régi világban a mitológia és a különböző rituálék segítségével egy megnyugtató értelmezési keretben helyezték el az emberek az életüket. Csakhogy a tudományos racionalizmus leszámolt a mítosszal. Ezen túlmenően a francia-porosz háború 1870-71-ben rámutatott a modern hadászat pusztító következményeire, és felmerült, hogy a tudománynak lehetnek rossz, negatív dimenziói is. Az azt követő őrült fegyverkezés egyenes út volt az első világháborúhoz, amire sokan darwinista szükségszerűségként tekintettek, amelyet majd csak a legrátermettebbek élnek túl. 1871 és 1914 között alig akadt olyan év, amikor egy-egy európai regény vagy novella ne írta volna le a borzalmas, apokaliptikus jövőt.[344]

A 19. és 20. század fordulóján más sokkhatások is érték az amerikai társadalmat. 1893 júniusában kirobbant a század legnagyobb gazdasági válsága, a 65 milliós lakosságból 4

[342] Thomas Jefferson, idézi Cotham, 1976, 161. o.
[343] Noll – Hatch – Marsden, 1983, 13. o.
[344] Armstrong, 2001, 135–136. o.

millióan lettek munkanélküliek. Fél év alatt 8 ezer vállalat ment tönkre.[345] A népesség robbanásszerűen növekedett, 1920-ra meghaladta a 105 milliót, amihez hozzájárult, hogy 1900 és 1914 között 13 millió bevándorló érkezett az Egyesült Államokba, többségük Olaszországból, Oroszországból és Ausztria-Magyarországról. A változások nyomán 1920-ra az amerikaiak többsége már városlakó volt. Két évtized alatt közel duplájára nőtt a válások aránya, 1920-ban már minden hetedik házasság válással végződött.[346] Tegyük hozzá, hogy az I. világháborúban több mint 110 ezer amerikai halt meg, és több mint 200 ezer volt a sebesültek száma.[347]

A bonyolult helyzetek, az élet komplexitása okozta stresszt segítenek feldolgozni a leegyszerűsítő világképből fakadó egyszerű válaszok, megoldások – legyenek azok bármily távol is az igazságtól. Az amerikai lélek, különösen az amerikai konzervatív protestáns lélek, mindig is nyitott volt az összeesküvés-elméletekre. Úgy gondolták, hogy a köztársaság ellenségei folyamatosan Amerika vesztén munkálkodnak, s a fekete-fehér, dualista világnézetben a szorongást nyilvánvalóan oldotta, ha magukat a világosság harcosaiként, politikai vagy egyéb ellenfeleiket pedig magának az ördögnek a követeiként festették le – ahogyan tette azt Whitefield óta oly sok prédikátor. A 19. században a sötétség erőit felváltva – vagy akár egyszerre – képviselték a római katolikusok, a zsidók, a mormonok,[348] a brit bankárok, később a harmadik világbeli bevándorlók, a Bilderberger-csoport, a trilateralisták, esetleg az egységes világrend hívei. Amikor Amerikát politikai vagy gazdasági kudarc érte, akkor könnyű magyarázatként elő lehetett húzni ezt a kártyát. Magától értetődik, hogy e magyarázatok szerint nem az „igaz" hazafik, hanem mindig valaki más, egy-egy kitüntetett ellenség volt okolható a problémákért.[349] A fundamentalizmus bibliai tekintéllyel igazolta az általa képviselt szabályrendszert, és nagyon konkrét iránymutatást adott a követőinek. A tagok pontosan tudták, mi kell ahhoz, hogy elnyerjék Isten tetszését, ezzel kiszűrték a bizonytalanságot a döntéseikből, s megszabadultak a kritikus gondolkodás terhétől.[350] Az ellenségképek kreálása mögött, a felszín alatt persze jól kitapinthatón ott volt az a meggyőződés is, hogy az amerikai protestantizmus tulajdonképpen egyenlő az amerikai kultúrával.[351] A

[345] Hahner, 2006, 176. o.
[346] Hahner, 2006, 185. o.
[347] Hahner, 2006, 186. o.
[348] A mormonok iránt is nagy volt a gyanakvás, különösen, miután egyre népszerűbb lett a tanításuk, és a befolyásuk is megnövekedett. Amikor a mozgalom alapítója, Joseph Smith 1844-ben bejelentette, hogy indulni kíván az elnökválasztáson, zavargások törtek ki Illinois-ban, ahol akkoriban élt a közösségük. Végül a poligámiával kapcsolatos tanításuk miatt feldühödött emberek meglincselték az alapítót. (Bridgers, 2006, 4–5. o.)
[349] Bernstein – Jakobsen, 2010, 1026. o.
[350] Dalhouse, 1993, 256. o.
[351] Bernstein – Jakobsen, 2010, 1026. o.

stressz feldolgozásában sokat jelentett az is, hogy az ellenségkép-gyártáshoz segítségül lehetett hívni ószövetségi prófétákat is. A fundamentalizmus nem lehetett volna annyira sikeres, ha nem kapcsolódnak hozzá tömegeket lelkesítő prófétai mozgalmak. A próféciákban való hit azért is hasznos, mert rendet teremt az ember életében, a történelemnek nagy, mindent átfogó formát és értelmet ad.[352] A protestáns kereszténységhez lazán kapcsolódó, általa szektákként elkönyvelt közösségek, mint például a Jehova tanúi, a mormonok (Jézus Krisztus Kései Napok Szentjeinek Egyháza) vagy a Herbert W. Armstrong-féle Isten Nemzetközi Egyháza (Worldwide Church of God)[353] sokmilliós tagsága különösen fontosnak tartja a próféciákat, és mindegyiknek határozott, jól körülhatárolható elképzelése van az utolsó időkről.[354]

Természetesen számtalan szerző rámutatott már arra, hogy veszélyes a teológiát és az aktuálpolitikát a prófétai mozgalmakhoz hasonló mértékben vegyíteni. Mindig is nehéz volt azonban szobatudós teológusoknak nyilvánosan szembeszállni a hangzatos bibliai próféciákat aktuálpolitikára lefordító lelkészekkel és szónokokkal, mivel a populista-fundamentalista mozgalom evangélizációs, prédikálós stílusban osztja meg megfellebbezhetetlen kijelentéseit. Saját táborukból nem igazán éri kritika a felszínes teológiát, miközben soha egyetlen valamirevaló újszövetséges teológus sem vette védelmébe a mozgalom állításait.[355] A fundamentalista tanítóknál a tudományos önreflexió teljes mértékben hiányzik, és ezért az elmúlt két évszázadban a tudományos igazolások, ad absurdum kételyeknek az éthosza is teljes mértékben kiszorult ezekből a közösségekből.[356]

[352] Boyer, 1992, xi. o.
[353] Ez az egyház többek között a szombat megszentelését is fontosnak tartja, s meggyőződése szerint a britek és az amerikaiak (meg még néhány európai nép) Izrael elveszett tíz törzsének egyenes ági leszármazottai. A Szentháromság-teológiát sátáni teológiának tartják.
[354] Boyer, 1992, 4. o.
[355] Burge, 2010, 123. o.
[356] Noll, 1994, 125–126. o.

5.2 Protestáns hegemónia

A fundamentalizmussal foglalkozó kutatók között közhely, hogy az amerikai fundamentalizmus egyedi helyet képvisel a fundamentalizmusok között. Mégis, mi okozta kialakulását? A Nagy Ébredések még a mainstream evangelikalizmus határain belül maradtak, s e mozgalmak rányomták bélyegüket a 19. század első felére is. A kor legismertebb prédikátora Charles Finney volt, aki meghatározó tagja volt a kor tulajdonképpen meglehetősen progresszívnek mondható evangelikál hálózatának, az akkori kegyességi elitnek. Finney meggyőződése az volt, hogy az egyház dolga „megreformálni a világot, és minden bűntől megtisztítani". Azt prédikálta, hogy az igaz keresztényeknek „maximálisan hasznosnak kell lenniük", és arra kell törekedniük, „hogy befolyásuk felhasználásával olyan törvénykezést biztosítsanak, ami az Isten törvényével összhangban van." Azt is hozzátette, hogy az új megtérteknek azonnal társadalmuk megjobbítására kell törekedniük azért, hogy menet közben elősegítsék a millennium, az ezeréves királyság mielőbbi beköszöntét. Annyira optimista volt, hogy úgy becsülte, hogyha az egyház elvégezné a feladatát, akkor „ebben az országban már 3 éven belül beköszöntene a millennium." Az általános optimizmus sok egyházban gyökeret eresztett, sokak számára úgy tűnhetett, hogy a 19. század közepére Amerika tényleg keresztény köztársaság lett, melynek domináns megjelenése a protestáns evangelikál ébredési forma. Rekordokat döntött a gyülekezeti tagság, és elsősorban az evangelikál felekezetek növekedtek.[357] A 19. század első felében a keresztények annyi mindent értek el a társadalomban, hogy történészek ezt a korszakot „az evangelikál birodalom korszakának" hívják.[358]

A 19. században az ország keresztény jellegét önkéntes módon próbálták megteremteni és megőrizni, mivel erre képtelennek bizonyult a kormányzat. Ezért a szabad társadalomban az evangelikálok önkéntes társaságokat hoztak létre, hogy mindenütt növeljék a protestáns kereszténység befolyását. Több száz országos és több ezer helyi, önkéntes szervezet született, mint például az Amerikai Bibliatársaság (American Bible Society), az Új Ember Keresztény Józanság Egyesület (New Man's Christian Temperance Union), a Nők Keresztény Józanság Egyesülete (Woman's Christian Temperance Union), vagy a New York-i Bűnvisszaszorítási Társaság (New York Society for the Supression of Vice). Ezek mind-mind valamilyen jótékony és/vagy vallási célból jöttek létre, például, hogy jobban megismertessék a Bibliát az

[357] Martin, 2005, 5. o.
[358] Hatch – Noll – Woodbridge, 1982, 216. o.

emberekkel, küzdjenek a mértéktelen alkoholfogyasztás, az obszcén irodalom vagy a szegénység ellen.[359]

Habár a katolikus bevándorlás nyomán megduplázódott a római katolikusok száma Amerikában az 1850-es években, és nem mindenütt voltak a protestánsok többségben, ám a 19. századi amerikai társadalom legfontosabb kulturális intézményeit az evangelikálok irányították. Protestáns ideálok adták a kereteket, és ők határozták meg az erkölcsi diskurzust is az amerikai közéletben.[360] 1850-ben ugyanannyi metodista lelkipásztor szolgált az Egyesült Államokban, mint ahány katonája volt az Egyesült Államoknak. (1844-ben Amerika legnagyobb felekezete lett a metodista egyház, akkor több mint egymillió tagjuk volt.)[361] 1868-ban Ulysses S. Grant azt mondta, három nagy párt van az Egyesült Államokban: a republikánusok, a demokraták és a metodista egyház. Vezető metodisták aktív szerepet vállaltak elnöki kampányában, és a felekezet egyre nagyobb politikai hatalommal rendelkezett, befolyásos prédikátorok szavazáskor többször voltak a mérleg nyelve.[362] Az 1850-es évek közepére a metodista egyház tagsága 1,5 millió fölé emelkedett, és olyan nagy volt az ereje, hogy mindkét politikai párt utakat keresett a vallásos metodista szavazókhoz. Elijah H. Pilcher befolyásos michigani prédikátort 1856-ban egyszerre nevezték demokraták, republikánusok és abolicionisták is az államában.[363]) Az átlagember kétszer vagy háromszor annyi igehirdetést hallott évente, mint ahány levelet kapott. A gyülekezetek, vallási önkéntes szervezetek összesített bevétele megközelítette a központi kormányzatét.[364] Mindezt úgy, hogy az 1860-as években a népesség kétötöde volt valamilyen egyház tagja, míg a 21. század elején jóval többen, az Egyesült Államok lakosságának a kétharmada egyháztag. Igen ám, csakhogy ma a tagok nagyjából fele rendszeres templomlátogató, míg másfél évszázada egészen más volt a helyzet: a tagok arányához képest kétszer annyian látogattak rendszeresen istentiszteletet. Akkoriban összesen 77 zsinagóga és 2500 katolikus templom volt az Államokban, szemben az 50 ezer protestáns gyülekezeti épülettel.[365]

[359] Bővebben, ld. 2. sz. Függelék
[360] Kemeny, 2007, 21–22. o.
[361] Sweeney, 2005, 65. o.
[362] Carwardine, 2007, 169. o.; Az 1840-es években Indiana államban a demokraták direkt azért jelöltek kormányzónak egy jól ismert metodistát, hogy kihasználják az egyház erejét.
[363] Carwardine, 2007, 169–170. o.
[364] Noll, 2007, 12. o.
[365] Noll, 2006, 14. o.

5.3 A *higher criticism* és annak proto-fundamentalista kritikája

A közvélekedéssel ellentétben a fundamentalizmusnak nemcsak az angliai puritanizmusban találhatók távoli gyökerei. A 20. századi amerikai fundamentalizmus közvetlen forrását a 19. századi brit evangelikalizmusban találhatjuk meg. A brit proto-fundamentalizmus az 1820-as években kezdett a felszínre törni, az anglikán egyház evangelikál platformján belül. Az evangelikálok ugyanis megrettentek a liberalizmustól, beleértve annak teológiai és társadalmi megnyilvánulását is.[366] A társadalom, a társadalmi folyamatok nyilvánvalóan hatottak a hitre is, a tudomány és a racionalizmus a társadalom minden szegletébe eljutott, így a vallásra is hatott. A felvilágosodás óta teológusok és lelkipásztorok dolgoztak azon, hogy racionális alapokra helyezzék a keresztény hitet – már csak azért is, hogy tudományosan, és egyre inkább társadalmilag is, elfogadható, továbbra is komolyan vehető legyen. Több protestáns is logikusnak és tudományosan megalapozottnak akarta látni a hitét, ehhez pedig világosnak és objektívnek kell lennie – gondolták.[367] Módszereikkel szétszedték a Bibliát, és azokat a momentumokat, amiket korábban isteni beavatkozással magyaráztak, tudományos eszközökkel vizsgálgatták. Ami fennmaradt a szűrőn (mert például ellentmondott a fizika törvényeinek), allegóriának minősítették. A bibliakritika módszerének sok csodás bibliai történet esett áldozatul, és a konzervatív protestánsok legnagyobb rémületére többen már Krisztus szűztől való születését és feltámadását is megkérdőjelezték. A mai, modern fundamentalizmus megszületésének egyik előidézője tehát éppen a liberalizmus volt, amit a konzervatív keresztények hitük elleni nyílt támadásként értelmeztek.

A bibliakriticizmust propagáló teológusok mellett a konzervatív keresztények másik fő ellensége az olvasatukban a vallási liberalizmust életre hívó Friedrich Schleiermacher (1768–1834) lett. A német teológus ugyanis azt hirdette, hogy az igazi vallási tekintélyt a lélek tapasztalásában kell keresni, nem pedig a Szentírásban. Vagyis Schleiermacher és követői a vallási tekintélyt a Bibliáról az egyénnek a pszichéjében, szellemében lejátszódó megtapasztalásokra helyezték. Márpedig ezzel megingott a kálvinista protestánsok legfontosabb alapja, a bibliai tekintély.[368] A félelem a vallási liberalizmustól a 19. század második felében Észak-Amerikában is gyökeret vert a konzervatív protestánsok között. 1873-ban jelentette meg Charles Hodge, a Princetoni Teológiai Egyetem nagy hatású tanszékvezetője *Systematic Theology* (Rendszeres teológia) című munkájának első kötetét. Már a címből is sejteni lehetett, hogy Hodge értelmezésében a teológus feladata többé nem az, hogy a Szentírás

[366] Rennie, 1994, 333. o.
[367] Armstrong, 2001, 140. o.
[368] Falwell – Dobson – Hindson, 1981, 23. o.

szavakon túli jelentését keresse, hanem hogy a Biblia számára egyértelmű tanításait általános igazságok rendszerébe szerkessze. Hodge és konzervatív protestáns kortársai úgy vélték, hogy a Biblia minden egyes szavát Isten ihlette, és nem szabad elferdíteni allegorikus, vagy szimbolikus exegézissel.[369]

Charles Hodge fia, Archibald Alexander Hodge, apja felsőoktatási hivatalának örököse, munkatársával, Benjamin Breckinridge Warfielddel 1881-ben tovább pontosította a kialakuló fundamentalizmus tételeit. Megfogalmazásuk szerint a Szentírás nemcsak „tartalmazza" Isten Igéjét, hanem maga „az Isten Igéje", ezért minden tekintetben hibátlan, mentes minden pontatlanságtól. A Szentírás minden egyes kijelentése, akár spirituális tanításra, akár emberi kötelességre, történelmi momentumra, vagy akár lélektani, netán filozófiai alapelvre vonatkozik, „hiba nélkül való". Érvelésük „vagy-vagy" alapon nyugodott: vagy tökéletesen igaz és megbízható a Biblia az első betűtől az utolsóig és a legapróbb részletig vagy semmi nem igaz belőle, és akkor teljességgel megbízhatatlan.[370] Hozzáállásukkal nem sok tér maradt a vitára a másik oldallal.

Megjegyzendő, hogy a teológusok több ponton is kritizálták Hodge-ék sarkos megállapításait. Az 1645-ös Westminsteri Hitvallás, amelyik a brit protestáns hagyomány számára az ortodoxia sztenderdje (erre az alapra épült anno a Princetoni Teológiai Egyetem is, és ebből a hagyományból táplálkozik minden amerikai fundamentalista), kicsit másképp fogalmazott. A westminsteri konfesszió szerint ugyanis onnan tudja a hívő ember, hogy a Biblia Isten Igéje, mert a Szentlélek bizonyságot tesz az ember szívében az isteni igazságról abban a pillanatban, amikor az ember alárendeli magát neki. Vagyis a Biblia (hodge-i értelemben vett) hibátlanságára való hivatkozás 19. századi innováció, ami eltér a reformáció teológusainak véleményétől.[371] Persze, megtalálható ez az értelmezés is a keresztény hagyományban, de egy keresztény mozgalom sem tételezte ezt központi fontosságúnak a hitében. Ez a fajta biblicizmus[372] azzal a következménnyel is járt, hogy a bibliai szerzők tapasztalatát eljelentéktelenítette. Számukra egyedül Isten „tiszta" Igéje számít, nem pedig az az Isten Igéje, ami a bibliai szerzők élettapasztalatán, kulturális kontextusán át is közvetítésre kerül. Utóbbi a fundamentalisták számára teljesen irreleváns.[373] A Szentírás tekintélye a reformátorok szerint sem Isten és a bibliai szerzők tökéletes, hibátlan kapcsolatán nyugszik, hanem a Szentléleknek

[369] Armstrong, 2001, 141–142. o.
[370] Averill, 1989, 25–26. o.
[371] Averill, 1989, 33–35. o.
[372] Néhányan frappánsan „bibliolátriának", azaz a Biblia „bálványimádásának" nevezik.
[373] Noll, 1994, 133. o.

az aktuális bizonyságtételén, ami Isten Igéjének olvasásakor és meghallásakor történik meg. Továbbmenve, a Biblia „hiba nélkülisége” egészen más fénytörésben jelent meg a westminsteri konfesszióban. A 17. századi dokumentum szerint nem kell minden egyes teológiai, tudományos és történelmi leírásnak hibamentesnek lennie. Még Kálvin sem volt ennyire szigorú a bibliai feljegyzések jellegét tekintve. A tévedhetetlen, csalhatatlan tekintély kizárólag a Szentírás fő témájára, az üdvösség üzenetére vonatkozott, amivel kapcsolatban teljesen irreleváns, hogy élt-e például Bildád nevű bibliai szereplő ember a valóságban, ez volt-e a neve, vagy hogy valóban Dániel írta-e a róla elnevezett könyv minden betűjét, netán Isten tényleg hatszor 24 óra alatt teremtette a világot.[374]

A hibátlan bibliaértelmezéshez való kétségbeesett ragaszkodást az is fűtötte, hogy 1859-ben megjelent Charles Darwin munkája, *A fajok eredete*, ami számos teológiai kérdést is felvetett. Ezen túlmenően, 1860-ban hét anglikán lelkész kiadta az *Essays and Reviews*t (Esszék és recenziók), ami a legfrissebb bibliakritikai munkákat az angliai olvasókkal is megismertette. A liberális lelkészek írásában olyan, blaszfémiával felérő állítások szerepeltek, minthogy Mózes öt könyvét nem Mózes korában írták – és nyilvánvalóan nem Mózes volt a szerző. Kutatók azt is bizonyították, hogy Ézsaiás könyvének legalább két szerzője volt, és valószínűsíthetően nem Dávid király írta a zsoltárokat. Megkérdőjelezték a bibliai csodákat, valamint több bibliai esemény történelmi hitelességét is kétségbe vonták. A brit lelkészek – német kollégáik munkájára építve – amellett érveltek, hogy a Bibliával sem bánhatnak másképpen, mint más szövegekkel, a kritika a szent szövegeket sem kímélheti. Ezt a lassan mozgalommá dagadó kezdeményezést *higher criticism*-ként (felsőbb kritika) kezdték emlegetni. Ahogyan az a korábbi évtizedekben Németországban is történt, a racionális tudomány elkezdte nagyítóval vizsgálni a Biblia mitológiai nyelvezetét, és arra a következtetésre jutott, hogy a bibliai történetek egy része mítosz. Igen ám, csakhogy ami a tudomány számára érdekes felfedezésként jelentkezett, és nem fenyegette a sok esetben protestáns kutatók istenhitét, a szélesebb társadalomban már másként jelent meg. A mítosz a köznyelvben azt jelentette: a Biblia nem igaz. A keresztény proto-fundamentalisták is a vallás elleni nyíltsisakos támadásnak tekintették a hét anglikán lelkész munkáját. Részben azért, mert látták, hogy mit jelent mindez a szélesebb társadalomban, részben pedig azért, mert a nyugati ember már régen elveszítette a mítosz iránti érzékét: úgy vélte, hogy a Bibliában szereplő narratívák logoszként, kinyilatkoztatott, szó szerinti igazságként kezelendők, és minden apró

[374] Averill, 1989, 33–35. o.

részlet tekintetében történelmileg és minden egyéb módon is száz százalékosan megbízhatóak és pontosak.[375]

Hamar bestseller lett a férjezett nevén publikáló brit regényíró, Mrs Humphry Ward (Mary Augusta Ward)[376] 1888-ban megjelent könyve, a *Robert Elsmere*. A címszereplő lelkész fundamentalista felesége miatt sokat szenved, hitében elbizonytalanítja a *higher criticism*, végül otthagyja a lelkészi hivatást, és életét a szociális munkának szenteli. A *higher criticism* részletes ismertetése és a főhős hitbeli kétségeinek irodalmi ábrázolása azonnal bestsellerré tették a könyvet. A lelkész felesége tűpontosan fogalmazta meg Ward írásában a fundamentalisták mítosszal kapcsolatos értetlenségét, és Hodge-ék minden vitát elutasító álláspontját: „amennyiben az evangéliumok tényszerűen nem igazak, történelmietlenek, felfoghatatlan számomra, hogyan tudnának általában véve igazak lenni, vagy hogyan lehetne bármi értékük is?”[377]

Megjegyzendő, hogy Charles Hodge a Bibliát a baconi induktív és empirikus paradigmán keresztül vizsgálta, sokat idézett mondása szerint „a Biblia a teológus számára ugyanaz, mint a természet a tudomány embere számára: tények raktára.” A teológus feladata Hodge szerint az, hogy „összegyűjtsön és -szerkesszen minden tényt, amit Isten kinyilatkoztatott magáról és a vele való kapcsolatunkról.”[378] Más princetoni teológusok – köztük a fentebb már említett B. B. Warfield is – elfogadták az Isten által ihletett evolúciót. Szerintük a keresztény ember „hihet a Biblia abszolút tévedhetetlenségében, és bizonyos mértékben lehet evolucionista is.” Maga Warfield egy 1888-ban elmondott princetoni előadásában azt mondta, „nem hiszem, hogy van bármilyen általános kinyilatkoztatás a Bibliában, vagy a teremtéstörténetben, akár a *Teremtés Könyvé*nek első vagy második fejezetében, vagy más utalásában, amely szükségszerűen szemben áll az evolúcióval.”[379]

[375] Armstrong, 2001, 95. o.
[376] Ward lánytestvére Leonard Huxley-hoz ment feleségül. Leonard annak a biológus Thomas Henry Huxley-nak volt a fia, akit Darwin buldogjaként is emlegettek, és őt tekintik az agnosztikus kifejezés atyjának. Leonard Huxley és felesége gyermeke volt Aldous Huxley író és filozófus.
[377] Armstrong, 2001, 143–144. o.
[378] Collins, 2012, 28. o.
[379] Collins, 2012, 37. o.

5.4 A kreacionizmustól az antiintellektualizmusig

Hit és tudomány kibékítésén teológusok mellett olyan amerikai tudósok is munkálkodtak, mint a kongregacionalista botanikusprofesszor Asa Grey (1810–1888). Maga Darwin is nagyra tartotta kollégáját, Grey pedig elkötelezetten képviselte az evolúciót – igaz, meggyőződése szerint egy teremtő elme igazgatta azt.[380] Észak-Amerika legelkötelezettebb darwinistája tehát egy meglehetősen konzervatív teológiai nézeteket valló tudós volt: 1880-ban úgy jellemezte magát, hogy tudományos szempontból – a maga módján – darwinista, filozófiailag meggyőződéses teista, vallásilag pedig a niceai hitvallás követője. Gray szerint a természetes kiválasztódás bizonyíték lehet Isten gondviselésére.[381] Tudományosság és hit viszonya azonban ezt követően ellenségessé vált Amerikában. John William Draper természettudós 1874-es könyvében már a tudomány és a vallás teljes szembenállását tételezte (*History of the Conflict Between Religion and Science* / A vallás és tudomány közötti konfliktus története), majd 1896-ban a történész Andrew Dickson White, a Cornell Egyetem alapítója vaskos könyvben (*A History of the Warfare of Science with Theology in Christendom* / A tudomány és a teológia harcának története a kereszténységben) népszerűsítette a teológia és a tudomány kapcsolatának háborús modelljét. Ez a két tudatformáló munka is hozzájárult ahhoz, hogy szélesedjen a távolság hit és tudomány között.[382]

Az evolúciót befogadni képtelen fundamentalisták megalkották a szélsőséges kreacionizmust, az úgynevezett teremtéstudományt, amely mindössze néhány ezer évesnek gondolja a Földet. Ez az elképzelés aztán sok szempontból ártott a fundamentalizmusnak. Ilyen előfeltevésekkel ugyanis jóval nehezebb az ember eredetéről, a Föld koráról, valamint a geológiai és biológiai változások mechanizmusairól gondolkodni. A jó szándékú hívők pedig emiatt képtelenek a megértés vágyával tekinteni a világra. A fundamentalizmus tulajdonképpen destruktív értelmi szokásokat hozott létre: mivel a vezető kreacionisták dualista háborús nyelvezetet használnak, ezért senkinek sem jut eszébe az empirikus megfigyelésből, a tudományos hozzáállásból kiindulni. Így aztán súlyosan átpolitizált, már-már bosszúszomjjal vegyített lett a tudományos beszéd.[383]

A bibliai teremtéstudomány hívei rendszeresen a baconi tudomány alapelveire hivatkoznak, miszerint nincs elmélet közvetlen empirikus bizonyíték nélkül, sem dedukció spekulációkból. A fundamentalisták a darwinizmust a tudománytalansága miatt támadták,

[380] Darwiniana címen esszégyűjteményt is jelentetett meg az evolúció és a hit kibékíthetőségéről.
[381] Noll, 1994, 179. o.
[382] Collins, 2012, 38. o.
[383] Noll, 1994, 196. o. (Példa erre a másik oldalon a brit Thomas Henry Huxley biológus, „Darwin buldog”-ja, aki tudományos következtetéseit fegyverként használta a papi naturalistákkal szemben.)

Bacon és Newton alapján ítélték meg azokat, és szerintük a darwinizmus egyiknek sem elégítette ki a tudományosságra vonatkozó igényét. A darwinizmust ugyanis – érveltek – nem tényekből és nem demonstrációból vezették le, márpedig Bacon és Newton alapján ezt kellett volna tenniük.[384] A fundamentalisták tehát elkötelezettek voltak a „normális tudomány" mellett.[385] Ez a baconi modell a józan paraszti észre alapozott. A Szentírás-értelmezésük, az abból levezetett apológiájuk mind-mind ezen nyugodott. Az ellenfeleik azonban egy másfajta filozófiai hagyományhoz tartoztak, akikre különösen Kant volt nagy hatással – ez a megfigyelést egy értelmezési folyamatként írta le, miáltal sokkal nyitottabbak voltak a spekulatív elméletekre. Ezeket az elméletek tényekből levezetett, megbízható következetéseknek gondolták, és úgy vélték, a modern, tudományos ember nem kételkedhet bennük.[386]

A kreacionisták megtartották a némileg rosszul értelmezett baconi gondolkodásmódot a Biblia tekintetében, ám a természettudomány szempontjából elhanyagolták az egészséges baconi gondolkodást. A fundamentalisták a Bibliát állítólag szó szerinti értelmezésben, tehát baconi módon olvassák. Csakhogy a fundamentalista hermeneutika – ahogyan az a kreacionizmusban is kiderül – előfeltevésekre alapul, méghozzá a nyugati értelmiségi életet 1650 és 1850 között dominált előfeltevésekre. A 17. század előtt és a 19. század után azonban számos hívő és nem hívő gondolkodó felismerte azt, hogy egy megfigyelés sem lehet „egyszerű", és egy szövegből sem lehet egyértelműen kiolvasni az egyetlen, szó szerinti értelmet.[387] Mivel a fundamentalisták féltek néhány tudós istentelen következtetésétől, ezért a kreacionisták elhagyták az empirikus nyitottság gyakorlatát, és ezt a deduktív dogmatizmus gyakorlatával váltották fel. Vagyis a kreacionizmus abból indul ki, mi az, amit biztosan nem tanít a Biblia az evolúcióval kapcsolatban a világról. Mindez pedig azzal jár, hogy sokmillió jó szándékú evangelikál és fundamentalista teljes szívvel hiszi, hogy a Bibliát és a hitét védelmezi, amikor kiáll a kreacionista tudomány mellett. Holott minden bizonnyal csupán a 19. század

[384] Marsden, 2006, 214. o. (Thomas Kuhn paradigmaelmélete szerint az egyik paradigmáról a másikra váltani egyfajta megtérésélmény, amit nem lehet kierőszakolni. Ezt „elmulasztották" a fundamentalisták.)

[385] A 19. század elején a Yale rektora, Timothy Dwight a kereszténység nevében forradalmat hirdetett a felvilágosodás „hűtlensége" ellen. Több evangelikál is arra a meggyőződésre jutott, hogy a felvilágosodás a racionalizmus és a szkepticizmus szinonimája. Igen ám, de a felvilágosodást és a racionalitást a tudományos gondolkodás is jellemezte, ami mellett pedig az evangelikálok sokszor kiálltak. Ez az ellentmondás a következőképpen oldható fel. Az európai felvilágosodást Henry May négy kategóriába sorolja. 1. Mérsékelt felvilágosodás Newton és Locke idejében, itt a renden, az egyensúlyon és a vallási kompromisszumon volt a hangsúly. 2. Szkeptikus felvilágosodás, amit leginkább Voltaire és Hume fémjeleznek. 3. Forradalmi felvilágosodás, amiben Rousseau alapján új eget és új földet keresnek. 4. Didaktikus felvilágosodás, amit a skót common sense gondolata inspirált, ami szemben állt a szkepticizmussal és a forradalommal, de a korai 18. század lényegi gondolatainak nagy részét megőrizte a tudománnyal, a racionalitással, a renddel és a keresztény tradícióval kapcsolatban. Az első és a negyedik volt inkább nagy hatással az Egyesült Államokra, tehát a mérsékelt és a didaktikus felvilágosodás. (Marsden, 1991, 127-128. o.)

[386] Marsden, 2006, 214–215. o.

[387] Noll, 1994, 197. o.

„tudomány-latriájájából” származó, kontextualizált bibliaértelmezést vesz a védelmébe, azt tekinti tekintélynek. Úgy tűnik, emiatt a hozzáállás miatt a fundamentalisták (és a feléjük hajló evangelikál tábor egy része) elveszítették azt a képességüket, hogy úgy tekintsenek a természetre, „ahogy az van”, és annak a lehetőségét is elveszítették, hogy jobban megértsék, mit jelent a természet.[388]

A beszűkült gondolkodás odavezetett, hogy a fundamentalizmus mereven tudományellenes, később kifejezetten antiintellektualista lett. Olyannyira, hogy az amerikai kongregacionalista teológus, a három tiszteletbeli doktorátussal is elismert Lewis Sperry Chafer (1871–1952), a Dallasi Teológiai Szeminárium (Dallas Theological Seminary) alapítója és első rektora, már kifejezetten azt írta, hogy az emberi elme természetes képességei nem működnek a szellemi dolgok valóságában.[389] A fundamentalizmus lentebb kifejtett teológiai hangsúlyai pedig felmérhetetlenül súlyos következményekkel jártak mind a fundamentalista, mind pedig az evangelikál gondolkodás gyakorlatára nézve.[390]

A brit proto-fundamentalisták a liberális bibliaértelmezés mellett rettegtek az újra és újra megerősödő katolicizmustól is, valamint attól, hogy az anglikán egyházat megpróbálják a politikailag aktív non-konformista evangelikálok leválasztani az államról, tehát egyház és állam szétválik. Az evangelikál anglikánoknak magukra öltötték a proto-fundamentalizmus teljes fegyverzetét. Már régen nem csupán marginalizált csoportocskákról volt szó, az evangelikál anglikanizmus harmadik generációja az addig neki ellenálló osztályokban is hídfőállásokat szerzett: a régi dzsentricsaládokban, az arisztokraták között, és nemcsak Angliában, de Írországban, sőt még Skóciában is. Az ifjú megtértek ebből az elképesztően konzervatív osztályból rendszeresen utaztak a kontinensre, és látták, milyen hatással van a liberalizmus a protestantizmusra. Nemcsak hitüket, de a társadalmi hierarchiában elfoglalt helyüket is veszélyeztetve látták.[391]

[388] Noll, 1994, 198–199. o.
[389] Noll, 1994, 136. o.
[390] Noll, 1994, 115. o.
[391] Rennie, 1994, 333. o.

5.5 Rekordita hatások

A 19. századi arisztokrata anglikán evengelikálokat rekorditáknak[392] is hívták. Hitelveikben hangsúlyozták az evangelikál amerikaiakra is jellemző kálvinizmust, a Biblia szó szerinti ihletettségét és a premillennializmust[393], és ezeket könyvekben és előadásokon is népszerűsítették. Elkötelezték magukat, hogy az Egyesült Királyságot megőrzik protestáns keresztény nemzetként, méghozzá a tradicionális formában. A rekorditák úgy gondolták, hogy a liberalizmus által sújtott veszélyes időkben legfontosabb feladatuk konfrontálni az embereket az igazsággal, és ebben szócsövük volt Record nevű lapjuk. Ezen túlmenően a rekorditák – rendes, konzervatív anglikánokként – meg voltak győződve arról, hogy a római katolikus egyház hitehagyott, de ugyanilyen hitehagyott a kontinentális, túlzottan racionálissá lett protestantizmus. Mélyen hitték, hogy a független kisegyházak, a non-konformista evangelikálok Isten ellen vétkeznek akkor, amikor igyekeznek lazítani vagy egyenesen felszámolni az állam és az (anglikán) egyház közötti szoros viszonyt. Mindezek gyökerében az állt, hogy a rekordita álláspont szerint az anglikán egyház a legbiblikusabb és legspirituálisabb az összes egyház közül, miért is elkötelezetten igyekeztek védelmezni azt az eretnekségek és a liberalizmus ellen. A 19. század közepére nagyjából 5 ezer evangelikál lelkész lehetett az anglikán egyházban, az összes pap harmada. Az evangelikálok mintegy fele volt rekordita, köztük a kor legnagyobb evangelikál prédikátora, a nagydarab liverpooli Hugh McNeile.[394]

Nem minden anglikán evangelikál védelmezte az egyházát. Egyre több rekordita gondolta úgy, hogy egyháza menthetetlenül hitehagyott lett, ezért az egyetlen elfogadható út az anglikán egyháztól való teljes elszakadás. Ilyenek voltak a katolikus apostoli hívek (catholic apostolics), és a Plymouth Testvériség (Plymouth Brethren). Kétségbeesésüket fokozta, hogy a 19. században egyre több római katolikus liturgiai elem honosodott meg az anglikán egyházban. A rekorditák antiritualista keresztes háborút hirdettek ellenük, és világi bíróságokon igyekeztek bizonyítani, hogy a római katolicizmus ihlette anglikán rítusok törvénytelenek az anglikán egyházban.[395] Ezzel mélyen egyetértettek az Egyesült Államokban is. A katolikus- és anglikánellenesség egyre közelebb sodorta egymáshoz az amerikai és az angliai kálvinistákat. A puritánok örökösei Új-Angliában és a középső gyarmatokon[396] élő skót-ír presbiteriánusokkal együtt markánsan, militáns módon ellenezték az anglikanizmus mint

[392] Kedvenc londoni újságjukról, a *Record*ról kapták nevüket.
[393] A meggyőződés, hogy Jézus fizikailag visszatér a földre, hogy maga kormányozza a világot az ezeréves királyság és az utolsó ítélet előtt.
[394] Rennie, 1994, 334–335. o.
[395] Rennie, 1994, 334–335. o.
[396] Middle Colonies – így utalnak az új-angliai és a Déli Kolóniák közötti négy, etnikailag színesebb, vallásilag toleránsabb kolóniára: New York, New Jersey, Pennsylvania és Delaware.

államvallás megalapítását a kolóniákon. Purista nézeteik szerint az anglikanizmus csupán egy lépésnyire van a katolicizmustól és a zsarnokságtól. A baptisták is osztották ezen nézetüket.[397] (Több amerikai protestáns lelkész katolikusellenes ligákat alapított, különösen azután, hogy egyre nagyobb számban érkeztek katolikus bevándorlók az Egyesült Államokba. Az ilyen mozgalmak a római katolikus hierarchiát és struktúrát úgy ábrázolták, mint amelyek közvetlen veszélyt jelentenek az amerikai demokratikus intézményekre. 1834. augusztus 11-én néhány tucatnyi férfi megtámadt egy orsolyita kolostort és iskolát a massachusettsi Mount Benedictben, és felgyújtotta azt.[398])

[397] Marsden, 1993a, 2. o.
[398] Bridgers, 2006, 4–5. o.

5.6 A diszpenzációs teológia

Túl a formai kifogásokon, az evangelikál anglikánok, illetve az anglikán egyházból kiszakadt rekorditák sajátos teológiai irányzatot is kialakítottak, ami újabb, a fundamentalizmust tápláló forrás lett.[399] A Church of Irelandből kilépett anglikán lelkipásztor, John Nelson Darby (1800–1882) (nem mellesleg éppen a Plymouth Brethren egyik alapítója, majd 1848-ban az onnan is kivált Exclusive vagy „Darbysta" Brethren alapítója) alkotta meg az úgynevezett diszpenzációs teológiát.[400] A jogászvégzettségű Darby úgy vélte, a Bibliát szó szerint kell értelmezni, allegóriáknak, képi nyelvezetnek, lírának, költészetnek nem volt helye a gondolkodásában. Szerinte a próféták és a Jelenések könyvének szerzője nem szimbolikus nyelvezetben beszéltek, hanem konkrét előrejelzéseket adtak, amelyek nemsokára beteljesednek, pont úgy, ahogyan azt a bibliai szerzők megmondták.[401] Darby újítása az volt, hogy – ellentétben a milleritákkal és másokkal, akik néhány bibliai passzusból vontak le prófétai következtetéseket –, egy teljesen átfogó, szinte mindenre magyarázatot adó eszkatológiai rendszerré dolgozta ki tanításait.[402]

A diszpenzációs teológia lényege, hogy Isten minden egyes történelmi korban, azaz diszpenzációban más és más módon próbálja meg az ember engedelmességét.[403] Darby hét ilyen kort különböztetett meg, és minden egyes diszpenzáció úgy zárul, hogy az emberek gonoszak lesznek, ezért Isten rákényszerül arra, hogy megbüntesse őket. Az első diszpenzáció az ártatlanság kora volt, amelyben Ádámot és Évát az Édenkertben egy teljesen egyszerű „tesztnek" vetette alá Isten. Ezen elbuktak, és kiűzettek az Édenkertből. A következő kor „a lelkiismeret kora" volt, amelyben az emberiség személyes és tapasztalati tudással is rendelkezett a jóról és a gonoszról, mégis elbuktak, s jött az özönvíz. A harmadik diszpenzáció „az emberi kormány" kora. Ez Noéval kezdődött, majd folytatódott a leszármazottaival, akik megbízást és hatalmat kaptak arra, hogy uralkodjanak a földön. Uralkodásuk azonban rosszul sült el, istentelen arroganciájuk Bábel tornyánál jutott a csúcsra, az emberiség büntetése pedig a nyelvek összezavarása lett, majd a népek szétszéledése. Az „ígéret" korában Isten szövetséget kötött Ábrahámmal, aminek a vége az egyiptomi fogság, majd a Kivonulás során elkövetett bálványimádás lett. A „törvény" diszpenzációja a Sínai-hegyen kezdődött, majd Krisztus

---

[399] Izsák, 2014, 27–30. o.

[400] Darby a fundamentalista attitűd kiáltványának is tekinthető 1853-as művében fogalmazta meg a szeparatista teológia lényegét. Könyve, a *Separation from Evil – God's Principle of Unity* (Elszakadás a gonosztól – Isten alapelve az egységhez) a mai napig meghatározó amerikai keresztény fundamentalista körökben.

[401] Noll, 1992, 376–377. o.

[402] Boyer, 1992, 88. o.

[403] Noll, 1992, 376–377. o.

kereszthalálával ért véget. Az emberiség most a hatodik diszpenzációban él, amely a „kegyelem kora”. Ez Krisztus feltámadásával kezdődött.[404] Darby szerint a keresztények legfontosabb feladata az, hogy evangelizáljanak, elválasszák magukat az istentelenségtől, és felkészüljenek Krisztus visszatérésére.[405] Darby és követői szerint a jelenlegi diszpenzáció nagyon hamar ugyanolyan katasztrofális véget ér, mint a korábbiak.

A 19. század végére összeállt premillennialista tanítás szerint az Antikrisztus az a hamis megváltó, akiről Pál apostol is beszélt. Az Antikrisztus megtéveszti a világot, és nyomorúságot áraszt az egész emberiségre. Hét éven keresztül fog háborúzni, rengeteg embert lemészárol, minden ellenállást letör, de a diszpenzáció végén Krisztus leszáll a földre, legyőzi az Antikrisztust, és egy utolsó nagy viadalba bocsátkozik a Jeruzsálem melletti Armageddonnál a Sátánnal, valamint gonosz seregeivel. Győzelmével köszönt be a hetedik diszpenzáció. Krisztus ezer éven át uralkodik, majd az utolsó ítélettel pontot tesz a világ történetének végére.[406] Ekkor Isten elpusztítja minden korábbi és aktuális ellenségét, és minden szentje örökre szabad lesz, élők és holtak egyaránt.[407]

Jóllehet a diszpenzációs teológia néhány tekintetben rokonságot mutat Augustinus történetteológiájával, kifejtése, majd szélsőséges értelmezése, és az abból levont következtetések elszakítják a hagyományos, ortodoxnak tekinthető teológiától, és egyenes úton vezetnek a fundamentalizmushoz. Nem véletlen, hogy számos teológiai kritika érte a diszpenzációs tanításokat. Amint arra protestáns teológusok is rámutattak, a diszpenzáció kifejezés csupán négyszer fordul elő a Jakab király Bibliájában (King James Bible), mind a négy alkalommal Pál leveleiben, és csupán egyszer, az Efézusi levél első fejezetének meglehetősen homályos tizedik versében[408] foglaltakkal kapcsolatban képzelhető el olyasféle rendszer, mint amit a 19. században megihletett a diszpenzációs gondolkodás szült. Mértékadó teológusok szerint egyébként is pontosabb lenne Istennel kötött szövetségről beszélni, igaz, azt már nehéz lenne ugyanolyan korszakokba beszuszakolni, mint ahogyan Darby és később Scofield tette a diszpenzációkkal. További teológiai probléma ezzel a tanítással, hogy Krisztus földi élete és szolgálata teljes mértékben a törvény diszpenzációja alá esik, vagyis mindaz, amit a hegyi beszédben tanított és tett (beleértve, hogy Isten feltétel nélkül szereti az embert, és kegyelmét bőséggel gyakorolja), semmilyen relevanciával nem bír a maga diszpenzációjában,

[404] Averill, 1989, 27. o.
[405] Noll, 1992, 376–377. o.
[406] Armstrong, 2001, 137–139. o.
[407] Averill, 1989, 27. o.
[408] „Az idők teljességének rendjére nézve, hogy ismét egybeszerkeszt magának mindeneket a Krisztusban, mind amelyek a mennyekben vannak, mind amelyek e földön vannak” – Károli fordítás

hiszen a kegyelemnek a korszaka csak Krisztus feltámadása után kezdődött el. Még a fundamentalista teológusok egy rész sem békült ki Darby tanaival: J. Gresham Machen (1881–1937) azért hagyta ott a Princetoni Teológiai Egyetemet, mivel az az 1920-as években eltért a Biblia szó szerinti értelmezésének tanításától, s még ő is úgy vélte, hogy aki elfogadja a Scofield Bibliának a magyarázatát, „nagyon eltért a reformált hittől”.[409] A fundamentalizmus kutatója, Barr még ennél is tovább megy: párhuzamot von a diszpenzációs teológia és a gnoszticizmus között. Barr szerint a darbyzmus egy teljesen új mitológiát hozott létre, amely külsőleg a bibliai értelmezés formáját vette fel.[410] A fundamentalisták számára a prófétai hit egy kvázi empirikus, „tudományos” hitelesítése a hitüknek.[411] Amikor a 18. században a természeti teológia bizonyítékot talált Isten létére a természet rendjében és szimmetriájában, a prófétai hit ugyanilyen szép harmóniába igyekezett foglalni a vallási gondolatokat. A próféciák tanulmányozása a racionális embernek megadta a lehetőséget arra, hogy meglássa Isten tervét megvalósulni a történelemben, és koherens, tapintható bizonyítéka volt a vallási tanításoknak.[412] A diszpenzációs gondolkodás azért is tehetett nagyon hamar nagy népszerűségre szert, mert képes volt érthetővé tenni a Biblia profetikus részeit az átlagembereknek, akik azt – számukra legalábbis – résmentesen tudták az aktuális történések fényében értelmezni és alkalmazni.[413]

Miután azonban a természeti teológia összeomlott a darwinizmus és más, nem teista magyarázatok hatására, a prófécia megmaradt egy historista alternatívának, ami bizonyította Isten gondviselését és felügyeletét a világ felett, és rendbe, szimmetriába szedte a múlt, a jelen és a jövő eseményeit. Képviselői szerint a prófétai vizsgálódásokhoz nem kellett vak hit. A próféciák beteljesedését logikai úton vezették le, tehát nem „elhinni” kellett őket, hanem az értelemmel nyugtázni. Ahogyan Sir Isaac Newton írta a halála után, 1733-ban kiadott *Observations Upon the Prophecies of Daniel and the Apocalypse of St. John* (Dániel és a Jelenések könyveiben lévő próféciák vizsgálata) című művében, a bibliai próféciáknak az értéke elsősorban nem a jövő kikutatásában áll, hanem a beteljesedésüknek a nyugtázásában, ami „meggyőző érv amellett, hogy a világot a Gondviselés irányítja”. Ahogyan Hodge is a tudományosságra hivatkozott, úgy a diszpenzáció hívei is erősködtek, hogy módszereik teljesen megegyeznek a laboratóriumi kutatók eljárásával. Induktív módszertannal tanulmányozták az

[409] Averill, 1989, 37–42. o.
[410] Barr, 1977, 196. o.
[411] Szívesen hivatkoznak Ámósz próféta könyvének harmadik fejezetében a hetedik versre, miszerint „Az én Uram, az Úr semmit sem tesz addig, míg titkát ki nem jelenti szolgáinak, a prófétáknak.”
[412] Boyer, 1992, 293–294. o.
[413] Noll, 1994, 119. o.

apokaliptikus iratokat, majd megfogalmaztak egy hipotézist azok jelentésével kapcsolatban, végül pedig leellenőrizték azt a múlt és jelen történelmi eseményeinek a tükrében. Ennek a módszertannak a legkiválóbb példája Sir Robert Anderson 1884-es könyve, *The Coming Prince* (Az eljövendő Fejedelem), amelyik elegánsan bizonyította, hogy Dániel könyve pontosan megjövendölte Jézus győztes bemenetelét Jeruzsálembe. A kortársak pedig úgy utaltak rá, mint vitathatatlan érvre a Biblia isteni ihletettsége mellett, ami „tulajdonképpen egy matematikai levezetés”.[414]

E tekintetben a diszpenzációs gondolkodás egy strukturalista filozófus álma, mivel a Bibliát (sőt, a teljes történelmet!) egy egyszerű, alapvető cselekményre redukálja. Amiből az következik, hogy a történelem tanulmányozása tulajdonképpen a tények összegyűjtése és rendszerezése – az események pedig egytől-egyig a Bibliában előírt mintázat szerint történnek.[415] Furcsának tűnhet az avatatlanok számára hagymázasnak tűnő próféciákkal kapcsolatban a felvetés, hogy a 19. századi gyökerű modern fundamentalizmus egyik legfőbb jellemzője éppen a túlzott tudományosság.[416] Ezek az elméletalkotók ugyanis úgy tekintettek a Bibliára, amelybe Isten elrejtette a teljesség képének puzzle darabkáit, és megfelelően precíz módszerekkel egymás mellé lehet illeszteni azokat, s végül felfénylik az isteni igazság tökéletes képe. Mélyen hittek abban, hogy van egy pontosan megfogalmazható képlet, amely – éljünk bár a történelem és a világ bármely tetszőleges pontján – értelmesen összefoglalja az ember számára a bibliai igazságot – legyen szó Istenről, az emberi élet kérdéseiről vagy akár a világ sorsáról. Emiatt aztán teljesen figyelmen kívül hagyták a történelemre ható egyéb erőket, korszellemet, hatalmi pozíciókat. Túlzott magabiztosságuk miatt eszükbe sem jutott korábbi generációk bölcsességét igénybe venni.[417] A diszpenzációs gondolkodás befolyásos vezetői, mint Scofield vagy később Charles Caldwell Ryrie mindvégig a teológia tudományos, objektív jellegét hangsúlyozták. Scofield azért is készítette el saját tanulmányozó Bibliáját, mivel a referenciák korábban angol szavak véletlenszerű kiválasztásán nyugodtak, amit

[414] Boyer, 1992, 293–294. o.
[415] Boyer, 1992, 314–315. o.
[416] Ez a szempont érvényes a 20. század második felének népszerű prófétai könyvszerzőire is. James McKeever az IBM-nél volt közgazdász, Mary Stewart Relfe ingatlan-befektetőként tevékenykedett Alabamában, Thomas McCall pedig televíziós újságíró és ingatlan-befektetési tanácsadó. Sir Robert Anderson, William Blackstone és maga Scofield sem részesültek mély teológiai tanulmányokban. Az 1945 utáni próféciaszerzők tanulatlan hívek voltak vagy természettudományos, esetleg mérnöki tanulmányokat folytattak. A prófétai spekuláció nem lelkipásztorokat vagy képzett teológusokat vonzott, hanem lelkes amatőröket, akik szilárdan álltak evangelikál vagy fundamentalista hitükben, és kicsit sem voltak járatosak a történészi módszerekben. A profétikus szerzők jó része semmilyen, vagy csak minimális teológiai végzettségben részesült. Az egyik legolvasottabb szerző, Hal Lindsey például a Mississippin hajóskapitányként szolgált, bár megtérése után elvégezte a konzervatív Dallas Theological Seminary-t. Mike Evans próféta pedig feketeöves karate mester volt 1966-os megtérése előtt. (Boyer, 1992, 305. o.)
[417] Noll, 1994, 126–127. o. (A 19. században a vezető teológusok higgadtsága és a laikus értelmiségiek egyházi és közéleti szerepvállalása miatt nagyobb volt az egyensúly az evangelikál-fundamentalista világban, ám a 20. században ez megváltozott.)

tudománytalannak és gyakorta félrevezetőnek tartott. Lewis Sperry Chafer pedig azzal védte meg saját fundamentalista tudományosságát, hogy formális teológiai képzés hiányában legalább nem elődei megállapításait tanulmányozza, és így hatékonyan megőrzi magát azok hibáitól. Bevallása szerint, mivel nem tanult teológiát, ezért tanulmányozása tárgyát előítéletek nélküli elmével közelítette meg, és képes volt arra koncentrálni, hogy mit tanít igazából a Biblia.[418]

Megkapargatva a diszpenzációs teológiát, két tengelyt találunk benne. Horizontálisan diszpenzációkra lehet osztani a történelmet, vertikálisan pedig az isteni és ördögi erők összecsapásaként értelmezhető a teljes emberi történelem. E felosztás a próféciáknak a mélyben meghúzódó alapmintázata: mindig konfliktus van a jó és a gonosz erők között, ez a fundamentalista történetfilozófia alapja. (Ezt az emberiségre is kiterjesztették. Ahogyan Tim LaHaye írta a *The Beginning of the End* (A vég kezdete) című munkájában: „hasznos, ha az ember észben tartja, hogy kizárólag kétféle ember él a földön: keresztények és hitetlenek."[419]) A diszpenzációkban való gondolkodás ráadásul „bizonyítékát" adta annak is, hogy hibás a darwinizmus alapvetése. E konzervatív teológia ugyanis mélyen fejlődésellenes, anti-naturalista értelmezése a történelmi változásoknak. Az amerikai gondolkodásban kevésbé gyökerezett meg néhány tipikusan modern történelemszemlélet. Például az, hogy a történelem természetes fejlődési folyamat: jelenünket leginkább a múlt alapján, e természetes fejlődési folyamatok eredményeként tudjuk megérteni. Az amerikai historiográfiát sokáig a természetfeletti, de legalábbis gondviselésszerű magyarázatok uralták. A történészek, gondolkodók Amerika „újságát" hangsúlyozták, és csak azért idézték a múltat, hogy jelezzék, milyen nagy volt a fejlődés, és milyen szép lesz a jövő. Az amerikaiak számára, akiknek viszonylag rövid a történelmük, a nemzeti tapasztalat tényleg úgy tűnhetett, mint egy új diszpenzáció, egyfajta diszkontinuitás a múlttal. A természetes átmenet érzékelésének hiányára még rá is játszott az ébredési tradíció, amely azt tanította, hogy a nagy és fontos dolgok, mint például a megtérés, egy szempillantás alatt történnek meg. Ezért is volt olyan erős az ellenállás az új teológia és az evolúció iránt.[420]

Míg az öreg kontinensen nihilista regényekben, disztópiákban írták ki magukból félelmeiket a kor nagyjai, az Egyesült Államokban vallási próféciákban jelent meg a szorongás. Igaz, volt benne megváltás is, de a 19. századot és a közeljövőt elég pesszimistán látta – volt,

[418] Noll, 1994, 127–128. o.
[419] Boyer, 1992, 315. o.
[420] Marsden, 1977, 230–232. o.

aki a Freud által leírt halálvágy egyfajta megnyilvánulásaként értelmezte. A proto-fundamentalista keresztények a modern társadalom végső pusztulását vázolták fel, méghozzá meglepő részletességgel. A legkülönösebb mégis az volt benne, hogy kifejezetten vágyakoztak utána. A legfontosabb különbség az európai szekuláris és az angliai, később amerikai darbysta disztópiák között az volt, hogy az angol-amerikai teológusok verziójában a választottak tulajdonképpen megmenekültek. Pál apostol egy megjegyzését hívták segítségül, amelyben az apostol arról ír, hogy Krisztus második eljövetele során a még élő keresztények „felvitetnek a felhőbe, hogy a levegőben találkozzanak az Úrral". Darby azt állította, hogy a nagy nyomorúság, vagyis a szörnyű szenvedések kezdete előtt megtörténik az úgynevezett elragadtatás, amikor az igaz keresztények felvitetnek a mennyekbe, és így az utolsó napok gyötrelmeit elkerülik. Ez az elragadtatás a premillennialisták szerint szó szerint fog megtörténni, s ezt nagy részletességgel ki is dolgozták. A későbbi, népszerű fundamentalista bestseller szerzők a 20. századhoz igazították a 19. századi leírásokat.[421] Ezekben hirtelen repülőgépek, autók, vonatok baleseteznek, hiszen a jó keresztény pilóták, sofőrök, masiniszták egyik pillanatról a másikra elragadtatnak, vagyis az általuk vezetett gépek irányítás nélkül maradnak. Emiatt bedől a tőzsde, és kormányok buknak el. Akik pedig itt maradnak a földön, ráébrednek arra, hogy mégiscsak a fundamentalista keresztényeknek volt igazuk, s hátralévő gyötrelmes napjaikat a biztos kárhozat tudatában tengetik az Antikrisztus elnyomása alatt.[422] A premillennialisták e tulajdonképpeni bosszúfantáziájában a választottak a mennyekből figyelik mindazok szenvedéseit, akik korábban kigúnyolták és marginalizálták őket.[423]

A liberalizmus elleni küzdelemben fontos volt a tudat, hogy a hívők nem hiába ragaszkodnak hitük alapjaihoz: az elkötelezett hit elnyeri méltó jutalmát.[424] E tekintetben a premillennializmus önterápia: kétségbeesett vágy a bizonyosság iránt.[425] A felvilágosodásban, a modernizmusban ugyanis számtalan kérdés megválaszolatlan maradt, nem is beszélve a posztmodernről, amely eleve tagadja az abszolút igazságokat.[426] Teológiai probléma is van a különböző bibliai igéket a jelenkor eseményeire vetített apokaliptikus mozgalommal. Méghozzá az, hogy az evangelikálok a természetfelettit a természetes világ kárára magasztalják

[421] vö. az elragadtatás utáni időkről spekuláló Tim LaHaye és Jerry B. Jenkins szerzőpáros 16 kötetnyi regényt írt meg elképesztően népszerű *Left Behind* (Hátrahagyottak) sorozatában, amelyből mintegy 80 millió példány kelt el, néhány részt meg is filmesítettek.
[422] A továbbfejlesztett amerikai disztópiákban az Egyesült Államok bátran küzd az Európai Unió vezetője, az Antikrisztus által koordinált Világkormány hegemóniája ellen, így tökéletes fúzióra lépett a vallási és a patrióta fundamentalizmus.
[423] Armstrong, 2001, 137–139. o.
[424] Az angol viktoriánus regényíró, George Eliot (Mary Ann Evans) kortárs proto-fundamentalistáival kapcsolatban ezt mondta: „a premillennialista adventhirdetése nem más, mint a politikai szenvedélyek átvitele vallási platformra: ez tulajdonképpen pártunk diadalának várása, ami azáltal történik meg, hogy vezető embereink felemeltetnek a felhőkbe."
[425] Izsák, 2012b, 32. o.
[426] Armstrong, 2001, 140. o.

fel. Emiatt szinte lehetetlen a politika világára a teremtés valóságaként tekinteni, sőt, ezzel a protestánsok magukat akadályozzák meg abban, hogy részt vegyenek benne. Szintén nagyon nehéz ebben az életben megkeresni és megtalálni azokat a normákat, amelyek egyesítik az Isten iránti tiszteletet, és a különböző, Isten által elrendelt politikai intézmények iránti tiszteletet.[427]

[427] Noll, 1994, 174. o.

5.7 A diszpenzációs teológia hatásai a fundamentalista mozgalomra

Az amerikai fundamentalizmus és általánosságban véve az amerikai vallásosság tehát nem izolációban született meg, hanem globális és interaktív volt.[428] Darby nélkül a kereszténység amerikai evangelikál változata bizonyosan nem lenne az, ami. Premillennialista tanítását Darby Amerikában is elkötelezetten prédikálta: 1859 és 1877 között hat körúton is sikeresen győzködte arról amerikai hallgatóságát, hogy nincs semmi jó a modern világban, ami pusztulás felé halad.[429] Diszpenzációs rendszerét az amerikai Cyrus Ingerson Scofield (1843–1921) fejlesztette tovább, és ültette mélyen az amerikai konzervatív szívekbe. Scofield Tennessee-ben született, és fiatalkorában italozott, botrányt botrányra halmozott. A polgárháborúban a déli oldalon harcolt, majd jogi praxist vitt Kansas államban. Onnan 1877-ben elmenekült (hátrahagyva feleségét és két gyermekét), mert megvádolták azzal, hogy lopott John Ingalls szenátor kampánypénzéből. 1879-ben St. Louis-ban hamisítási vádakban bűnösnek találták, és börtönbe került, ahol megtért, és az akkoriban népszerű diszpenzacionalista tanító, James Hall Brookes hatása alá került. Scofield 1882-ben már egy dallasi gyülekezet pásztora volt. Elindította havi folyóiratát, a *The Believer*t, valamint egy levelező bibliakurzust is. 1895-ben oktatni kezdett a Moody Northfield Bibliaiskolában (Moody's Northfield Bible School), Massachusettsben, 1902-től kezdve pedig főállású előadó lett. Tovább tanulmányozta a Bibliát, és rengeteget írt. [430] A tanításaival, értelmezésével ellátott úgynevezett Scofield Bibliát 1909-ben adta ki az Oxford University Press.[431] Ez a kötet hamar bestseller lett, és az elmúlt évszázadban megszámlálhatatlanul sok amerikai és brit protestánsra hatott.[432] 1909 és 1967 között a kiadó szerint 5–10 millió között fogyott Scofield Bibliája, 1967-es átdolgozott kiadása pedig további 2 és fél millió példányban kelt el 1990-ig. Emiatt több kutató szerint az egész fundamentalista irodalom legfontosabb dokumentuma.[433]

A diszpenzációs rendszer bátor kísérlet volt a sokféle prófétai mozgalom racionális egybefűzésére, miközben maga is további spekulációkra adott lehetőséget: vajon mikor ér véget a kegyelem kora? A hívők a Jelenések könyvében olvasott üldöztetéseket elszenvedik, vagy Krisztus előbb elragadja őket a Földről? Ilyen és ehhez hasonló kérdések foglalkoztatták az evangelikálokat a 19. században – ahogyan majd a 20. századi hittestvéreiket is fogják. A később, a 20. század elején végbement nagy ütközés a liberális kereszténység és a konzervatív-

[428] Bridgers, 2006, 1. o.
[429] Armstrong, 2001, 137–139. o.
[430] Boyer, 1992, 97–98. o.
[431] 1917-ben jelent meg a frissített, revideált változata
[432] Noll, 1992, 377–378. o. (Érdekes, hogy Darby és Scofield is jogászok voltak, a rendszerező, jogi szemlélet minden bizonnyal hatott teológiájuk alakulására.)
[433] Boyer, 1992, 97–98. o.

fundamentalista tábor között is részben teológiai meggyőződésekre vezethető vissza. Két egymástól markánsan eltérő teológiai látásmód csapott ugyanis össze egymással. A premillennialista fundamentalisták a kozmikus háborúra készültek, virtuálisan fenték a kaszát, hogy Isten seregeit erősítve rombolják le az ördög munkáját, gyakorlatilag a jelen gonosz társadalmat. Ezzel szemben a posztmillennialisták, túlnyomórészt liberális protestánsok, a társadalom megjobbításával igyekeztek siettetni Isten Országának a beköszöntét, sőt, tulajdonképpen saját erejükből kívánták létrehozni azt itt a földön. A liberális, szociális evangélium mozgalma a 19. század végén hangsúlyosan posztmillennialista volt.[434]

Némileg leegyszerűsítve a sokféle teológiai elképzelést, a 19. századi evangelikálok között három uralkodó nézet volt az utolsó időkkel kapcsolatban: a premillennializmus, az amillennializmus és a posztmillennializmus. A premillennializmust már fentebb kifejtettem (természetesen ennek is sokféle verziója létezik). Az amillennialisták velük szemben nem hisznek a jövőbeli isteni földi királyságban. Az örökkévalóság Krisztus második eljövetelével köszönt be a nézeteik szerint. A posztmillennialisták szintén elutasítják a jövőbeli ezeréves békekirályságot a földön. Ők úgy hiszik, hogy mielőtt Krisztus visszatér, az egyháznak sikerül keresztténnyé tennie a társadalmat. Amikor Krisztus visszatér, a keresztények befolyása megnő, és Krisztus eljövetelével kezdődik el az örökkévalóság.[435] Amíg minden diszpenzációhívő premillennialista, nem minden premillennialista diszpenzációs gondolkodású. Mindazonáltal a Bibliának és a próféciáknak mindkét értelmezése eltér a posztmillennialisták optimista forgatókönyvétől. Ezen túlmenően mind a premillenialisták, mind pedig a diszpenzációs teológiához ragaszkodó hívek szó szerint értelmezik a bibliai kinyilatkoztatásokat és a próféciákat, ezért vállvetve küzdöttek a liberális Biblia-értelmezés és a *higher criticism* mozgalma ellen.[436] A fundamentalizmus térnyerésében óriási szerepet játszott, hogy a profetikus premillennialista mozgalom tulajdonképpen megnyerte a befolyásos Princetoni Teológiai Egyetem teológusait a modernizmus elleni harchoz. A népi mozgalom így tudományos legitimációt szerzett.

A Szentírást szó szerint értelmező premillennialista Darby követői úgy hitték, nincs semmi jó a világban, az pusztulásra ítéltetett. A fundamentalisták tehát a modernizmust mindenestül elutasították, tagadták a fejlődést, még annak illúzióját is elvetették. Azt tanították, hogy a liberális protestáns modernisták „elhagyják a hitvalló egyház hitét”. Scofield szerint pedig ez

[434] Neuhaus, 1990, 16. o.
[435] Lightner, 1995, 248. o.
[436] Collins, 2012, 27–28. o.

nyilvánvaló jele volt annak, hogy elközelítetett a hatodik diszpenzáció vége, amikor is Isten lesújt az eretnekké lett, hitehagyott egyházra, eltörli az emberi társadalmat, miközben az emberiségre sokféle nyomorúságot bocsát. A hűséges keresztények azonban győztesen kerülnek ki a káoszból és a szenvedésekből, és majd Jézus Krisztussal együtt élvezik a végső győzelmet, Krisztus dicsőséges uralkodását.[437]

A diszpenzációs teológiából társadalomfilozófiai következtetéseket is levontak a korai fundamentalisták. A 20. század elején elmérgesedő liberális-fundamentalista szembenállás teológiai alapjai részben a diszpenzációs gondolkodásban keresendők. Sok fundamentalista szerző ugyanis alapjaiban elítélte a szociális és gazdaságélénkítő programokat, mondván, azok csupán emberi próbálkozások, amik jobb esetben feleslegesek, rosszabb esetben viszont egyenesen az ördög által ihletettek. A világ pusztulás felé halad, és minél inkább késleltetik ezt, annál inkább akadályozzák Isten végső tervének megvalósulását – a keresztények pedig jobban teszik, ha távol tartják magukat a társadalmi változások követelőitől. A reformmozgalmak, a munkásmozgalom ugyanebbe a kategóriába kerültek. Némely fundamentalisták a szakszervezeti címkéket egyenesen a fenevad jegyeként azonosították. Azzal, hogy a fundamentalisták kihirdették: kizárólag Krisztus második eljövetele fogja megoldani a politikai, szociális és kereskedelmi problémákat, gyakorlatilag tétlenségre kárhoztatták a követőiket.[438] A protestánsok által ekkoriban eretnekként és antikrisztusiként elutasított katolikus egyházban hosszas mérlegelés után XIII. Leó pápa 1891-ben kiadta a munkásosztállyal szimpatizáló és a társadalmi kérdésekben a korábbiakhoz képest jóval progresszívebb *Rerum novarum* kezdetű enciklikáját, amelyben elégtelennek ítélte a piac öngyógyító erőit, és amellett érvelt, hogy az államnak nagyobb felelősséget kell vállalnia a szociálpolitikai problémák megoldásában.[439]

Más meggyőződés is hatott a fundamentalizmus társadalmi tanításának alakulására. Az arminiánus protestáns gondolkodásban az ember szabad akarattal rendelkező szabad lény, aki szabadon dönthet, és megragadhatja Isten felkínált üdvözítő kegyelmét. Logikus, hogy az ember csak akkor tehető igazságosan felelőssé a tetteiért, ha teljesen szabad, és csakis így büntethető meg a bűneiért – és csakis így lehet tőle elvárni a megtérést.[440] A protestáns

[437] Averill, 1989, 28. o.
[438] Boyer, 1992, 95–96. o.
[439] Noll, 1994, 153–157. o.
[440] Példa erre Billy Grahamnek, Amerika valaha élt talán legjelentősebb és legmédiatudatosabb ébredési evangélistájának egy 1950-es évekbeli igehirdetése. Ezt a prédikációt az ABC országos rádióhálózaton közvetítették, majd írásban is terjesztették. Ebben Graham – a hidegháború csúcsán – azt mondta: „Biztos vagyok abban, hogy Amerika a *National Destiny* (nemzeti sors) útelágazása előtt áll. Az egyik út a pusztulásba vezet, a másik pedig bőséghez és biztonsághoz. Jelenleg a széles úton megyünk, és ez a pusztulásba vezet. Róma útján járunk, ahelyett, hogy a kereszt útját járnánk. (…) Sokan Önök közül a republikánusokat

evangelikálok számára Amerika bűnei egyéni vétkek voltak, nem pedig strukturális hibák a liberális kapitalizmusban, ami egyébként elkezdte az ország gazdaságát átalakítani, és a munkások munkaviszonyát is. A bűnnek a gyökere – hidették – minden ember saját szívében van, nem pedig a társadalmi és gazdasági berendezkedésben.[441] Az emberi természet ilyesféle koncepciója a nyugati civilizáció fejlődésének évszázadokon át volt a motorja, és nagyban befolyásolta az amerikai protestánsok hozzáállását a személyes felelősséghez és a személyes sikerhez. Természetesen a felvilágosodás eszméi is hatottak arra, hogy az amerikai egyházban megerősödöt a szabad és felelős ember képe, ami az olyan fogalmak mögött is megjelent, mint a szigorú individualizmus, a self-made man, és az érdem alapján igazolt vagyon. A keresztény gondolkodást és a nyugati civilizációt egyre inkább átszőtte az az elképzelés, hogy az emberek maguk irányítják a sorsukat – és felelősek is érte. Ha pedig az ember maga irányítja az életét és a sorsát, akkor csak magának köszönheti mindazt, ami történik vele – vagy magát okolhatja érte. (Ez fokozottan igaz az Egyesült Államok kereszténységére. Amerika inkább a személyes erény lencséjén át látja a világot, ott ez a hagyomány, míg Európát a 19. század második felétől inkább a társadalmi erők foglalkoztatják.) Henry Ward Beecher 19. századi amerikai kongregacionalista lelkész szerint „hazánkban senki nem szegény, csak akkor, ha az több, mint az ő hibája, vagyis ha az a bűne”.[442] A radikális szabad akarat miatt azonban sokan nem látják az egyénen kívüli erők hatását, amelyek sokszor teljesen meghatározzák az egyének körülményeit.[443] Ez azt is jelenti, hogy a fundamentalista keresztények tulajdonképpen jóváhagyják a feketéket hátrányos helyzetben tartó társadalmi erőket, mivel jóformán teljesen vakok ezekre.[444]

Fundamentalista tanítók inkább azt fejtegették, hogy Jézus apostolai nem voltak reformerek, tehát a keresztényeknek sem szabad megkísérelni olyan reformokat, amiket Krisztus a következő diszpenzációra tartogat. Ez a teológia fűtötte a föderációs kormányellenességet is, mivel a premillennialisták a lehető legkevesebb beavatkozást várták a kormányoktól. Meggyőződésük szerint az a jó kormány, amelyik a lehető legkevésbé szól bele a helyi ügyekbe. Ebből következett, hogy a diszpenzációs teológia hívei a demokráciával is

vagy a demokratákat szidják. Nem a politikusokat kell okolni, hanem az amerikaiakat, méghozzá egyénenként. Először ugyanis személyesen esünk vissza, majd csak aztán kezd hanyatlásba a nemzet. Szerencsére van idő megjavítani a repedéseket. Még az Ítélet innenső oldalán állunk, bár gyorsan múlik az idő. Isten figyelmeztet: »ma, ha az Ő hangját halljátok, meg ne keményítsétek a szíveteket.« (…) Nem kell osztoznunk Róma sorsában, ha megtérünk, és Istenhez fordulunk. (...) Tehát ma az a legnagyobb dolog, amit megtehetsz a hazádért, ha átadod az életedet és a szívedet Jézus Krisztusnak, mert amikor döntesz Jézus Krisztus mellett, rajtad keresztül Amerika dönt Krisztus mellett és bízik Istenben.” (Graham, 1958, 35–39. o.)

[441] Lambert, 2008, 48–49. o.

[442] Morone, 2003, 4. o.

[443] Izsák, 2014, 27–30. o.

[444] Hadden, 1969, 80–81. o.

elégedetlenek voltak: a demokrácia térnyerését az anarchia előszobájának tartották, ami majd kikövezi az utat az Antikrisztus számára. A II. Nabú-kudurri-uszur álmában szereplő szobor összedőlő agyaglába – írta egy fundamentalista próféciamagyarázó 1892-ben, miközben sztrájkok és mezőgazdasági tüntetések sújtották az országot –, a tömegeknek a modern felkelésére utal, akik „tudatlanok, babonások, gyanakvók és kontrollálhatatlanok”.[445] A fundamentalisták fixációja az utolsó idők eseményeivel kapcsolatban nagyon szűk fókuszt eredményezett: ha a jelen eseményei elsősorban azért fontosak, mert valamilyen bibliai próféciát teljesítenek be, akkor tulajdonképpen jelentőségét veszti, hogyan viszonyulnak az emberek az adott eseményekhez, és tetteik milyen következményekkel járnak.[446]

Shirley Jackson Case, a Chicagói Egyetem egyháztörténet-professzora már akkor felhívta arra a figyelmet, hogy a premillennialista prédikátoroknak a sötét jövőről szóló tanításai a szociális, társadalmi és politikai reform ellenségeinek a kezére játszanak. Felpanaszolta azt is, hogy Órigenész és Augustinus apokaliptikus magyarázataival sincsenek összhangban a fundamentalista értelmezések. Arról már nem is szólva, hogy a 19. és a 20. század próféciamagyarázói többnyire saját lelkiállapotukat és meggyőződésüket tükrözve értelmezték a bibliai szerzőket, és nem vették figyelembe az Ó- és Újszövetség íróinak tapasztalatait, gondjait, miközben természetesen azt hangoztatták, hogy a Szentírás szilárd alapján állnak.[447]

A fundamentalizmus tehát, miközben egyre értelmiségellenesebb lett, magát szigorúan tudományosnak képzelte. A próféciák és diszpenzációk szikár kutatásából-értelmezéséből azonban soha nem állt össze koherens világértelmezés: a fundamentalista közösségben megszületett bibliaértelmezés nem adott eligazítást arra, hogyan működik a természetes világ, hogyan működnek az emberi társadalmak, az emberi természet, vagy milyen szerepe – áldása és veszélye – lehet a kultúrának mindebben. Így aztán egy olyan teológia született meg, ami nem tudta megszólítani az értelmiséget – azóta sincs fundamentalista filozófia, tudománytörténet, esztétika vagy történelem. Nincs irodalmi értékű fundamentalista regény és vers, ahogyan nincs fundamentalista irodalomkritika, vagy szociológia sem.[448] A diszpenzációs teológia híveinek nem is kell más forrásokból művelődniük, elég az, ha szenvedélyes aktivizmusba menekülnek, és mereven hisznek például az igaz egyház elragadtatásában. Márpedig ha elégséges az ebben való hit, akkor mire fel kellene bármit is tanulniuk, netán

[445] Boyer, 1992, 95–96. o. Nem láttak ellentmondást abban, hogy a reformok késleltetik Krisztus eljövetelét, míg a „demokratikus túlkapások” siettetik azt – mind a kettőt egyformán elítélték.
[446] Noll, 1994, 135. o.
[447] Boyer, 1992, 102–103. o.
[448] Noll, 1994, 137. o. (Az evangelikálok egy jó része is osztja a fundamentalizmus mentalitását a világ dolgaival kapcsolatban, így nekik sincs mély intellektuális életük.)

okulniuk a történelemből, más keresztények írásaiból? Johann Sebastian Bachot a zeneszerzésben is inspirálta lutheránus hite, az evangelikalizmus tulajdonképpeni megalapítója, Jonathan Edwards komplett filozófiát dolgozott ki, míg a pietista teológus, August Hermann Franckét hite és tanulmányai arra is ihlették, hogy a Hallei Egyetemen szanszkrit és ázsiai irodalmi műhelyeket hozzon létre. T. S. Eliot verseit anglikán hite is inspirálta, míg Evelyn Waugh katolicizmusa termékenyítőleg hatott regényeire. Ilyen inspirációt nem igazán adott a fundamentalistáknak a diszpenzációs teológia vagy a szentségmozgalom – még a pünkösdi ébredés sem.[449]

[449] Noll, 1994, 137–143. o.

5.8 A prófétai konferenciák

A prófétai hév aztán újabb és újabb magyarázatokat, almozgalmakat hívott életre. Azért, hogy kikutassák Isten akaratát, és összefésüljék a sokfajta tanítást, a Biblia végidőkkel kapcsolatos írásait vizsgáló óriási konferenciákat rendeztek az 1870-es évektől kezdve. Az első, diszpenzációs teológiai alapra épülő, sok embert megmozgató amerikai esemény a Brookes által szervezett 1876-os Niagara Bible Conference volt. A sikeresnek minősített eseményen felbuzdulva évente megtartották a konferenciát, 1878-ban pedig kiadták a Niagara Hitvallást (*Niagara Creed*). Ez 14 pontból állt, és tulajdonképpen az első hivatalos amerikai proklamációja volt a premillennialista-fundamentalista tanításnak. További bibliai és prófétai konferenciákat szerveztek, mind az Ó- mind pedig az Újvilágban.[450] A fundamentalista önszerveződést a liberális teológia angliai térnyerésére is inspirálta, míg az amerikai hívőket az rémítette meg, hogy a korábbi evangelikál dominancia a társadalomban és a közbeszédben egyre inkább megfakult. Akik részt vettek a konferenciákon, többnyire premillennialista nézetet vallottak. A konferenciák mellett sok száz prófétai hévvel átitatott igehirdető terjesztette az utolsó idők üzenetét. Közülük érdemes megemlíteni a metodista vándorprédikátort, Leander Munhallt (1843-1934). A hihetetlen munkabírású premillennialista tanító átlagban naponta két igehirdetést mondott el, több mint 50 éven keresztül, és becslések szerint személyesen, élőben, mintegy 17 millió embernek prédikált.[451]

Nemcsak az angliai áramlatok hatottak az amerikai protestánsokra, az amerikai spiritualitás, különösen az ébredési mozgalom is elterjedt Angliában. 1872-ben a híres amerikai evangélista, Dwight Lyman Moody (1837–1899) először látogatott Angliába.[452] Óriási sikert aratott, és szoros kapcsolatot ápolt az evangelikál anglikánokkal. Segítségével tovább terjedt a diszpenzációs tanítás mind Nagy-Britanniában, mind Amerikában. [453] Természetesen Moody is Krisztus küszöbönálló visszatérését hirdette (ahogyan mellette sok száz, mára elfeledett evangélista is).[454] Moody személye azért is fontos, mert benne összekapcsolódott az amerikai ébredési lelkiség és a diszpenzációs teológia.[455]

Egy másik lelkiségi áramlat is erősítette a szárnyait bontogató fundamentalizmust: az úgynevezett szentségi mozgalom, s annak zászlóshajó rendezvénye, az évente megrendezett Keswick Konferencia Angliában kovácsolta egybe a hasonló hitelveket valló keresztényeket.

---

[450] Bendroth, 2012, 580–581. o.
[451] Boyer, 1992, 92. o.
[452] Moody valóságos legenda az evangelikálok között: chicagói bibliaiskolája a mai napig vonzza a hallgatókat, ébredési összejöveteleit nem ritkán tízezrek hallgatták. Egy időben együtt dolgozott Scofielddal.
[453] Dockery, 1993, 16. o.
[454] Boyer, 1992, 92. o.
[455] Dockery, 1993, 16. o.

Az első ilyen alkalmat 1875-ben tartották, és árulkodó, hogy a britekre jellemző „conference” helyett az amerikaibb „convention”-t használták. Tipikus amerikai ébredési mintára hozták létre: felállítottak egy óriási sátrat, amelyben az első évben négyszázan hallgatták az igehirdetéseket. A mai napig népszerű konferenciák előadói ma már inkább fősodorbeli evangelikálok, és a rendezvény némileg eltávolodott a fundamentalizmustól. Mindazonáltal a 19. század végén az ébredési mozgalom és Keswick hatására a brit és az amerikai fundamentalizmus egyre több hasonló jegyet mutatott gondolkodásában, teológiájában és hitgyakorlatában. Ezt a folyamatot erősítette, hogy amerikaiak és britek rendszeresen igehirdetőket, előadókat küldtek egymáshoz.[456]

Ha mégis különbséget keresünk a brit és az amerikai fundamentalista kereszténység között, akkor mindenképpen megemlítendő, hogy az amerikai hit jóval gyakorlatiasabb. A brit anglikánok katolikusokkal szembeni előítéleteit sikeresen importálták az Újvilágba. Az amerikai katolikusellenességhez hozzájárult a 19. századi ír és olasz katolikus bevándorlási hullám, valamint a korábbi összetűzések például a katolikus franciákkal. Protestáns lelkészek tucatnyi katolikusellenes ligát alapítottak, ám ők – ellentétben angliai kollégáikkal – inkább Róma politikai befolyásától tartottak, az egyházi hierarchia ellen emeltek kifogásokat, nem pedig teológiai alapon támadták a katolikusokat. Az amerikaiak az első és a második ébredés során „hozzászoktak” a közvetlen vallási élményekhez, s ez a lelki nyitottság a mai napig hatással van az amerikai kereszténységre. Az 1730-as években, Jonathan Edwards szívhez szóló igehirdetései közben az emberek furcsa hangokat hallattak, transzba estek, mély megtérésről számoltak be. George Whitefield prédikációinak hatására pedig az emberek sírva fakadtak. Ennek is betudható, hogy az amerikai egyházakban kétféle tekintély gyökeresedett meg. Az egyik a „püspöki”, a hivatalos tekintélyi struktúrából fakadó, látható hatalom, a másik viszont a láthatatlan, misztikus, prófétai jellegű tekintély. Ez nem pozíción, hanem az igehirdető karizmáján nyugszik.[457] Míg az Egyesült Királyságban a 17–19. században sok önjelölt próféta harcolt ki magának efféle tekintélyt, ez a fajta egyházi hatalom a 20. században közel sem lett annyira elismert és társadalmilag integrált, mint az Egyesült Államokban.

[456] Rennie, 1994, 335–345. o.
[457] Bridgers, 2006, 7–9. o.

6 FUNDAMENTALIZMUS A 20. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

„A nagy társadalmi mozgalmaknak nem mindig van szükségük Istenre, de mindig szükségük van egy ördögre."[458]

6.1 A liberális kereszténység az Egyesült Államokban

Némi késéssel az Egyesült Államokba is megérkezett a *higher criticism*. A proto-fundamentalisták azonnal elhatárolódtak tőle. Nem is igen lehetett értelmes vitát folytatni a mítosz értelmezési mezejéről a Biblia tekintetében a konzervatív protestáns egyházakban, mert a bibliakritika említése is azonnal fundamentalista félelmeket váltott ki. Charles Briggs teológust liberális eretnekséggel vádolták meg New York-i (presbiteriánus) gyülekezetének presbitériuma előtt 1891-ben, mivel nyilvánosan védelmébe vette a *higher criticism* tanítását. Az egyházi eljárásról címlapsztoriban számolt be a New York Times. Briggst a közösségében felmentették, és ezt a világi sajtóban a bibliakritika győzelmeként meglehetősen hangosan ünnepelték. Két évvel később azonban a Presbiteriánus Egyház Közgyűlése felülbírálta a presbitérium döntését, és Briggst felfüggesztették a szolgálatból. A bibliakritika egy-két évtized alatt elfogadottá vált a nagyobb felekezetekben, a liberális hívők pedig kulcspozíciókba kerültek a gyülekezetekben, felekezeti döntéshozó testületekben. A legtöbb amerikai egyház (presbiteriánus, metodista, episzkopális, baptista) gyakorlatilag szétszakadt: az egyik felében a konzervatív-fundamentalista, a másikban a liberális hívők tömörültek, noha kívülről ezek a felekezetek egységesnek tűntek.[459]

A 19. századi „liberális" protestáns kereszténység elsősorban nem erkölcsileg volt liberális; az ő esetükben a liberalizmus nem is az európai értelemben vett, a nemzetállam eszméje melletti kiállást jelentette. A Biblia szó szerinti ihletettségével szemben nem gondolták azt, hogy a Szentírás minden történelmi eseményben és tényadatban tévedhetetlen, és hajlamosak voltak egyes részeket mitikusnak tekinteni benne. Nagyon széles, sokféle meggyőződést tömörítő mozgalomról van szó: a „balszélen" a bibliai kinyilatkoztatást teljesen elvető kultúrkeresztényeket, míg a „jobbszélen" a kálvinista dogmákat teljesen elfogadó, a társadalmi kérdések iránt érzékeny, edwardsi értelemben vett evangelikálokat találjuk. Ahogyan láttuk, a liberális keresztények posztmillennialista nézeteik miatt igyekeztek egy jobb, egyenlőbb társadalmat létrehozni – vagyis mindenképpen elutasították a szeparatizmust, és többnyire a diszpenzációs teológiát is. A liberális keresztények célja, hogy a szegények,

[458] Eric Hoffer filozófus megjegyzése, idézi Lindsey, 2007, 52. o.
[459] Armstrong, 2001, 143–144. o.

szenvedők is hallathassák a hangjukat, legyenek egyenlő jogaik, és igyekeznek a nyomort újratermelő rendszereket, hatalmi struktúrákat megváltoztatni – vagyis a rendszerszintű bűnt kívánják felszámolni. Ezzel szemben a klasszikus fundamentalista inkább az egyének megtérítésére törekszik, egyéni bűnökkel foglalkozik, a társadalmi rendszer „bűntelenítése" kevéssé foglalkoztatja.

A liberális kereszténység inkább a kozmopolita emberekhez szól, és nem feltétlenül borítja fel az életmódjukat. A fundamentalista gyülekezeteknek a növekedése viszont elsősorban megtérések által növekedett. Éppen ezért inkább a fiatalok adták a bázisát, akik nemrég érkeztek a közösségbe, vagy valamiért kívül maradtak a társadalom és a kultúra hatalmi centrumain. Ellentétben azonban a radikális szentségi és később a pünkösdi csoportokkal, a fundamentalizmus nem csupán a társadalom szélén levő embereket szólította meg. A fundamentalizmus radikalizmusát mérsékelte, hogy tradicionalista módon azonosult a régebbi protestáns establishment középosztálybeli ideáljaival. A fundamentalizmus ezért megszólította a jómódú embereket is, nem csak a szegényeket, de különösen a tiszteletreméltó protestánsokat (és az észak-európai munkásosztályt), akiknek az ideáljai viktoriánus középosztálybeli ideálok voltak.[460]

A fundamentalisták számára a bűn szörnyűséges, mindenütt jelenvaló, mindent átfogó dolog, és kizárólag Krisztus vére tud leszámolni vele. A bűn számukra több mint egyéni rossz cselekedet, az egész emberiséget elborító valóság, és mindenkit sújt, aki még nem lépett üdvözítő kapcsolatra Krisztussal. A konkrét gonosz cselekedetek a bűnös diszpozíció gyümölcsei. A fundamentalista és a konzervatív evangelikál számára egyértelmű, hogy minden ember, még azok is, akik az elfogadott erkölcsi sztenderdek szerint élnek, ugyanolyan kegyelemre utalt bűnösök, mint a cégéres bűnözők. Ebből fakad, hogy számukra a nem hívő emberek moralitása egyszerre képmutató és gőgös is – a legtöbb jó, amit el tud róluk képzelni a konzervatív protestáns, hogy időnként átragyog a lelkiismeretükön egy-egy isteni fénysugár, ami egyszerre azt is jelzi, hogy egyébként, általánosságban milyen nagy a sötétség a nem hívő lelkében. A hívő ember kötelessége, hogy az evangéliumot hirdesse, ami megmutatja az emberek bűnösségét. A nem hívő felismeri saját elveszett állapotát, elfogadja Krisztust megváltójának, és így üdvösségre jut. A fundamentalisták legfőbb panasza a nem evangelikál keresztény tanításokkal kapcsolatban, hogy nem hangsúlyozzák eléggé az ember bűnösségét. Mindezek mellett a fundamentalizmus hosszú listát is vezet a legsúlyosabb bűnökről. Ilyen

[460] Marsden, 2006, 202. o.

például a léha mozizás, a táncolás, a szerencsejáték, alkoholfogyasztás és dohányzás. A helyzetet bonyolítja, hogy a 20. század elejére az alkoholfogyasztás a brit hagyományban a liberális evangelikalizmus által tolerált viselkedés lett, míg a konzervatív evangelikalizmus elítéli azt.[461]

Az eltérő fundamentalista-liberális hozzáállást jórészt eltérő bibliai exegézis is táplálja. A fundamentalisták az Ószövetséget aktuálpolitikai útmutatóként használják, sokszor a történelmi kontextusból kiragadva. Például az asszír seregekkel fenyegető vagy a babiloni fogságból való visszatérésről szóló prófétát magabiztosan idézik úgy, mintha a leírtak a 20. vagy 21. századra vonatkoznának. Ahogyan annak idején visszatért Babilonból a zsidó nép, úgy kell szerintük most is a diaszpórából, Európából, Ázsiából, Amerikából visszatérnie Palesztinába. A Jeremiás vagy Ezékiel könyvéből vett idézetek, amelyek annak idején a száműzetés utáni boldogabb élet felől biztosították a zsidókat, hirtelen az 1948 (vagy 1967, esetleg 1973) utáni békével kecsegtetnek. A moábitákkal kötött kétes szövetségek mai kontextusban arra látszanak figyelmeztetni Izraelt, hogy ne kössenek szövetséget a modern arab államokkal, és/vagy ne folytassanak béketárgyalásokat a palesztin vezetéssel.[462] Ezzel szemben a liberális keresztények hajlamosabbak észrevenni az ószövetségi passzusokban, amikor a próféták arra hívják fel az aktuális uralkodó figyelmét, hogy bánjanak tisztességesen a közöttük élő idegenekkel és vándorokkal, és Isten büntetését, az ellenség győzelmét a korrupció megnövekedésével, a szegények elnyomásával hozzák összefüggésbe.

A 19. században a nem vallásos emberek mellett elszánt hívők is síkra szálltak a nagyobb társadalmi igazságért. A női jogegyenlőségért indított feminista mozgalom egyik meghatározó vezetője az ébredési mozgalomból és a szervezett vallásból kiábrándult Elisabeth Cady Stanton[463] volt, míg a munkásmozgalom vezéralakja, Samuel Gompers szabadkőműves nézetei miatt volt gyanús a protestánsok között.[464] A szülei rabszolgáinak rendszeresen istentiszteleteket szervező Angelina Grimkét (1805–1876) azonban már nem lehet vallási inaktivitással vádolni. Nővérével, Sarah Grimkével (1792–1873) együtt félelem nélkül állt ki az abolíció és a nők jogai mellett. Angelina Grimké otthagyta az episzkopális egyházat, és áttért a presbiteriánusok közé, ám amikor túl határozottan feddte meg gyülekezete rabszolgatartó tagjait istentelen gyakorlatuk miatt, kizárták onnan, így a kvékerekhez csatlakozott. Dél-

[461] Barr, 1977, 25–27. o.
[462] Burge, 2010, 121–122. o.
[463] Férjével, a Republikánus Párt egyik alapítójával, Henry Brewster Stantonnal tevékenyen részt vettek a rabszolgaság-ellenes mozgalomban is.
[464] Averill, 1989, 16. o.

Karolinában gyakorlatilag a két testvér voltak az egyedüli fehérek, akik a rabszolgaság eltörléséért kampányoltak. Úgy gondolták, hogy feminizmus és abolicionizmus ugyanazt a szent ügyet szolgálja, és életük végéig kitartottak amellett, hogy a Biblia az emberi méltóságot és egyenlőséget tanítja, ezért minden kereszténynek tartózkodnia kell a faji és nemi diszkriminációtól.[465]

A társadalmilag aktív keresztények 1884-ben megalapították *The Christian Oracle* (A keresztény orákulum) nevezetű protestáns folyóiratukat, amit 1900-ban a *The Christian Century*ra (A keresztény évszázad) módosítottak. Ez lett a modernista teológiai mozgalom (akkoriban: új teológia) újságja.[466] Az új teológia képviselői ragaszkodtak hozzá, hogy az ő gyökereik is a 18-19. századi nagy ébredési mozgalmakból erednek. Kiemelkedő képviselőjük, a Rochester Seminary egyháztörténet professzora, Walter Rauschenbusch (1860-1918) volt. A baptista tudós a hírhedt New York-i Hell's Kitchenben lelkészként szolgált. Miután szembesült a szegénységgel, és számtalan gyerek és tinédzser temetését intézte, úgy gondolta, rendszerszintű reformokra van szükség. Az amerikai szociális evangélium atyja meggyőződéssel vallotta, hogy „akkor szeretjük és szolgáljuk Istent, amikor a felebarátainkat szeretjük és szolgáljuk".[467] Követője, a később a Yale Divinity Schoolban oktató Helmut Richard Niebuhr (1894-1962) és kollégái úgy vélték, hogy mivel Isten jelen van az egész természetben és az emberi élet minden területén, beleértve a történelmet is, ezért szentségi jelentőséget kell a teremtés egészének tulajdonítani – hiszen egységes Teremtő áll mögötte. Krisztus uralmát hirdették az emberi szívekben, a hála kifejezését Isten megváltó szeretetéért, és nagyon aktív karitatív munkákba vetették magukat. Ugyanolyan elkötelezettséggel próbáltak az emberek körülményein, mint lelkükön segíteni, méghozzá azért, hogy Isten uralma látható formában megjelenhessen a földön.[468] (Richard Niebuhr bátyja, Reinhold Niebuhr teológus elvetette a protestáns liberalizmust, mert túl optimistának találta az ember képességeit illetően, de azt tanította, hogy keresztényként muszáj aktívnak lenni a társadalomban, még akkor is, ha tudjuk, minden tevékenységünket bűn szennyezi.[469])

Az új teológia inkább Isten közelségét, nem pedig szent távoliságát hangsúlyozta, és inkább atyaként, mintsem királyként tekintett a Mindenhatóra. Képviselői úgy gondolták, Isten

[465] Gaustad – Noll, 2003, 501. o. A metodista Sojourner Truth (született Isabella Baumfree 1797–1883) rabszolgaként született, és egyaránt küzdött a női jogokért és az alkoholizmus ellen. Elsőként kapott szobrot a Kapitóliumban, és minden idők száz legjelentősebb amerikai személyisége között tartják számon.
[466] Averill, 1989, 21. o.
[467] Ferm, 1990, 7. o.
[468] Averill, 1989, 21–22. o.
[469] Ferm, 1990, 18. o.

egyszerre munkálkodik a természetben és a társadalmi folyamatokban is, és vallották a progresszív kinyilatkoztatást, ami azt jelenti, hogy Isten nemcsak egyszer jelentette ki magát a Bibliában, hanem folyamatosan megmutatja magát és akaratát. Jellemző volt még rájuk a dogmaellenes hozzáállás, és a hit, hogy a keresztény teológiának folyamatosan, újra és újra meg kell „reformálódnia", hiszen reagálnia kell Isten folyamatos kinyilatkoztatására. A Biblia kinyilatkoztatása mellett fontosnak tartották az emberi tapasztalatot, mivel szerintük a Szentírás e nélkül üres (miközben a tapasztalat a Szentírás nélkül vak). Úgy gondolták, hogy lehettek emberi elemek is a Biblia keletkezése és továbbadása közben, és arra törekedtek, hogy elválasszák egymástól az örökérvényű spirituális igazságokat a történelmileg kondicionált, múlandó szövegrészeket, emberi nézőpontokat. Az új teológia úgy vélte, hogy az emberek életére kisebb hatással van az, hogy Krisztus már az idők előtt része volt a Szentháromságnak, mint az, hogy milyen jellemet, embert mutat az a Jézus, aki alávetette magát Isten akaratának. Krisztus követését pedig nem korlátozták az egyéni erkölcsös életre, hanem ezen túlmenően a társadalmi struktúrák megváltozatásának is szentelték magukat, mert úgy gondolták, így tisztábban, hitelesebben tudják bemutatni Isten országát – az új teológusok szerint a kettő pedig szorosan, lényegileg összefügg egymással. A társadalmi igazságban hangsúlyozták a gazdasági igazságot, az emberi jogokat, és többen közülük a pacifizmust is, a radikális béketeremtést. Ezen túlmenően hangsúlyozták, hogy minden keresztényt összeköt a közös Üdvözítőbe vetett hit, és hogy az emberiség teljes családját összeköti valahogyan Isten Atyasága. Ebből következően elköteleződtek az ökumenizmus és a vallásközi párbeszéd iránt.[470]

A bibliakritikával szemben kialakuló teremtéstudománynak olyan, a fundamentalista földtörténeti doktrínákra komoly hatással bíró képviselői lettek, mint a kanadai hetednapi adventista, amatőr tudós George McCready Price.[471] Price 1902-ben adta ki *Outlines of Modern Christianity and Modern Science* (A modern kereszténység és a modern tudomány vázlatai) című művét, ami akkoriban egyedülálló módon értelmezte az őstörténeti régészeti bizonyítékokat. Price szerint minden egyes, a geológusok által több százezer vagy millió évesnek gondolt fosszília az Özönvíz idején keletkezett, amit Price Kr. e. 3000 környékére becsült. Számításai szerint a Föld nem idősebb 10 ezer évnél. Tanításait fundamentalista főiskolákon és egyetemeken népszerűsítette, ám a maga korában csak kevesen figyeltek fel rá. Az áttörést egy 1961-ben megjelent könyv hozta el. John C. Whitcomb és Henry M. Morris *The Genesis Flood* (nagyjából: Az Özönvíz a Teremtés könyvében) című könyvükben Price nézetét

[470] Averill, 1989, 23–24. o.
[471] Price idézett, meghatározó írása megjelenése előtt csupán egy egyéves tanítóképzőt végzett el.

propagálták. Whitcombék könyve roppant népszerű lett, és hamarosan ez az özönvíz-geológiának nevezett nézet lett a fundamentalisták általánosan vallott meggyőződése.[472]

Jóformán minden, a fundamentalizmus számára fontos teológiai meggyőződésre kiterjesztették a konzervatív hívek a számukra már megszokott, leegyszerűsített, gnosztikus jegyeket mutató dualizmust. Univerzumukban két királyság létezik: Isten országa és a Sátán országa. Úgy gondolják, a természetfeletti teljesen elkülönül a természetestől, az igazságosságnak semmi köze nem lehet a bűnhöz vagy a hamisséghoz. A fundamentalizmust tápláló ébredési mozgalom realitása erre a központi antitézisre épül. E szélsőséges gondolkodásban a részletek elhomályosodnak. Ahogyan a fundamentalisták és az evangelikálok számára a megtérés is egy szempillantás alatt megtörténik, nincs átmenet, progresszió, ugyanígy számukra minden fekete-fehér, nincs helye a palettán a szürkének. Univerzumukban nem férnek el a liberális teológiát jellemző árnyalatok, esetleg a 19. századi tudományos naturalizmus kategóriái. Mind a darwinizmus, mind a *higher criticism* a természetes, graduális fejlődést hangsúlyozta: az új teológia felvetése szerint Isten is ilyen eszközökkel munkálkodik, miáltal igyekezett szintézist alkotni természetes és természetfeletti között. Az amerikai kultúrában és vallási életben azonban annyira befolyásos volt az ébredési mozgalom, hogy gyakorlatilag nem volt tér, nyelv, de még csak intellektuális előkészület sem az új kategóriák befogadására, átgondolására. Ezért aztán az amerikai protestánsok nagy része reflexszerűen nyúlt az ellentétek még erősebb hangsúlyozásához. A naturalizmussal szemben a hit természetfeletti részét kezdték hangsúlyozni, mint például Krisztus szűztől való születését, ezzel pedig a lehető legélesebb határvonalat húzták meg a természetes (vagy fejlődési) magyarázatokkal szemben.

[472] Bendroth, 2012, 593. o. 2020. február 4-én, 95 éves korában hunyt el Whitcomb, aki élete végéig széles körben népszerűsítette elméletét.

6.2 A pünkösdi mozgalom és a fundamentalizmus

Miközben a fundamentalisták konzervatív nézeteiket hangsúlyozták, és azok természettudományos megalapozásán dolgoztak, új mozgalom szökkent szárba. Az új évszázad első napján, 1901. január 1-én a kansasi Topecában a Betheli Bibliai Főiskolán (Bethel Bible College) Agnes N. Ozman hallgató általa ismeretlen nyelven kezdett el szólni, amit a szem- és fültanúk később kínaiként azonosítottak. Ezt a többi hallgató a Szentlélek ajándékának minősítette. (Ezt glosszoláliának, vagyis nyelveken szólásnak is hívják.) Erre először az Újszövetség szerint az Apostolok cselekedeteinek 2. részében került sor, amikor a Szentlélek a korai keresztényekre Pünkösd ünnepén alászállt, és az isteni jelenlét tüzes lángnyelvekben manifesztálódott. A Lélek képessé tette az apostolokat arra, hogy más, általuk nem tanult idegen nyelveken szóljanak. A bibliaiskola hallgatói különleges jelentőséget tulajdonítottak annak, hogy a 20. század első napján hirtelen újra feltűnt a glosszolália az egyház történetében. A hallgatók úgy vélték, hogy a többi lelki ajándék, amiről az Újszövetség tanít, ideértve az isteni gyógyítást is, Jézus visszatértének az adventjén újra megadatik majd az egyháznak. A Szentléleknek ez a kitöltetése – gondolták – a végső riasztás minden embernek, hogy ébredjen fel a közönyből, és kezdje el Jézust követni.[473]

Topecából kiindulva gyorsan terjedt a pünkösdi evangélium. A Bethel Bible College alapítója, Charles Fox Parham maga is elkezdett nyelveken szólni, és ezt a jelenséget Szentlélek-keresztségnek nevezte. Parham később az új mozgalmat elindította Kansasban, Missouriban, majd Texasban is. Houstonban az afro-amerikai pincér, korábbi rabszolgák gyermeke, William J. Seymour is hallotta az üzenetet, majd 1906-ban magával vitte azt Los Angeles-be. Ott imaalkalmakat kezdett tartani, és egyre növekvő közönség előtt szolgált, így aztán beköltöztek egy elhagyatott raktárépületbe, az Azusa utca 312. szám alá. Innen kapta első nevét a mozgalom: Azusa utcai ébredés. Naponta többször tartottak több órás istentiszteleteket, és amikor 1906. április 18-án San Franciscóban megrendült a föld, ezt a végidők újabb sürgető jeleként értelmezték, és még buzgóbban kezdték terjeszteni a pünkösdi evangéliumot.[474]

Rengeteg afro-amerikai és nehézsorsú fehér kereste fel a hamar a mozgalom központjává váló Azusa utcai imaházat.[475] Néhány évvel később már több száz pünkösdi

[473] Balmer, 2001, 12–13. o.
[474] Balmer, 2001, 13–15. o.
[475] Az Egyesült Államokban az afro-amerikaiak túlnyomó többsége keresztény, és legtöbbjük evangelikál. Az afro-amerikaiak több mint fele újjászületett kereszténynek vallja magát. Mindezek ellenére többségük demokrata szavazó. Ez is egy paradoxon. A fekete kereszténység amerikai tradíciójában az evangelikál pietizmust kiegészíti a prófétai, „felszabadítási" üzenet. Nem felejtették el, s újra és újra felidézik a fogság és szabadság bibliai narratíváit, Isten ítéletét az elnyomókon és kegyelmét, jóindulatát az elnyomottak iránt. Számos afro-amerikai keresztény lelkipásztor úgy tekint magára, mint Isten prófétai igazságüzenetének hordozójára. Ennek következtében a fekete szavazók gyakran a vallási és erkölcsi tradicionalizmust egyesítik a kormányzat jóléti politikáját támogató meggyőződéssel. S bár konzervatívok az abortusz tekintetében, az

csoport volt mindenütt az Egyesült Államokban, és mintegy félszáz országban terjedt el a mozgalom. A pünkösdiek egy olyan posztmodern képet festettek fel, ami elvetette a felvilágosodás racionális modernitását. Míg a fundamentalisták visszatértek ahhoz, amit a kereszténység doktrinális, tanításbeli alapjának véltek, a pünkösdieket csak kevéssé érdekelték a dogmák, ők egy még fundamentálisabb szinthez kívántak visszatérni, ahhoz a nyers vallásossághoz, ami a hitvallások mögött húzódik meg. A pünkösdiek hitüket a Szentírás írott igéjébe vetették, ám a misztikusok érvelésével egyetértve, nem a szövegtől, hanem a Lélektől várták az áttörést hitéletükben. Azt a valóságot keresték, ami a teológia és a racionalitás mögött meghúzódik.[476] A pünkösdi mozgalom az 1960-as években elérte a történelmi egyházakat, ebből született meg az úgynevezett karizmatikus ébredés, vagyis amikor katolikus, ortodox és kálvinista hívek is megkapták a „nyelveken szólás ajándékát". Az ebből kinövő kortárs karizmatikus mozgalom lett a 20. század végének legökumenikusabb vallási mozgalma.[477]

A fundamentalisták eleinte kifejezetten gyűlölték a pünkösdieket. Azzal érveltek, hogy a csodák ideje már lejárt, és a pünkösdiek éppen ugyanolyan rosszak, mint a római katolikusok, mivel azt tanítják, hogy Isten manapság is rendszeresen felülírja, áthágja a természeti törvényeket. A pünkösdiek ész- és rációellenessége szembement a fundamentalisták „tudományosságával". Más fundamentalisták babonasággal és fanatizmussal vádolták a pünkösdieket. Voltak, akik a mozgalmat úgy hívták, hogy „a Sátán utolsó okádéka."[478]

A fundamentalisták elutasítása ellenére a pünkösdiek hamar magukévá tették a diszpenzációs gondolkodást, de kialakították a saját elitista teológiájukat. A pünkösdiek „jobboldala" úgy vélte, csak az az igazi keresztény, aki nyelveken szól, akik elutasítják a glosszoláliát, azoknak jobb esetben nem teljes a Krisztus-élménye, rosszabb esetben nem születtek újjá, nem igazi hívők. Mindazonáltal, az ébredési-, valamint a szentségmozgalom, a pünkösdi hit és a diszpenzációs gondolkodás, bár nem voltak teljes egyetértésben, mindannyian e világ veszélyeit hangsúlyozták, és a világtól való elkülönültséget valamint az evangelizációt hangsúlyozták – no meg a végidők közeledtét. Mindezek együtt óriási hatással voltak az evangelikál és a fundamentalista gondolkodásra. Továbbmenve, a Szentlélekre való hagyatkozás, a végidők várása mind abba az irányba mutatott, hogy tulajdonképpen

egészségbiztosítás, polgárjogok, kormányzati munkahelyteremtési programok szempontjából minden más vallási szavazóblokknál liberálisabbak. Az afro-amerikaiak nagyjából 90%-a a demokrata pártot támogatja, s a fenti okok miatt ehhez hozzájárul az is, hogy az 1960-as években a demokrata párt állt leginkább a polgárjogi mozgalom mögé, s ennek a politikai öröksége a mai napig élő. (Fowler [et al.], 2004, 99–100. o.)

[476] Armstrong, 2001, 179–180. o.

[477] Wilcox, 1992, 19. o.

[478] Armstrong, 2001, 181–182. o.

feleslegesek a felsőfokú tanulmányok, hiszen egyrészt a Szentlélek megold mindent, másrészt pedig nincs is idő dohos könyvtárakban aszalódni, hiszen hamarosan visszajön az Úr.[479]

[479] Noll, 1994, 120–124. o.

6.3 A liberális keresztények jövőképe

1909-ben Charles Eliot (1834–1926), a Harvard Egyetem legendás rektora, aki provinciális főiskolából tekintélyes egyetemmé fejlesztette az intézményt *The Future of Religion* (A vallás jövője) címmel nagy visszhangot keltő előadást tartott. Az új vallás Eliot magyarázatában kizárólag egy parancsolatból állna: Isten szeretetéből, amit mások gyakorlati szolgálatával lehet kifejezni. Eliot szerint a közeli jövőben már nem lesznek gyülekezetek, szentnek tartott iratok, megszűnik a bűnközpontú teológia, de istentiszteletekre, liturgiára sem lesz szükség – méghozzá azért, mert Isten jelenléte mindent és mindenkit át fog hatni. A Harvard rektorának víziójában az igazság nem a keresztények monopóliuma lesz, mivel a tudósok, de más vallások képviselőinek az elképzelései is teljesen érvényesek lesznek. Az előadásból sokan joggal azt a következtetést vonták le, hogy a jövő vallása nem nagyon lesz megkülönböztethető – amennyiben megvalósulnak – a szekularisták demokrácia és szociális reform elképzeléseitől. Eliot előadása is jelezte, hogy a dogma, és a keresztény tanítások kizárólagosságát hirdető hit komoly probléma lett a kizárólag a racionálisan és tudományosan igazolható igazságot értékelő társadalomban – így született meg a szociális evangélium extrém változata. A Harvard Egyetem rektora minden bizonnyal helyesen érzékelte, hogy a társadalmi kérdések elől elzárkózó teológia a fundamentalizmusban fétissé, bálvánnyá válhat, és önmagában keresi az értéket, ahelyett, hogy a leírhatatlan valóságnak lenne a szimbóluma. A keresztény alaptanítások elhagyásával Eliot igyekezett visszatérni az általa vallott fundamentumhoz, vagyis az Isten és a felebarát szeretetéhez. Az előadás megfogalmazta a modern világban élő keresztények húsbavágó dilemmáját, és igyekezett arra releváns választ adni, méghozzá azzal, hogy inkább a helyes gyakorlatot (orthopraxis), mintsem a helyes tanítást (orthodoxia) hangsúlyozta. A konzervatív keresztényeket ez az előadás természetesen mélyen felháborította, a megkérdőjelezhetetlennek gondolt dogmák nélküli hit ugyanis az ő szemükben már nem kereszténység, hanem hamis tanítás.[480]

Ugyanígy, veszélyes eretnekségként utasították el a laikus episzkopalista közgazdász, Richard T. Ely (1854–1943) korábbi gondolatait. A szociális evangélium hirdetője Németországban doktorált, és tanított a Johns Hopkins valamint a Wisconsini Egyetemeken is. 1889-es, a *The Social Aspects of Christianity* (A kereszténység szociális szempontjai) című könyvében amellett érvelt, hogy a kereszténységnek a társadalomban pozitív szerepet kell vállalnia, és közgazdasági értelemben szociálisan érzékenynek kell lennie. E tekintetben kritizálta egyház és állam szétválasztását, amely szerinte oda vezetett, hogy az emberi élet szent

[480] Armstrong, 2001, 170–171. o.

és világi részre hasadt, amelyek időnként ki is zárják egymást – ahol az egyik véget ér, ott kezdődik a másik. Ely úgy vélte, hogy a modern idők államegyháza nem viselkedhet szektaként, inkább helyet és teret kell biztosítania sokféle dogmának, és a helyes életvitelre kell fektetnie a hangsúlyt. Nem erőszakkal vagy egyházi jellegű büntetésekkel – például kiközösítéssel – kell összefognia az emberek gondolatait, hanem fel és el kell ismernie az egyének belső spirituális életét. Értelmezése szerint az egyháznak az államot kell szolgálnia azért, hogy igaz és szerető kapcsolatok alakuljanak ki az emberek között. Azt is felvetette, hogy mivel lehetetlen a sokféle felekezet tagjait egy államegyházba terelni, ezért az lehet a megoldás, ha a társadalom az államot kezdi el a jövő igaz egyházaként megfogalmazni.[481]

A republikánus párt liberális kereszténységet képviselő tagjai pedig arra jutottak, hogy a közoktatás segítségével a bevándorlókat meg lehet tanítani az „amerikai út”-ra és az amerikai erényekre, a szociális evangélium programjával pedig anélkül lehet kereszténnyé tenni Amerikát, hogy az ébredési evangélium exkluzivitásával megbotránkoztatnák a bevándorlókat. A republikánusok tehát egy keresztény konszenzust építettek az evangelikál protestánsok exkluzivista felhangjait elnyomva – így próbálva befogadni és asszimilálni az új bevándorlókat. Vagyis az amerikai szekularizáció nem úgy alakult ki, hogy direkt ellenségeskedést teremtett a vallás és a domináns kultúra között, hanem éppen hogy a kettő céljait ötvözte. A republikánus protestáns hegemóniának ugyanis már nem kellett explicit módon protestánsnak lennie, hanem egyfajta civilizációs koncepcióvá vált. A civilizáció persze keresztény civilizációt jelentett a progresszív erkölcsi alapelvek megreformálásával, amit mindenki elfogadhatott – vallási háttértől függetlenül. Wilson szekularizált, posztmillennialista látomása az amerikai küldetésről – vagyis, hogy biztonságosabb hely legyen a világ a demokrácia számára – hasonló nézőpontot sugallt. Vagyis a vallás – legalábbis a liberális protestáns verziója – elkezdett a konszenzus felé konvergálni.[482]

Mindezek miatt a fundamentalisták kötelességüknek érezték, hogy fellépjenek már a korábban bibliai elveket valló egyetemeken is terjedő liberális veszéllyel szemben. 1910-ben a Princetoni Teológiai Egyetemet irányító presbiteriánusok, akik korábban a Szentírás szó szerinti értelmezése mellett álltak ki, leírták a kereszténység általuk központinak gondolt öt dogmáját. Ezek: a Szentírás isteni ihletettsége és tévedhetetlensége, Jézus Krisztus szűztől való születése, Jézus Krisztus bűnért való helyettesítő keresztáldozata, az emberek testben való

[481] Handy, 1991, 62–63. o.
[482] Marsden, 1991, 91–92. o.

feltámadása, valamint a csodák objektív valósága.[483] Nagyjából innen számíthatjuk a fundamentalizmus öntudatos mozgalomként való megjelenését.[484] A princetoni állásfoglalással közel egy időben jelent meg *The Fundamentals: A Testimony to the Truth* (A fundamentumok: bizonyságtétel az igazságról) című pamfletsorozat. Ez némileg módosította az öt dogmát, mert a testben való feltámadást Krisztussal kapcsolatban említette, illetve a csodák helyett Krisztus második eljövetelét hangsúlyozta.[485] (A *The Fundamentals* sorozat utolsó két kötetét az elismert fundamentalista teológus, Torrey szerkesztette. 1920-ban, Curtis Lee Laws baptista lelkipásztor, szerkesztő ez alapján alkotta meg a „fundamentalista" kifejezést.[486]) A fundamentalizmus (majd az új evangelikalizmus) egyik alapdefiníciója ennek az öt alapnak a hithű vallása.[487]

[483] Armstrong, 2001, 170–171. o.

[484] 1910-ben az északi presbiteriánusok megfogalmazták a *The Five Point Deliverance* című iratot. A konzervatív állásfoglalást minden felszentelésre váró lelkésznek el kellett fogadni. Ez az öt tanítás a következő volt: 1. a Biblia isteni ihletettsége és hibátlansága 2. Krisztus szűztől való születése 3. Krisztus helyettesítő, engesztelő áldozata 4. Krisztus testi feltámadása 5. a bibliai csodák történelmi hitelessége. (Sweeney, 2005, 165. o.)

[485] A sorozatot két gazdag presbiteriánus olajmágnás 3 millió példányban küldte szét lelkészeknek, misszionáriusoknak, egyházi embereknek mindenütt a világon. Az esszékben a szerzők a modernizmus minden formáját elvetették: teológiai liberalizmust, naturalizmust, darwinizmust, demokratikus szocializmust egyaránt. (Sweeney, 2005, 165–166. o.)

[486] Izsák, 2016, 57. o.

[487] Ferm, 1990, 9. o. James Orr (1844–1913) skót presbiteriánus lelkipásztor elszánt kritikusa volt a liberalizmusnak a századfordulón, markáns hitvédelmi munkája miatt jó viszonyt ápolt az amerikai ébredési prédikátorokkal – maga is szerzője volt néhány cikknek a *The Fundamentals*ban. Mégis, a fundamentalista mozgalom új amerikai vezetőivel ellentétben elfogadta a biológiai evolúció néhány tanítását, sőt, még a Szentírás történelmi kritikájának néhány szempontját is. Arra a felvetésre, hogy a „hibátlanság" alapján kellene megvédeni a hitet, Orr azt mondta: ez öngyilkos vállalás. (Marsden, 1977, 219. o.)

6.4 A spirituális élet különbségei a fundamentalista és a liberális kereszténységben

A 20. század elején szétváló fundamentalista és liberális mozgalom a spirituális élethez való viszonyulásában is különbözött egymástól. Az életmód megváltozásával, „az idő felgyorsulásával" azt vették észre mind liberálisok, mind fundamentalisták, hogy egyre kevesebb idő jut az áhítatos életre. A liberálisok a lehető legjobbat kívánták kihozni minden egyes helyzetből, és ragaszkodtak ahhoz, hogy a teológiának szimpátiával kell a világi kultúra felé fordulnia. A liberálisok a teológiájukat az intellektuális trendekhez igazították, és a keresztény spirituális életben is adaptálódtak a kultúrához. A városi életmód változásaira, a több munkára hivatkoztak, és úgy gondolták, lehetetlen visszaforgatni az idő kerekét, és a korábbi korok szokása szerint családi áhítatokat tartani. A fundamentalisták, bár gyakran hangoztatták, hogy nem órával kell mérni az áhítatot, de fontosnak tartották, hogy mennyiségi időt töltsön a hívő ember az imádkozással. 1912-ben a dél-afrikai teológus, a Keswick-mozgalom egyik inspirálója, Andrew Murray (1828–1917), zaklatottan írt a modern keresztények lelki életének szegénységéről. Szóvá tette, hogy sokaknak „nincs sem idejük, sem szívbeli kívánságuk imádkozni, azt sem tudják, hogyan töltsenek félórát Istennel!" Megbotránkozva jegyezte meg, hogy sok keresztény naponta „csak öt percet tölt imádkozással!" Edward McKendree Bounds (1835–1913) metodista lelkipásztor kilenc könyvet is írt az imádkozásról. Bounds szerint „vasmarokkal kell Istennek és az imának szánni a nap legjobb óráit", máskülönben nem jut idő imának nevezhető, méltó tevékenységre. Maga is eszerint élt, környezete elmondása alapján minden áldott nap reggel 4 és 7 óra között buzgón, a nem hívők megtéréséért könyörögve imádkozott. Murray pedig *The Prayer Life* (Imaélet) című művében amellett érvelt, hogy harcolni kell az „imátlanság" bűne ellen, amit a modern egyház központi problémájának tekintett. Ezt azzal egészítette ki a tudományos fundamentalizmust képviselő Reuben Torrey, hogy „az a keresztény, aki nem imádkozik elég sokat, engedetlen Istennek, hasonlóan ahhoz az emberhez, aki lop, házasságot tör, vagy gyilkol. Ugyanaz az Isten, aki azt mondta, hogy »ne paráználkodj, ne lopj«, azt is mondta, hogy »tarts ki az imádkozásban!« Ugyanolyan parancsolat az egyik, mint a másik, és bűnös vagy, ha nem tartod meg a parancsolatot, engedetlen vagy Istennek, lázadsz ellene, ha nem töltesz sok időt imádkozással."[488]

Az engedelmesség hangsúlyozása mellett a fundamentalisták más érveket is találtak a buzgó imádkozásra. A szentség-mozgalomtól fűtött konzervatívok előszeretettel használtak két metaforát. Az egyik szerint a napi buzgó áhítatok olyanok, mint a hőlégballon: a Szentlélek tüze így emeli fel az ember bűnös természetét. Ha azonban Krisztust kiengedjük a „ballonból",

[488] Ostrander, 1996, 45–53. o.

akkor a bűn rögtön elárasztja az embert. Ebből következik, hogy folyamatosan fenn kell tartani a szentség állapotát, azt minden reggel meg kell újítani. A másik ilyen hasonlat a szőlőtő és a szőlővessző példázata volt János evangéliumának 15. fejezetéből. Andrew Murray *Abide in Christ* (Maradjatok Krisztusban) című könyvében azt írta, hogy a hívő ember csak akkor tud gyümölcstermő életet élni, ha teljesen „beoltatik" Jézus Krisztusba, és használja az ő erejét. A reggeli áhítat az az eszköz, amellyel Krisztusba oltatik a keresztény ember. Ezzel szemben Herbert Villett és Charles Clayton Morrison, a liberális *The Christian Century* szerkesztői olyan, napi használatra szánt áhítatos füzetet adtak ki *The Daily Altar* (Napi oltár) címen, aminek deklarált célja volt, hogy a keresztények képesek legyenek „néhány pillanatnyi csendességben és elmélkedésben lenni (…) a rövid és zsúfolt napokban. A *The Daily Altar* rövid áhítatait másfél perc alatt lehetett végigvenni. A liberálisok ugyanis abból indultak ki, hogy a gyerekkorukban elvárt szigorú, reggeli-esti imádkozás kiszárította a spirituális életüket. A vallási kötelességet igyekeztek átalakítani spontán, szeretetteli, Isten iránti, szívbeli válasszá.[489] Pragmatisták is voltak, mert felismerték, hogy néhány rövid gondolaton, rövid imán túl nem lesz idő a családnak és az egyéneknek hosszasan imádkozni, és vagy ez lesz, vagy pedig nem marad semmi a spirituális életből. Tehát nem tagadták az Istennel való személyes kapcsolat fontosságát, de ezt kevésbé törvényeskedő módon kívánták megélni. Fontos szempont volt a rugalmasság, Harry Emerson Fosdick, a 20. század elején a klasszikus liberalizmus megtestesítője arról írt, hogy mindenkinek meg kell engedni, hogy a maga módján imádkozzon, mert minden ember számára saját imádkozási formája a legmegfelelőbb. A liberális áhítatos könyvek szerzői általában napi 2-3 percre és heti 20-30 percnyi vallásos irodalom olvasására biztatták olvasóikat, és arra, hogy nem feltétlenül kötött napszakban, hanem kedvüktől, lehetőségeiktől függően forduljanak Istenhez. A fundamentalista metaforákkal nem tudtak mit kezdeni, mert nem tartották fontosnak a világ kísértéseire való harcos felkészülést. Másképp fogalmazták meg a világot: úgy vélték, abban jelen van Isten, a hétköznapok során pedig a hívő ember újra és újra kaphat a lelkét, szellemét megérintő impulzusokat.[490]

A fundamentalisták az efféle vélekedést és a liberális irodalmat nagyon károsnak vélték, és olyan hithősök példáira hívták fel a figyelmet, akik naponta 1-2, vagy akár 7-8 órát is imádkoztak. Példaképük a bristoli evangélista és árvaházvezető George Müller (1805–1898) volt, akinek előszeretettel idézték bestseller emlékiratait. Ebben Müller kifejtette, hogy korábban, lelki megújulása előtt megtörtént, hogy reggel 6–7-ig is aludt. Miután azonban

[489] Ostrander, 1996, 42–56. o.
[490] Ostrander, 1996, 47–58. o.

elkötelezte magát a mélyebb szellemi élet iránt, Müller felfedezte, hogy elégséges napi hat órát aludnia, így reggeli előtt „egy, két vagy akár három órát is imádkozással és elmélkedéssel” tölthetett. A fundamentalisták Müller példájának követésére hívták az embereket. Ha valaki megjegyezte, hogy jobban esik neki az esti imádkozás, azt a választ kapta például Torrey-tól, hogy éppen akkor van a legnagyobb szüksége az imádkozásra, amikor a legkevésbé érzi magát alkalmasnak az imádkozásra. Ez az attitűd abból is fakadt, hogy a fundamentalisták állandó krízisként élték meg a mindennapokat. Fűtötte őket az indulat, hogy lelkeket mentsenek, harcoljanak a gonoszság erői ellen, és ez folyamatosan cselekvésre, Isten iránti megingathatatlan elköteleződésre hívta őket. Az élet fő célja a fundamentalista számára – legalábbis, ahogyan ezt az 1930-as években kiadott irodalom alapján meg lehet ítélni – az lett, hogy imádkozzon és olvassa a Bibliát. Merthogy a fundamentalisták a bibliaolvasást is az imádkozás elengedhetetlen részének gondolták, úgy vélték, elsősorban a Biblia szövegén keresztül kommunikál Isten az emberrel.[491] A minimum bibliaiolvasási időt napi félórában határozták meg, reggel, még friss elmével. A Kínában misszionáriusként működő hithősre, Hudson Taylorra hivatkoztak, aki négy évtizeden át, minden évben legalább egyszer végigolvasta a Bibliát. Ezzel szemben a liberálisok beérték napi egy-két bibliavers elolvasásával áhítatos könyveikben. Ráadásul azt is vallották, hogy minden, Isten kinyilatkoztatását (és az ember erre adott reakcióját) a természetben vagy a történelemben elbeszélő könyv tulajdonképpeni áhítatos könyv. Nem tagadták, hogy ebből a szempontból a Biblia a legjobb elbeszélőkönyv, de ragaszkodtak hozzá, hogy nem az egyedüli ilyen. Vagyis ellentétben a fundamentalistákkal, a liberálisok számára a Szentírás szövege nem volt unikális, így az ő áhítatos könyveikben az idézett versek, történetek néha hosszabbak voltak, mint a „feldolgozandó” bibliai szöveg. Ez abból is fakadt, hogy a liberálisok szerint Isten nem kizárólag a Biblián keresztül kommunikál az emberi lélekkel, hangja meghallható a lelkiismeret, egy inspiráló könyv, egy gyermeki megnyilatkozás, baráti ölelés és sok más momentum által is. Jóllehet eltérően viszonyultak a spirituális élet kérdéséhez fundamentalisták és liberálisok, mindkét mozgalom hívei olyan vallási reformerekként tekintettek magukra, akiknek az a küldetésük, hogy élő spiritualitást vigyenek az egyre anyagiasabb társadalomba. Fosdick azt hirdette, hogy a liberálisokat elsősorban spirituális kérdések foglalkoztatják, nem szociális vagy politikai ügyek. Kijelentette, hogy a liberálisok „az új attitűdöket és gondolkodási módokat a spirituális életük elmélyítésével találták meg. Azért liberálisok, mert vallásosabbak, nem pedig azért, mert kevésbé vallásosak.” Fosdick értelmezésében a

[491] Ostrander, 1996, 49–53. o.

liberalizmus élettel teli spirituális reformáció, amelyik vibráló kegyességgel tölti meg az egyházat, és ez a belső, megújult életből fakad.[492]

[492] Ostrander, 1996, 40–60. o

6.5 Az első világháború kihívásai

Az első világháború újabb mérföldkő volt a fundamentalista mozgalom megszilárdulásában és politikai öntudatra ébredésében. A konzervatív protestantizmus nagy része ekkor vált végérvényesen fundamentalistává, mivel a világégés során korábban ismeretlen mélységű félelem kerítette hatalmába. Ahogyan láttuk, az amerikai társadalom mindig is hajlott arra, hogy egy-egy konfliktust apokaliptikus méretekben értelmezzen, és a világháború erre valóban alapot is adhatott. A korábban még nem mainstream premillennialista meggyőződések, víziók az 1910-es években belekerültek a konzervatív protestantizmus fősodrába. A csatatereken elpusztult milliók mind azt látszottak alátámasztani, hogy valóban elközelített a vég, s a fegyveres összetűzések, mészárlások minden bizonnyal a *Jelenések könyvé*ben leírt eseményeket tükrözik. Három nagy prófétai konferenciát tartottak 1914 és 1918 között, ahol a résztvevők még több példát találtak „az idők jeleire". Minden arra utalt, hogy az ott megfogalmazott prófétai kijelentések a szemük előtt teljesednek be.[493] Lelkipásztorok, rádiós evangélisták, fundamentalista kommentátorok lelkük mélyén úgy gondolták – és ezt büszkén ki is fejezték –, hogy mivel ők Ezékiel könyvét tanulmányozzák, többet tudnak arról, hogy mi történik a világban körülöttük, mint azok, akik a világi sajtót lapozgatják. Donald Barnhouse, népszerű lelkipásztor, szerkesztő és rádiós előadó Philadelphiában *Revelation* (Kinyilatkoztatás) című folyóiratában ilyen címmel szerkesztett rovatot: *Tomorrow: Current Events in the Light of Bible Prophecy* (Holnap: a jelenlegi események a bibliai próféciák fényében). A premillenialista szerzők később is rendre olyan állításokat vetettek fel, mint például, hogy minden bizonnyal Mussolini az Antikrisztus, de legalábbis az a *Jelenések könyvé*ben szereplő ló, amelynek hátán az Antikrisztus majd bevonul.[494]

Érdekes módon a végidőket váró fundamentalisták néha meglehetős pontossággal jósolták meg a háború kimenetelét. Így például Arno C. Gaebelein (1861–1945) korábban metodista, ám egyházát annak liberalizmusa miatt elhagyó fundamentalista lelkipásztor, Scofield munkatársa, a maga által szerkesztett *Our Hope* (Reménységünk) folyóirat olvasóinak 1916-ban azt írta, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlik, szláv területei a Dunától északra Oroszország befolyása alá kerülnek, Oroszország pedig le fogja zárni a nyugattal való szövetséget, és önálló hatalomként lép fel, nagy befolyással más északi és kelet-európai népekre.[495]

[493] Armstrong, 2001, 171–172. o.
[494] Noll, 1994, 166. o.
[495] Bledsoe, 1985, 74–75. o.

A bibliai prófétákat úgy értelmezték, mint akik megmondták előre, hogy a zsidó nép a végidők előtt visszatér Palesztinába, ezért amikor 1917-ben a brit kormány kiadta a Balfour-nyilatkozatot[496], a premillennialisták boldog meglepettséggel vették azt tudomásul. Scofield korábban arra utalt, hogy Oroszország „az északi hatalom", amely majd közvetlenül az armageddóni ütközet előtt megtámadja Izraelt. Az ateista kommunizmust állami ideológiává emelő bolsevik forradalom minden jel szerint egy újabb lépés volt e forgatókönyv felé, már csak azért is, mert a fundamentalisták szerint ez az ideológia az Antikrisztus közvetlen tanítása volt.[497] A fundamentalista vezetők hajlama a dualista világnézetre és történelemértelmezésre (amelyben a jó és gonosz erők csapnak össze egymással), hajlamosított arra, hogy a világot úgy értelmezzék, mint amely Isten népe és az Isten ellensége közötti harcmező, amelyben természetesen az Antikrisztus csapatai ellen kell küzdeni.[498] Amikor a Roosevelt-kormányzat elismerte a Szovjetuniót, és diplomáciai kapcsolatokba lépett vele (majd a második világháború idején szövetségesként harcoltak), néhány fundamentalista arra figyelmeztetett, hogy az Egyesült Államok szövetséget kötött az ördöggel. Fundamentalista bibliatudósok bebizonyították, hogy a Szovjetunió „Góg bűnös népe, amelyről Ezékiel próféta azt jövendölte, hogy pusztulásra van ítélve."[499] A Népszövetség 1919-es megalakulása a bibliakutatók szerint beteljesítette a *Jelenések könyvé*nek egyik obskúrus próféciáját, ami szerintük a Római Birodalom újjászületésére vonatkozott, és értelmezésükben azt az Antikrisztus fogja vezetni. Vagyis a világbéke iránt elkötelezett Népszövetség a fundamentalisták szemében a gonosz megtestesítője lett. Azzal érveltek, hogy mivel a Biblia azt mondja, hogy az utolsó időkben háború lesz, nem pedig béke, ezért a Népszövetség rossz úton jár. Sőt, úgy gondolták, hogy maga az Antikrisztus is békefenntartó „álcában" fog megjelenni. Ezen túlmenően, a fundamentalisták rettegtek minden olyan kezdeményezéstől, amely akár csak távolról világkormányzatnak tűnhet, vagy odavezethet.[500] James M. Gray, a Moody Biblia Intézet rektora a Népszövetséget, de az ökumenikus mozgalmat is (például az 1918-ban a presbiteriánus egyház missziós bizottsága által elindított Egyházközi Világmozgalmat /Interchurch World Movement/) a végidők jeleként értelmezte. (Amikor Gray az 1930-as években az olasz és a német diktatúrák kialakulását látta, abban talált vigaszt, hogy a bibliai próféciák leírják, hogy az emberiség legsötétebb órája a pirkadat előtt következik be.[501]) Némely előrejelzés pontossága, valamint az átalakuló világrend vélt bibliai gyökereinek

[496] Ebben támogatásáról biztosította egy zsidó állam létrehozását Palesztinában. Bővebben, ld. 3. sz. Függelék.
[497] Izsák, 2015b, 2–3. o.
[498] Wilcox, 1992, 6. o.
[499] Williams, 2010, 18. o.
[500] Armstrong, 2001, 171–172. o.
[501] Noll, 1994, 165–166. o.

erőteljes hangsúlyozása megnövelte a fundamentalista mozgalom hitelességét, ami az 1910-es évek végén egyre népszerűbb lett.[502]

A világ eseményeit tovább szemlélve a premillennialista protestánsok egyre inkább politikai öntudatra ébredtek. Ami a 19. század vége felé még felekezeten belüli, bibliaértelmezési disputa volt a liberálisokkal, most már az egész civilizáció jövőjéért folytatott harccá vált. A fundamentalisták egyre inkább úgy tekintettek magukra, mint a sátáni erőkkel a frontvonalon küzdő harcosokra. A németek korlátlan tengeralattjáró-háborúja, majd a későbbi események azt bizonyították a fundamentalisták számára, hogy igazságos háborút vívnak az ország ellen, amelyikben korábban kialakulhatott a bibliakritika mozgalma. Egyre inkább úgy érezték, szinte az életükért és Isten igazságáért küzdenek, és így egyre agresszívebbek is lettek, hiszen nőtt a tét. Krisztus már nem az a szeretetteli Megváltó volt, akit még a proto-fundamentalista Dwight L. Moody is prédikált. Ahogyan az egyik vezető premillennialista, Isaac Massey Haldeman elmagyarázta, a Jelenések könyvének Krisztusa „úgy jön el, mint aki már nem barátságot és szeretetet keres (...), ruhája vérbe mártott, mások vérébe. Azért jön el, hogy emberi vért ontson." A konzervatív protestánsok készen álltak a harcra.[503]

A liberális keresztényeknek is megvolt a maguk baja a világháborúval. Amikor a *Christian Oracle* a 20. század első napjaiban *Christian Century*-ra változtatta a nevét, a szerkesztő George A. Campbell Jr. arról írt, hogy „úgy hisszük, hogy az elkövetkezendő évszázad a kereszténységben nagyobb győzelmeket fog hozni, mint bármelyik korábbi évszázad".[504] Másfél évtizeddel később azonban megrendült a hitük 19. századi optimista meggyőződésükben, miszerint Isten országa egyre kézzelfoghatóbb módon jelenik meg a világban. Végül úgy dolgozták fel a világháborús eseményeket, hogy elszánt hitre jutottak abban, a világégés lesz minden földi háború vége, amely utat nyit a békés, demokratikus világrendre. A premillennialisták erőszakossága, demokráciakritikájuk és a Népszövetséggel szembeni határozott fellépésük megrémítette őket. A liberális keresztények számára ezek a

[502] Bledsoe, 1985, 75. o.
[503] Armstrong, 2001, 171–172. o. Haldeman korábbi, 1910-es munkájában, *Az idők jelei*ben (The Signs of the Times) még azt fejtegette, hogy a kereskedelem lesz az „univerzális királyság", ami Krisztus eljövetelének biztos jele. Leírásában párhuzamot vont Babilon és New York között, ostorozta az őrült túlköltekezést, és megjövendölte a metropolisz elpusztulását. Haldeman egyébként az eszperantó nyelvet is ördögi találmánynak mondta, mivel az a globalizációt segíti elő. Az 1970-es években újra felszínre jött az az elmélet, miszerint gazdag ipari, banki, média és politikai vezetők egy sátáni összeesküvést szőnek, azért, hogy Istennek az emberiséggel kapcsolatos tervét megfojtsák, és, hogy közelebb vigyék a világot a Biblia nagy nyomorúságot leíró időszakához. Washington, London, Párizs, Bonn, Moszkva, Tokió leggazdagabb családjai mind benne voltak szerintük az összeesküvésben. Egy másik próféta úgy spekulált, hogy az UFO-k „pszichológiai programozást" hajtanak végre az emberiségben. Megint mások azzal riogattak, hogy az űrprogram a globális gondolkodást segíti elő. Egyikük fontosnak gondolta rámutatni arra, hogy az 1968-as Apollo 8 küldetés 3 asztronautájának, Lowellnek, Andersnek és Bormannak a neve is 6-6 betűből állt, tehát együtt a 666-ot adják ki. (Boyer, 1992, 265. o.)
[504] Balmer, 2001, 11. o.

tanítások egyszerre voltak Amerika-ellenesek és kereszténységtagadók. Mivel több szempontból is veszélyesnek ítélték a fundamentalista tanításokat, ezért támadásba lendültek. (Ehhez hozzájárulhatott az, hogy az 1920-30-as években a demokrácia is visszaszorulóban volt. Olaszországban, Törökországban, Portugáliában, Spanyolországban, Bulgáriában, Görögországban, Romániában, Jugoszláviában, Magyarországon, Albániában, Lengyelországban, Észtországban, Lettországban, Litvániában, Ausztriában és Németországban, de a Szovjetunióban, a Távol-Keleten, valamint Közép- és Dél-Amerikában is. Churchill is hajlott arra a nézetre, hogy a kudarcos parlamentáris, kapitalista demokráciát tekintélyelvű diktatúrák követik majd világszerte. Úgy tűnt, hogy a demokrácia intézményei, eszméi kifáradtak, elkoptak.[505])

Kampányuk kemény és határozott volt, és a testvéri szeretet minden megnyilvánulását nélkülözte.[506] Eleinte azért támadták a fundamentalistákat, mert sokan közülük ellenezték Amerika háborús erőfeszítéseit. (Több liberális teológus ellenben támogatta az Egyesült Államok részvételét a háborúban. Úgy gondolták, hogy Amerika küldetése lehet a világban, hogy betartassa a nemes erkölcsi értékeket. A liberális kongregacionalista teológus, Lyman Abbott az általa szerkesztett *Outlook* című folyóiratban, szerkesztői üzenetekben támogatta a háborúba való mielőbbi belépést.[507]) A felfűtött verbális csatározás nyomán vádat is emeltek egy fundamentalista prédikátor ellen, aki hazaárulásért börtönbüntetést kapott.[508]

1917-ben az Egyesült Államok liberális kereszténységének vezető intézménye, a Chicagói Egyetem Hittudományi Kara megtámadta a szintén chicagói fundamentalista teológiát, a Moody Biblia Intézetet. A több professzor által jegyzett nyilatkozat előbb még csak azzal kritizálta a fundamentalistákat, hogy „azt prédikálják, a jelen konfliktus" (vagyis az első világháború) nem az a „háború, amely befejez minden háborút", és hogy „az Isten országa nem erkölcsi fejlődés által jön el", valamint, hogy „az evangélium szociális alkalmazása időpocsékolás."[509] Shirley Jackson Case professzor viszont 1918 januárjában már minősített hazaárulással vádolta a premillennialistákat, amikor a *Chicago Daily News*-nak azt nyilatkozta, hogy a premillennialisták népszerűsége mögött háborús összeesküvés húzódik meg. Mint mondta, a fundamentalisták heti kétezer dollárt költenek tanításaik népszerűsítésére, és nem tudni, honnan jön a pénz. Felvetése szerint német forrásból származik.[510] Teológus kollégája,

[505] Lukacs, 1995, 21. o.
[506] Armstrong, 2001, 172–173. o.
[507] Gaustad – Noll, 2003, 125. o.
[508] Bledsoe, 1985, 76–77. o.
[509] Collins, 2012, 27. o.
[510] Bledsoe, 1985, 77–79. o.

Alva S. Taylor a bolsevikokhoz hasonlította őket, míg Alfred Dieffenbach, az unitárius *The Christian Register* szerkesztője a premilliennialistákat – némi képzavarral – „a legszembeszökőbb mentális aberrációnak" hívta „a vallásos gondolkodás mezején".[511] Ezzel párhuzamosan a *Christian Century* szerkesztői megjegyezték, hogy a fundamentalizmus már egy „elmúlt esemény, rövid, diszfunkciós mutáció volt a vallási evolúció fősodrától."[512] (Kicsit hasonlóan ahhoz, ahogyan Marx és Engels is azt feltételezték, hogy a modern életnek utat adó társadalmakban egyre inkább visszaszorul a vallásos hit – Marx szerint a vallás idővel a történelem szemétdombjára kerül.[513])

Igazságtalan volt korrupcióval és hazaárulással vádolni a Moody Biblia Intézet istenfélő oktatóit, és a társadalmi, vallási helyzet teljes félreértését jelezte, hogy a fundamentalizmus leáldozásáról cikkeztek. Az pedig, hogy nagy nyilvánosság előtt rágalmazták meg a konzervatívokat politikai és sátáni kollaborációval, minden szempontból méltánytalan volt. A fundamentalisták ugyanolyan stílusban válaszoltak. A Moody Biblia Intézet rektora, James M. Gray azzal vágott vissza, hogy a liberálisok pacifizmusa miatt maradt le az Egyesült Államok a fegyverkezési versenyben Németország mögött, úgyhogy éppen a liberálisok tették kockára nemzetük sorsát a háborúban.[514] A konzervatív *The King's Business* folyóirat pedig 1918 áprilisában azt fejtegette, abszurd német befolyást feltételezni a premillennialista iratokban, miközben udvariasan megjegyezte, hogy éppen a német bibliakritikának van nagy hatása a Chicagói Egyetem Hittudományi Karán. Később már erre fűzték fel a fundamentalisták további támadásaikat. W. H. Griffith Thomas összekapcsolta a német bibliakritikát Németország erkölcsi romlásával, míg mások a német militarizmussal és barbarizmussal hozták összefüggésbe a német teológia adventjével.[515] Lassan közhellyé vált fundamentalista körökben, hogy a liberálisok a németek igazi szövetségesei. Ezt abból vezették le, hogy vélekedésük szerint közvetve a bibliakritika robbantotta ki a háborút, ugyanis ez a tanítás vezetett a németországi értékválsághoz. Márpedig ugyanezt, tehát a világégésért felelős tanokat hirdették a Chicagói Egyetemen. Konzervatív teológusok pedig azt kezdték el magyarázni, hogy az evolúció elmélete a felelős „azért a szörnyetegért, ami világuralomra, a civilizáció romlására és a kereszténység elpusztítására tör." A kölcsönös vádak és „kiátkozások" lehetetlenné tették a megbékélést, a felek elsáncolták magukat saját lövészárkaikban. Innentől fogva a *higher criticism* a fundamentalisták számára végérvényesen az abszolút gonoszt

[511] Armstrong, 2001, 172–173. o.
[512] Collins, 2012, 55. o.
[513] Wald, 2003, 5–7. o.
[514] Armstrong, 2001, 172–173. o.
[515] Bledsoe, 1985, 79–80. o.

jelentette. A Szentírás szó és betű szerinti tévedhetetlensége élet és halál kérdése lett a számukra.[516]

A háború és az Egyesült Államok részvételének megítélése tekintetében azonban fordulópontot jelentett, hogy 1918. május 30-án Woodrow Wilson elnök az amerikaiakat nemzeti böjt és imanapra hívta. Ez megfordította például a *The King's Business* szerkesztőinek is a háborúval kapcsolatos álláspontját. Korábban amellett érveltek, hogy az Egyesült Államoknak nem szabad túlzottan beleavatkozni az európaiak háborújába, ám az, hogy az ima- és böjtnap egybeesett a német offenzíva megállításával, azt látszott igazolni, hogy Amerika „megtérése" Istent rábírta arra, hogy az Egyesült Államok oldalára álljon. Amint a szerkesztők írták, a világ legnagyobb csodálkozására „Isten meghallgatta az imádságokat", és „Isten csodálatos dolgokat tett ezért a népért."[517]

A tudományos igényű fundamentalisták képviselője a Yale Egyetemen teológiai doktorátust szerzett kongregacionalista lelkész, Reuben A. Torrey (1856–1928) volt. A Moody Biblia Intézet, majd a később Biola Egyetemmé lett bibliai főiskola vezetője 1918-as rövid, 20 oldalas írásában, a *What the War Teaches, or the Greatest Lessons of 1917* (Amire a háború tanít, avagy 1917 legnagyobb tanulságai) lapjain az amerikai modernizmust igényesen vezette le a német filozófiai, teológiai, bibliakritikai gyökerekből. Torrey egyébként közel félszáz könyvet és kéttucatnyi pamfletet írt, amelyek jó része Krisztus második eljövetelével, a Szentlélekkel, az egyéni kegyességgel, a Biblia hibátlanságával és az evangélizációval foglalkoztak. Torrey is a bibliai próféciák beteljesedését látta meg az első világháborúban, és felvetette azt is, hogy az idők végén a zsidóság kerül majd a világ figyelmének középpontjába.[518] 1917 egy másik tanulsága a teológus szerint az volt, hogy a modern hadviselés szörnyűségei is alátámasztják a Biblia tanítását a menthetetlenül gonosz emberi természetről valamint az emberiség elkerülhetetlen sorsáról. Torrey nekiment a liberális teológusok rózsaszín vízióinak is, miszerint a modern technológia eljuttatná az emberiséget az új aranykorba. Rámutatott, hogy a nyugati demokráciák tudományukat egymás mészárlására használják, ami megint csak azt bizonyítja, hogy Krisztus megváltásának elfogadása az emberiség egyetlen reménye. Torrey fundamentalista körökben hamar dogmává szilárdult meglátása szerint minden világháborús szenvedésnek az az oka, hogy a legértelmesebb és technológiailag legfejlettebb ország, Németország spirituális és erkölcsi mélységekbe zuhant.

[516] Armstrong, 2001, 172–173. o.
[517] Bledsoe, 1985, 84. o.
[518] A fundamentalizmus és a zsidóság időnként ellentmondásos viszonyát egy külön tanulmányban szándékozom megírni.

Az, hogy Németország barbár militarista állammá lett pedig két intellektuális trendnek tulajdonítható: a német tudósok túlzottan racionálisak lettek, és elutasították a keresztény hit alapjait, valamint hogy elfogadták az evolucionista materialista filozófiát. Mindez oda vezetett, hogy a német filozófusok új generációja már egyenesen az emberi evolúció fő eszközeként dicsőítették a háborút.[519] Mindezek után Torrey levonta a végső következtetést: az amerikai oktatásban a liberális teológusok és tudósok ugyanezeket az elképzeléseket propagálják, ezért az Egyesült Államok jövője végső soron az egyetemek és főiskolák kezében van. Azzal vádolta meg a lassacskán liberális hangsúlyúvá lett hittudományi karokat, hogy megnyitották kapuikat a destruktív bibliakritika előtt, amely Németországban afféle elméleti „kapudrogként" kikövezte az utat a vérszomjas és istentelen filozófiák előtt. Ehelyett – írta Torrey – az amerikaiak tanulniuk kellene Németország szomorú példájából.[520] A fundamentalisták szerint tehát a bibliakritika és az evolúció tanításai vallásos és erkölcsi romláshoz vezettek. A végkövetkeztetésük pedig az lett, hogy tisztességes, erkölcsös emberek ab ovo nem is juthatnak olyan következtetésekre, mint a darwinisták és a liberális keresztények. Amiből az következett, hogy a párbeszéd minden lehetősége elveszett az eleve gonosz másik táborral.[521]

[519] Érdemes megjegyezni, hogy számos militáns fundamentalista ugyanígy eljutott a háború filozófiai jóváhagyásához, igaz, ők az apokaliptikus küzdelem elkerülhetetlen, Isten által engedélyezett és bátorított eszközét látták benne a sátáni erők ellen.

[520] Carpenter, 1988, 4–11. o. A fundamentalistákat az is aggodalommal töltötte el, hogy a korábban kötelező vallási rituálék és szokások meggyengültek, nem egy esetben meg is szűntek az egyetemeken. A Harvard Egyetemen például 1886-ban eltörölték az istentiszteletek kötelező látogatását. Mivel egyre több adomány érkezett üzletemberektől, így az intézmények vezető testületei is egyre inkább üzleti szempontok szerint kezdtek működni. Ez azzal járt, hogy üzletemberek váltották fel a lelkészeket a vezető pozíciókban, a rektori, főigazgatói posztokat pedig professzorok, nem egyházi emberek töltötték be. Míg 1839-ben Amerika legnagyobb főiskoláinak, egyetemeinek 54 rektora közül 51 egyházi ember volt (40 közülük presbiteriánus vagy kongregacionalista), 1900-ra elhanyagolható töredékük volt csak lelkipásztor vagy teológus. (Noll, 1992, 365. o.)

[521] Marsden, 2006, 221. o. Erkölcs, jó szándék és tudományos gondolkodás összefüggéseivel kapcsolatban a Wheaton College első rektora, a radikálisan abolocionista Jonathan Blanchard azt írta, hogy „korunk kritikusai általában olyan férfiak, akik megmérgezték az idegrendszerüket és megkárosították az elméjüket narkotikumokkal és egyéb mérgekkel" – itt a dohányra és az alkoholra utalt.

6.6 Háború az intézményekért

Mivel a fundamentalisták többsége sokkal szívesebben nyilvánult meg tömegrendezvényeken, mint tudományos vagy tudománynépszerűsítő folyóiratok hasábjain, ezért a következő lépésben, 1919-ben, óriási konferenciát tartottak Philadelphiában, amelyen 6 ezer konzervatív-fundamentalista keresztény vett részt több protestáns felekezetből. A rendezvényen William Bell Riley (1861–1947) baptista lelkipásztor kezdeményezésére ünnepélyesen létrehozták a Világ Keresztény Fundamentális Egyesületét (World Christian Fundamentals Association), és egyhangúlag elítélték a nagy modernista aposztáziát, amelyik úgymond járványként pusztít a keresztény világban.[522] Riley akkor már híres evangélista volt, egyik motorja a prófétai bibliakonferencia-mozgalomnak. Az 1920-as években elnökölte fentebbi szervezetet, kiadta ennek fő szócsövét, a *Christian Fundamentals in School and Church* (Keresztény Fundamentumok az Iskolában és az Egyházban) folyóiratot, és igazgatta a Minnesotai Evolúcióellenes Ligát.[523] (Érdemes megjegyezni, hogy Torrey Riley-nál teológiailag sokkal képzettebb szakember volt, ám esze ágában nem volt a fundamentalista mozgalom élére állni. Ez azt is jelzi, hogy az érzelmeket felkorbácsolni képes, konfliktuskereső hozzáállású prédikátorok szelektálódtak a fundamentalista mozgalom vezetői közé.) A tömegrendezvények erejét Riley maximálisan kihasználta. Az 1919-es philadelphiai konferencia után a baptista lelkipásztor 14 előadót – kiegészítve gospel énekesekkel – egy profin megszervezett körútra vitt az Egyesült Államok 18 városába. A fundamentalista előadók olyan lelkesítőek voltak, hogy Riley-ék már egyenesen új reformáció kezdetéről beszéltek, amit bőven vegyítettek a liberalizmus elleni „hadjárathoz" nélkülözhetetlen katonai képekkel, fogalmakkal.[524]

Riley egyébként a *The Menace of Modernism* (A modernizmus fenyegetése) című könyvében a maga szempontjából helyesen mérte fel, hogy a modernizmus nem csak múló, intellektuális divat. Rájött, hogy komoly kulturális erőt képvisel, főleg a felsőoktatásban és a művelt rétegekben. Érvelésében összekötötte az amerikai erkölcsiséget a Bibliával, így olvasatában azért lett különösen veszélyes a modernizmus, mivel az a Biblia tekintélyét támadja, amivel az amerikai kultúra erkölcsi alapjait ássa alá. Írásában úgy vélte, az új teológia művelt amerikaiak teljes generációját hajszolja erkölcsi öngyilkosságba, ami pedig óriási válságba sodorja az amerikai társadalmat. Riley fájdalommal nyugtázta, hogy kora Amerikája „beleőrült" a tudományba, és hogy a professzorokra minden témában tekintélyként néznek fel

[522] Elliott, 1993, 357. o.
[523] Carpenter, 1988, 3. o.
[524] Armstrong, 2001, 173–174. o.

az emberek – még vallási ügyekben is, ahelyett, hogy lelkipásztorokra, különösen a konzervatív lelkipásztorokra hallgatnának.[525]

Ami a 20. század első évtizedében még teológiai torzsalkodásnak, afféle tudományos hitvitának tűnt a liberális Harvard és Chicagói Egyetemek Hittudományi Karai, valamint a konzervatív Princetoni Teológiai Egyetem között, az első világháború után totális háborúba torkollt. Politikailag is egyre távolabb sodródott egymástól a két tábor. A modernisták társadalmi reformokban gondolkodtak, teljes mértékben támogatták Woodrow Wilson elnököt, hogy biztonságosabbá és demokratikusabbá tegyék a világot. Ezzel szemben a legtöbb fundamentalista figyelmét – néhány politikailag aktív evangélistát leszámítva – továbbra is az kötötte le, hogy figyelmeztessen a közelgő apokalipszisre és rámutasson: az emberek egyedüli reménye a lelki üdvösség. Mindkét oldal az igaz hit elhanyagolásával, elhagyásával vádolta a másikat. A vonalak megkeményedtek, és mindkét csoport küldetésének tekintette, hogy megtisztítsa a másiktól a fősodorbeli protestáns intézményeket.[526]

A Princetoni Teológiai Egyetem presbiteriánus Újszövetség-tudósa, John Gresham Machen a *Christianity and Liberalism* (Kereszténység és liberalizmus) című 1923-as könyvében már azt vetette fel, hogy a liberális teológusok által vallott nézeteknek semmi közük sincs a kereszténységhez. Érvelése szerint az egy teljesen másik vallás, mivel a liberalizmus az emberi akaratot célozza meg, míg a kereszténység az Isten kegyelmi cselekedetét hirdeti.[527] (Machen egyébként a magukat nem keresztényként definiáló tudósokkal és filozófusokkal sokkal megengedőbb volt. Véleménye szerint őket nem úgy kell „megtéríteni", hogy a tudományt és a filozófiát eltávolítják a vallástól, hanem éppen ellenkezőleg: arra kell bíztatni őket, hogy legyenek még tudományosabbak, és figyeljenek oda minden tényre, ne csak azok egy részére.[528]) A presbiteriánus egyházon belül az intézményekért folytatott liberális-konzervatív harcok végül oda vezettek, hogy az új teológia iránt elkötelezett, progresszív vezetők úgy szervezték át a Princetoni Teológiai Egyetemet, hogy kiszorították onnan a konzervatív teológusokat, így mások mellett Machennek is távoznia kellett. Az Újszövetség-kutató ezek után oroszlánrészt vállalt a pennsylvaniai Westminster Theological Seminary 1929-es megalapításában, amely intézmény a mai napig a konzervatív protestáns teológia fellegvára. Mi több, Machen 1936-ban új egyházat hozott létre, Orthodox Presbyterian Church néven.[529]

[525] Carpenter, 1988, 3–4. o.
[526] Sutton, 2012, 5. o.
[527] Collins, 2012, 33. o.
[528] Marsden, 2006, 216. o.
[529] Collins, 2012, 33–34. o.

A Chicagói Egyetem liberális, baptista teológusa, a teológiai doktori iskola[530] vezetője, Shailer Mathews (1863–1941) 1924-ben publikált, *The Faith of Modernism* (A modernizmus hite) című könyvében válaszolt Machen érveire. Mathews a felvilágosodás módszereivel írta le a keresztény hit szerinte legfontosabb értékeit, a modern világ szükségeivel összefüggésben. Úgy vélte, olyan vallásra van szükség, amelyik intellektuálisan igazolható, mindazonáltal spirituálisan inspiráló. Szándéka szerint igyekezett a kortársak számára relevánssá tenni a keresztény hitet és a Bibliát, megőrizve a hit intellektuális erejét. A liberális modernisták ugyanis aggódtak amiatt, hogyha a fundamentalisták nyerik meg a hatalmi harcot, akkor a kereszténység annyira érthetetlen és valószínűtlen lesz a modern ember számára, hogy lehetetlen lesz a hittel hatni a kultúrára, és végképp elveszítik a gondolkodó embereket. Konzervatív ellenfeleik viszont úgy gondolták, hogy a kereszténység központi tanításai felismerhetetlenné váltak a modernista apologetika folyamatában. A Biblia eredeti narratíváját – mondták – felváltották a felvilágosodás értékei és az empirikus módszertan.[531]

Az intézményekért és a felekezeti vezetésért folytatott háborúskodás fundamentalisták és modernisták között már a 19. század végén megkezdődött, és végigkísérte az 1920-as éveket is. A nem darwinista professzorokat és kutatókat elkezdték kiközösíteni a tudományos körökből, és ugyanígy a modern teológiai közösség is egyre inkább stigmatizálta azokat, akik elutasították az evolúciós nézeteket – nem tartották már ezeket az oktatókat sem tudományosnak, sem legitim teológusoknak. A konzervatívok is ugyanilyen „dogmatikusak" voltak, a kompromisszum lehetősége fel sem merült. Nem lehetett megegyezésre jutni azzal a világnézettel, amelynek a követői tagadták a természetfeletti igazság abszolút karakterét. Lehetetlenné vált a két tábor között a megértő kommunikáció.[532] A háborút végül a liberálisok nyerték meg, az övék lett a legtöbb fősodorbeli protestáns felekezet irányítása, valamint a legbefolyásosabb teológiai főiskolák és egyetemek vezető pozíciói is.[533] Saját térvesztésükben a fundamentalisták újabb jelét látták Krisztus mielőbbi visszatérésének.[534]

[530] Az Amerikai Tudományos Akadémia felmérése szerint az Egyesült Államok legkiválóbb vallási doktori iskolája (Divinity School).
[531] Collins, 2012, 34. o.
[532] Marsden, 2006, 215. o.
[533] Izsák, 2016, 58. o.
[534] Sutton, 2012, 6. o.

6.7 Új fundamentalista intézmények

A fundamentalisták nem ismerték be vereségüket, az első világháború és a liberálisokkal elleni harcok tevékennyé tették őket. Mivel elveszítették a felsőoktatást, kénytelenek voltak saját közösségeiket, szubkultúrájukat és bibliai főiskola-hálózatukat létrehozni, ahol a saját, ortodoxiával kapcsolatos elképzeléseiket megőrizhették.[535] A tudományos módszerek iránt elkötelezett konzervatív teológusok némelyike, hasonlóan Machenhez, komoly egyetemet gründolt, ám ezek meg sem közelítették a bibliaiskolák népszerűségét.[536] Az egy-két éves alapképzéseket nyújtó, középiskolai végzettségre építő főiskolák első zsengéjét a kanadai születésű Albert Benjamin Simpson hozta létre 1882-ben, New Yorkban. Simpson presbiteriánus lelkipásztor volt, ám elégtelennek gondolta egyháza missziós tevékenységét, és a világevengélizációra fókuszáló felekezetet alapított Christian and Missionary Alliance néven, amely a 20. század elején pünkösdi irányba tolódott el. Hozzá hasonlóan saját bibliaiskolát alapított 1886-ban a már idézett Dwight L. Moody is Chicagóban. A konzervatív, premillienialista keresztények úgy gondolták, „mély" teológiára sem szükség, sem idő nincs, ezért oktatási központjaikban viszonylag gyorsan képezték ki laikus keresztény munkások tömegét. 1930-ra a fundamentalista *Sunday School Times* lap szerint már 50 megbízható konzervatív bibliaiskola volt a nagyobb amerikai városokban, és ezek a főiskolák lettek a fundamentalista mozgalom tulajdonképpeni koordináló szervezetei az 1930-as évekre.[537] Azok a fundamentalisták, akik a gyermekeiket keresztény bölcsészettudományi karokra akarták küldeni, sokáig nem válogathattak fundamentalista egyetemek között. Doktrinális szempontból egyedül a Chicago közelében levő, 1860-ban alapított Wheaton College[538] volt megfelelő, majd 1927-től a floridai Bob Jones College[539].

A konzervatív-fundamentalista bibliaiskolák nemcsak a falaikon belüli oktatásra koncentráltak, ennél sokkal nagyobb vízióval rendelkeztek. Gyakran más városokban is

---

[535] Marsden, 2006, 215. o.

[536] Bár elég sok evangelikál felsőoktatási intézmény van, de a több száz kollégium és szeminárium között olyan az erőforrások megoszlása, hogy jóformán egyikük sem képes megengedni magának azt, hogy legyen komoly kutatással foglalkozó intézete. Bibliai főiskolákat, egyetemeket a 20. század második felében is tucatszámra alapítottak, az olyan népszerű prédikátorok és vallásos szervezők, mint Bill Bright, Oral Roberts, Jerry Falwell vagy Pat Robertson úgy gondolták, hogy kizárólag az ő felsőoktatási intézményük képes a bibliai alapelveket a kor kívánalmaival résmentesen összehangolni. Ezért aztán mindnyájan saját keresztény egyetemet hoztak létre, amelyek nagy része évtizedeken át a formális oktatási követelményeket sem teljesítették. Ezeknek a főiskoláknak tehát egészen más a céljuk, mint a kutatóegyetemeknek. (Noll, 1994, 15–17. o.)

[537] Carpenter, 1980, 66. o.

[538] Az 1920-as években nagy növekedésnek indult a Wheaton. J. Oliver Buswell, a Wheaton rektora (1926-1940) felfuttatta az intézmény tudományosságát, a hasonló főiskolák között kimagasló lett az akkreditációs pontszáma. Emiatt 1941-ben már 1100-an iratkoztak be oda (1926-ban még csak 400-an), és ezzel a legnépszerűbb főiskola lett Illinois államban, és onnantól fogva a Biblia Övezet Harvardjaként emlegették. A Wheaton College a második világháború után eltávolodott a fundamentalizmustól, és az új evangelikalizmus egyik vezető intézménye lett. Megítélése manapság mind a hívő berkeken, mind pedig a tudományos világban egyedülállóan pozitív. A szerző is kutatott ott.

[539] Carpenter, 1980, 68. o. Az intézmény 1933-ban Tennessee-be, 1947-ben pedig – immár Bob Jones Egyetemként – Dél-Karolinába költözött.

filiálékat nyitottak, nyári, néhány napos vagy hetes bibliai konferenciákat tartottak, evangélistáikat pedig kiküldték, hogy ébredési összejöveteleket tartsanak, oktatóik pedig vendégprédikátorokként gyülekezeteket látogattak. Egyedül a Moody külső oktatással foglalkozó részlege csak 1936-ban közel 500 gyülekezetben tartott hétvégi bibliai konferenciákat, 1937-ben pedig 15 ezer távoktatásban részesülő hallgatójuk volt. Több ilyen iskola kiadóvállalatot is működtetett, létrehozták saját magazinjaikat, majd, amikor erre lehetőségük nyílt, rádióállomásaikat. Az 1920-as években már széles körben terjesztették a *The Moody Monthly*[540], a *The King's Business of Biola*, a *Serving and Waiting*, a *The Pilot*, a *The Grace and Truth* bibliaiskolai folyóiratokat. 1922-ben pedig a Biolának[541], majd 1925-ben a Moody Biblia Intézetnek lett saját rádiócsatornája. Utóbbi programjait 1942-ben már 187 állomás sugározta, munkatársai pedig néhány év alatt mintegy 300 gyülekezetbe látogattak el, hogy beszéljenek küldetésük fontosságáról. Az 1930-as években kivétel nélkül minden nyáron, népszerű helyeken, nyári bibliakonferenciákat tartottak, amelyek a legnépszerűbb kempinghelyekkel vetélkedtek a vakációzó fundamentalisták között. A *Moody Monthly* minden szezon elején közzétette ezeket. Míg 1930-ban 27 helyszínen 88 konferenciát tartottak, addig 1941-ben már ötven helyszínen mintegy 200 konferencián vehették részt az érdeklődők. Az indianai Winona Lake-ben csak az egyik konferencián mintegy kétezren vettek részt, köztük 400 lelkipásztor. Minden reggel 7 és este 10 között átlag hat igehirdetést lehetett meghallgatni, és olyan fundamentalista „nagyágyúk" hirdették az igét, mint például a fundamentalista világszövetség elnöke, William Bell Riley. Akármennyire is ellenezték a fundamentalisták az „istentelen ökumenikus" mozgalmat, fundamentalista alapon mégiscsak létrejött egy hasonló mozgalom. A fundamentalista jellegű evangélium (vagy ahogyan gyakorta hívták: az *old fashioned Gospel*, nagyjából: régivágású evangélium) ledöntötte a felekezeti falakat az így hívő metodisták, baptisták, presbiteriánusok, lutheránusok és független gyülekezetek tagjai között, akik egymást testvérekként fogadták el ezeken az összejöveteleken.[542] Mivel úgy érezték, hogy a liberálisok kiszorították őket a felsőoktatásból és a nagyobb felekezetek vezetéséből, egyre tudatosabban közeledtek egymáshoz. Kezdett saját, jól megkülönböztethető identitásuk kialakulni.[543]

Jellemző példa a bibliai főiskolák népszerűségének növekedésére a minnesotai Északnyugati Bibliai és Missziós Tréningiskola (Northwestern Bible and Missionary Training

[540] Erre az 1930-as évek végére már 40 ezren fizettek elő.
[541] 1908-ban az olajmágnás Lyman Stewart alapította meg Dél-Kaliforniában a Los Angeles-i Bibliai Főiskolát (Bible Institute of Los Angeles), a mai Biola Egyetem (Biola University) ősét. A Biola a mai napig bibliai központú oktatással hirdeti magát.
[542] Carpenter, 1980, 67–70. o.
[543] Armstrong, 2001, 145. o.

School), amit 1902-ben hét hallgatóval alapított meg a fundamentalizmus népszerűsítésében később országos hírnévre szert tett, már említett William Bell Riley, a minneapolis-i Első Baptista Gyülekezet (First Baptist Church) lelkipásztora. Az 1920-as években tulajdonképpen már fundamentalista „püspökként" működött, hiszen az államban már 75 lelkész is az ő iskolájából került ki. A bibliaiskolaként indult intézmény az évtizedek során kiegészült bölcsészképzéssel és teológiai MA fokozatot adó karral is. Rektornak az 1947-ben, 86 évesen elhunyt Riley a fiatal baptista prédikátort, Billy Grahamet jelölte ki.[544]

[544] Carpenter, 1980, 68. o. Becslések szerint Billy Graham fél évszázad alatt 185 országban, 417 evangélizációs sorozat, kampány keretében 210 millió embernek prédikálta a keresztény hitet. (Gibbs–Duffy, 2008, 7. o.)

7 A FUNDAMENTALIZMUS VÁLSÁGA

„A tagadás státuszát fent kell tartani, különben a fundamentalizmus raison d'être-je elveszett."[545]

7.1 A Norris-ügy

Minél inkább kiszorultak a fundamentalisták a teológiákról és a felekezeti vezető pozíciókból, annál elszántabban és hangosabban védelmezték a Biblia tekintélyét, és annál harcosabban fordultak a szerintük Amerikát és az igaz hitet egyaránt veszélyeztető liberálisok ellen. Tulajdonképpen az első világháború, a bolsevik forradalom és a liberális kereszténység térnyerése adta meg a fundamentalizmusnak azt, ami végül a fő jellemzőjévé vált: a vallásos nacionalizmust.[546] A militáns lelkület teljesen magával ragadta a fundamentalista evangélistákat, prédikátorokat. A kor kiemelkedő, konzervatív nézeteket valló evangélistája, az elnökökkel és hollywoodi hírességekkel is szívesen mutatkozó korábbi baseball-sztár, a formális teológiai képzésben nem részesült Billy Sunday Isten sorozótisztjének hívta magát, és kijelentette, hogy a kereszténység és a hazafiság egymás szinonimái, sőt, „a pokol és a hazaárulás is szinonimák".[547] A Képviselőházban a németekkel kapcsolatban elmondott imája így szólt: „Ó, Uram, te tudod, hogy egy nemzet sem olyan gyalázatos, gonosz, kapzsi, érzéki, vérszomjas, és amely a történelembe ily gyalázatosan vonult volna be, ezért hát nyújtsd ki hatalmas kezedet, Uram, és sújts le az éhes farkasokra, akiknek agyarai vértől csöpögnek, és örökre felemeljük hangunkat a te dicséretedre."[548] (Nem mellesleg, Sunday ellentmondásos stílusa vallási szempontból eredményeket produkált. 1914-re úgy becsülték, hogy színpadias, időnként székeket tördelő és vad akrobatikával fűszerezett igehirdetései során mintegy 300 ezren reagáltak a megtérésre való felhívására. Korabeli prédikátortársait is meglepte az erkölcsi bűnök részleteit hosszú percekig cifrázó előadásaival, amelyek során nemcsak nők, de még férfiak is gyakorta elájultak. 1914 és 1919 között jutott el a csúcsra, Pittsburgh, Philadelphia, Boston, Los Angeles, Washington után New Yorkban is felállították faszerkezetes sátrát. Csak New Yorkban állítólag 98 ezren tértek meg, becslések szerint, mindösszesen 100 millió ember hallgathatta beszédeit.[549]) Sunday, Riley és más fundamentalista vezetők kijelentették, hogy maga a Sátán irányította a németek háborúját. Newell Dwight Hillis befolyásos brooklyni kongregacionalista lelkész pedig azt fejtegette, hogy igazából a szeretet az első világháború

[545] Averill, 1989, 52. o.
[546] Martin, 2005, 11. o.
[547] Collins, 2012, 23. o.
[548] Handy, 1991, 164. o.
[549] Hatch – Noll – Woodbridge, 1982, 154. o.

élet-halál harcának kontextusában a gyűlöletet jelenti.[550] Amint azt kifejtette, bár Krisztus megparancsolja, hogy szeressük ellenségeinket, azt sehol nem parancsolta meg, hogy szeressük Isten ellenségeit is, és azokat, akik az ő gyermekeivel gonoszul bánnak. Azzal érvelt, hogy nem azért gyűlöli a „ragadozó potsdami bandát, mert az az én ellenségem. Nem azért gyűlölöm őket, amit velem tettek. Azért gyűlölöm őket, amit az én védtelen felebarátommal tettek az óceán túlpartján." Azt is felvetette, hogy egész egyszerűen ki kellene irtani a német népet, mert olyanok, mint a leopárd, amelyik nem tudja megváltoztatni a foltjait.[551]

A kor másik emblematikus fundamentalista figurája volt a Texasi Tornádóként is emlegetett J. Frank Norris baptista lelkipásztor. Texasban nőtt fel, alkoholista apja mellett kemény emberré vált, óriás termete, mély orgánuma ideális prédikátorrá tették. Norris – hasonlóan a kortárs fundamentalistákhoz – előszeretettel ostorozta a liberálisokat, katolikusokat, az evolúciót, a kommunizmust, az alkoholipart – és azokat a politikusokat, teológusokat, akik bármelyiket támogatták.[552] 1926-ban gyülekezeti irodájában lelőtte a katolikus-szimpatizáns Fort Worth-i polgármester egyik barátját, Dexter Elliott Chipset, de a bíróság végül önvédelemnek minősítette tettét, és felmentették.[553] Már három évvel korábban, 1923-ban, a felekezet teológiai képzése elleni támadásai miatt kizárták a Déli Baptista Egyházból, mire a Texasi Tornádó saját, fundamentalistább felekezetet hozott létre, a Premillennialista Missziós Baptista Közösséget (Premillenial Missionary Baptist Fellowship)[554]. Saját főiskolát alapított, miközben szimultán pásztorolta Amerika két

---

[550] Gaustad – Noll, 2003, 125. o.

[551] Gaustad – Noll, 2003, 125–127. o. Hillis szerette volna, ha nyilvános korbácsolással szorítják vissza New Yorkban az erkölcsi bűnöket, élesen támadta például a Broadway egyik darabját, amelyben a lépcsőn karjában viszi fel az egyik színész a kolléganőjét, aki a szerepe szerint nem a felesége. Támogatta az eugenikát is, még ilyen konferenciát is szervezett, 1918-ban pedig a teljes német lakosság sterilizálását is felvetette.

[552] 1947-es európai körútján találkozott XII. Piusz pápával, ami után némileg módosította korábbi meggyőződését: mint kifejtette, „a pápa az utolsó kommunizmus elleni Gibraltár Európában", és onnantól kezdve a kommunizmust még a katolicizmusnál is mélyebben ítélte el. Egyébként 1914-re már országszerte 60 katolikusellenes hetilap jelent meg. Ezek mind a katolicizmus veszélyeiről cikkeztek. A *Liberator* nevű lapot 15 ezer példányban adták ki, a *Wattson's Magazine*-t pedig 80 ezer példányban nyomták. A legnépszerűbb ilyen újságra, a *The Menace*-re (A fenyegetés) az első világháború idején több mint egy millióan fizettek elő. Utóbbi lapban olyasmiket írtak például, hogy vitathatatlan bizonyítékuk van: a katolikus egyház Abraham Lincoln meggyilkolásán ügyködött, katolikusok megpróbálták megmérgezni Warren G. Harding elnököt, és hogy a katolikus egyház robbantotta ki az első világháborút.

[553] Az eset hozzájárult a fundamentalizmus térvesztéséhez. 1926 nyarán Norris vitába keveredett Fort Worth polgármesterével, H. C. Meachammal, és városi ügyvivőjével, H. B. Carr-ral, akik mindketten római katolikusok voltak. Norris azzal vádolta őket, hogy túl akartak értékelni egy ingatlant, ami a Szent Ignác Iskola tulajdonában állt, majd azt akarták elérni, hogy a város megvásárolja ezt az ingatlant magasabb összegért, azért, hogy a római katolikus egyházat támogassák. Július 11-én Norris a gyülekezete istentiszteletén előre hívta közösségének hat tagját, akik Meacham boltjában dolgoztak. Ketten azt mondták a gyülekezetnek, hogy Meacham üzletvezetője ultimátumot adott nekik: vagy otthagyják Norris gyülekezetét, vagy kirúgják őket. Norris ezután szidalmazni kezdte Carrt és Meachant. Az istentisztelet szószerinti leirata megjelent Norris újságjában, mire a polgármester egyik barátja, a faüzemet működtető, szintén katolikus Chips állítólag ittasan beállított Norris irodájába, és Norris szerint azt mondta neki: „megöllek azért, amit az igehirdetésedben mondtál!" Az egyedüli szemtanú szerint Norris ekkor megpróbálta Chipset kivezetni az irodából, de Chips visszament Norris után, és azt mondta: „na, rendezzük le!" Norris erre kivette az éjjeliőr pisztolyát a fiókból, majd négyszer elsütötte – három golyó eltalálta, és megölte a fegyvertelen Chipset. Jogi bonyodalmak miatt a perre csak 1927 januárjában került sor, ami azt jelentette, hogy egész nyáron, ősszel és még télen is Norris gyilkossági pere állt az újságok címlapján.

[554] Ez később World Baptist Fellowship néven működött tovább.

legnagyobb gyülekezetét: a Fort Worth-i Első Baptista Gyülekezetet (Forth Worth First Baptist Church), valamint a detroiti Temple Baptista Gyülekezetet.[555]

A 20. század elejének népszerű fundamentalista prédikátorai hangos, férfias, mindenre csípőből válaszolni tudó emberek voltak, akik olthatatlan önbizalommal és nagy energiával hirdették Isten megfellebbezhetetlen igéjét. Az ilyen kiállású, személyiségű hívők jó eséllyel prédikátorrá lettek. Az egyéb szórakozástól eltiltott hívek (illetve a vidéki Amerikában korlátozottan elérhető kikapcsolódások miatt) el is várták a lehengerlő stílust, a szenvedélyességet és az egyszerű, könnyen követhető igemagyarázatot. A prédikátorok inkább a szívhez szóltak, és szerették felkorbácsolni az érzelmeket. Nagy ambícióval, egóval és kevés képzettséggel rendelkező prédikátorok árasztották el a nyugatot. Az újonnan megszülető kis gyülekezetek gyakran nem tudtak teljes fizetést adni, ezért előnybe kerültek azok az igehirdetők, akik ilyen feltételek mellett, másodállásban is hajlandók voltak a gyülekezeti szolgálatra. Akik a körzetben ilyen felhatalmazást kértek, többnyire alacsony, nyolc osztályos végzettséggel rendelkeztek. A teológiai meggyőződésük és a képzettségük hasonlóan sok kívánnivalót hagyott maga után. (Az ilyen, mellékállású prédikátorokat „sátorkészítőknek" hívták, mivel Pál apostol is időnként sátorkészítésből tartotta fenn magát, s csak „másodállásban" apostolkodott.) 1950-ben az Assemblies of God dél-kaliforniai vezetői kénytelenek voltak az olvasástudást is mérni a szolgálatra jogosító engedélyek kiadásakor.[556]

Az Egyesült Államokban már a 19. században egyre több prédikátor és bibliatanító kezdte megkérdőjelezni az egyetemet végzett lelkészek társadalmi és vallási tekintélyét. Amíg Whitefield és karizmatikus kortársai egyszerre voltak jól képzett és a szívhez is szólni tudó prédikátorok, az ébredési mozgalmak fűtött hangulata az érzelmek felkorbácsolásának képességét részesítette előnyben. Az új evangélisták megváltoztatták az evangélium hirdetésének addigra kialakult konvencióit. Előbb deintellektualizálták az üzenetet, majd végletesen leegyszerűsítették a nép és a tömegek egyszerű nyelvére. Az igehirdetések nyelvezete hétköznapi lett, a prédikátorok pedig roppant egyszerű stílusban anekdotákkal és könnyen befogadható történetekkel fűszerezték azt. Könnyen kommunikálható narratíva formájában a teremtéstörténet, a bűnbeesés, a megváltás és Krisztus visszajövetele még a legműveletlenebb közönség számára is összefoglalható volt. Ez a narratíva – megfelelően csomagolva – felkeltette a hallgatóság érdeklődését, szemben a rendszeres teológiára vagy bonyolultabb tanításokra építő vallási üzenetekkel. Sőt, az evangélium történetének tragikus és

[555] Dochuk, 2012, 30–34. o.
[556] Dochuk, 2012, 30–36. o.

komikus elemei biztosították azt, hogy drámai módon lehessen ezeket „színpadra” vinni, ahogyan ezt a mai napig hallhatjuk és láthatjuk rádiós és televíziós prédikátoroknál. A hangszínváltásokkal és testbeszéddel dramatizált igehirdetések során a pulpitusból egy populáris vallási dráma színpada lett, amelyben természetesen a prédikátor volt a főszereplő.[557] A vallási kommunikáció segítségével a tehetséges, népszerű prédikátorok jelentős hatalomra tettek szert.[558]

A fundamentalisták nemcsak hazai földön, de a külföldi misszióban is egyre aktívabbak lettek. A kínai misszióban a protestáns misszionáriusok szerintük túl nagy hangsúlyt fektettek az oktatásra, és nem elég határozottan evangelizáltak. A legnagyobb vihart a wales-i származású, Oxfordban tanult és tanító William Henry Griffith Thomas kavarta. Az anglikán tudós 1920-ban maga is bejárta Kínát és Japánt, és 1921 januárjában óriási felzúdulást keltett a presbiteriánusok között elmondott, *A modernizmus Kínában* című beszédével. Ennek közvetlen következményeként alapították meg a Kínai Bibliaszövetséget (Bible Union of China), amelyik aztán nagy erőkkel igyekezett a modernizmustól megszabadítani a kínai kereszténységet. Ezt látva az amerikai, liberális baptista prédikátor, Harry Emerson Fosdick[559] 1922. május 21-én elmondta híres, a modernista-fundamentalista háború egyik csúcspontjának számító igehirdetését *Shall the Fundamentalists Win?* (Győznek-e a fundamentalisták?) címmel.[560] Prédikációját *The New Knowledge and the Christian Faith* (Az új ismeretek és a keresztény hit) címen publikálták, és az írást rengetegen elolvasták. Fosdick azzal vádolta a fundamentalizmust, hogy illiberális, intoleráns és értelmiségellenes, elzárkózik a tudományos ismeretek elől, miközben meg volt győződve arról, hogy a mozgalom nem marad fenn sokáig.[561] Beszédében kétértelműen nyilatkozott meg Krisztus szűztől való születésével és második eljövetelével kapcsolatban is.[562] Ezen annyira felháborodott a philadelphiai Clarence E. Macartney (1879-1957) presbiteriánus lelkész, hogy tulajdonképpen feljelentette egyháza országos közgyűlésénél Fosdickot (néhány évvel később le is mondatták lelkészi hivataláról), majd vitriolos válaszpamfletben írásban is reagált: *Shall Unbelief Win?* (Győz-e a

[557] Izsák, 2012a, 28–32. o.
[558] Schultze, 1990 II, 36–37. o.
[559] Baptista elkötelezettsége ellenére 1918-ban a manhattani First Presbyterian Church lelkészének kérték fel, 1930-ban pedig elfogadta a baptista John D. Rockefeller Jr. pénzember és filantróp anyagi hozzájárulásával frissen alapított ökumenikus, szintén manhattani Riverside Church lelkészi felkérését.
[560] Elliott, 1993, 358. o.
[561] Falwell – Dobson – Hindson, 1981, 83–84. o.
[562] Hankins, 2011, 2. o.

hitetlenség?).[563] Macartney kollégája liberalizmusát olyan kereszténységnek nevezte, amiből hiányzik az istentisztelet, Isten és Krisztus.[564]

[563] Falwell – Dobson – Hindson, 1981, 84. o.
[564] Hankins, 2011, 2. o.

7.2 A Scopes-per

A fundamentalizmus időszakos térvesztésének másik fontos fordulópontja a korabeli sajtóban csak „daytoni majomperként” emlegetett Scopes-per volt.[565] 1923-ban Oklahomában betiltották az evolúciós tananyagokat. Texasban Miriam Amanda „MA” Ferguson kormányzó olyan tankönyveket választott ki, amelyek nem említették az evolúciót, illetve általa ártalmasnak tartott részeket is kihúzatott egyes könyvekből, mi több, azzal fenyegette meg a tanítókat, hogy elbocsátja őket, amennyiben nem a jóváhagyott tananyagot oktatják.[566]

Tennessee-ben 1925-ben John Washington Butler képviselői kezdeményezésére törvényileg tiltották meg, hogy állami iskolákban az ember bibliai teremtéstörténetét tagadó tanokat oktassanak.[567] Az evolúció ellen harcoló keresztény csoportok, mozgalmak gyakori kampányaik során „lelkipásztorok, újságszerkesztők és tudósok bandájáról” beszéltek, „akiket száműzni kellene az országunkból, mivel az emberi élet teremtésének magas erkölcsi sztenderdjét sértegetik, a kereszténységet és a civilizációt”. Nem ritkán Amerikaellenes tevékenységgel is megvádolták őket, mivel „nem százszázalékosan amerikaiak, hanem tudatlan, ám iskolázott bolondok őrült csoportja, akik azon erősködnek, hogy saját életüket lealacsonyítsák a majmok és állatok szintjére. (…) Fogj egy szamarat, disznót és egy görényt, kötözd őket össze, és máris ott van a tudományos evolucionista vagy modernista.[568] A *Los Angeles Examiner* hasábjain pedig egy szerkesztői üzenet úgy szólt 1923-ban, hogy: „fogd az evolucionistákat, hitetleneket és a pokoltagadó tanítókat, vidd ki, és feszítsd meg őket fejjel

[565] Az angliai és az amerikai fundamentalizmus eddigre már annyira eltávolodott egymástól, hogy a Scopes-perhez hasonló ügy elképzelhetetlen lett volna Nagy-Britanniában. Később azért sem lett annyira népszerű a régi vágású fundamentalizmus Nagy-Britanniában, mert a brit kormány nagyon kevés rádió- és tévécsatornát oszt ki. A 20. század második felében lett négy nagy tévécsatorna, mellettük pedig a BBC négy rádiócsatornája. Helyi szinten általában csak két, egymással vetélkedő rádióállomást engedélyeznek. Az amerikai kábeltelevíziózás rendszere hiányzik Britanniából, és nincsenek könnyen megszerezhető rádiófrekvenciák sem. A brit közönség többnyire mérsékelt, világi, kozmopolita kultúrát lát és hall Londonból. Ezen túlmenően, a BBC nem értékesít vallási vagy politikai reklámra időt, és a független társaságok sem közölhetnek politikai és vallási reklámot korlátlanul. Ezzel szemben Amerikában megszámlálhatatlanul sok vallási tévé- és rádiós csatorna működik, senkinek sem muszáj a CBS-nek vagy az NBC-nek a fundamentalizmusról szóló kiegyensúlyozott dokumentumfilmjeit nézni, azonnal beszerezhetik napi fundamentalizmus adagjukat például Pat Robertson CBN-jén. (Bruce, 1990, 184–185. o.) Az amerikai felnőttek nagyjából 45%-a havonta néz valamilyen keresztény TV-t. (Brunner, 2008, 47. o.) Bár a mélyen konzervatív fundamentalista Plymouth Brethren mozgalom nagyon hasonlított az amerikai fundamentalistákra, ám 1910 és 1960 között legfeljebb 90 ezer támogatójuk volt. Mivel szeparatisták voltak, ezért a szélesebb egyházi körökre kevés befolyásuk volt. Más konzervatív evangelikálok is gyanakvással nézték őket, mert afféle titkos társaságként, vallási földalatti mozgalomként működtek Angliában. Soha nem jutottak olyan szerephez az egyházakban és a kultúrában, mint az amerikai fundamentalizmus az Egyesült Államokban. (Marsden, 1977, 223. o.)

[566] Martin, 2005, 14. o.

[567] Az 1920-as években különböző evolúcióellenes csoportok váltakozó sikerrel tudták korlátozni az evolúció tanítását. Néhány északi városban is átvitték a helyi törvényhozáson a tiltást, de elsősorban déli államokban értek el sikereket. Összesen 37, az evolúció tanítását tiltó törvényt terjesztettek elő, mintegy 20 állam törvényhozásában, ám a legtöbb nem ment át. Volt, ahol már a szavazás előtt visszavonták az előterjesztést, másutt a bizottsági meghallgatások, viták során vették azt le a napirendről. Delaware államban a Hal, Vad és Osztriga Bizottságban szavazták le. (Minden bizonnyal azért került e bizottság elé, mert a törvénytervezet nyelvezete úgy írta le az evolúciót, hogy hangsúlyozta az alacsonyabb rendű organizmusokból való törzsfejlődést, ezért ennek a bizottságnak szignálták azt ki.) (Wilcox, 1992, 5. o.)

[568] Hunter, 1991, 138. o.

lefelé, és máris sokkal jobb országban fogunk élni – az ilyen evolúciós zagyvaságok helyett tanítsuk az embereknek Isten igéjét, valamint hogy aszerint éljenek, és minden rendben lesz."[569]

John Thomas Scopes huszonöt éves daytoni középiskolai amerikai futballedzőt és helyettesítő tanárt azért állították bíróság elé, mert az evolúciót oktatta, ami tehát nyílt törvényszegés volt. A perben előbb 100 dollár pénzbüntetésre ítélték Scopes-t, de az állami legfelsőbb bíróság eljárásbeli hibák miatt megsemmisítette az eredeti ítéletet. A sok szempontból kirakatpernek[570] tekinthető tárgyaláson vallási fundamentalisták és liberálisok valamint szekularisták csaptak össze.[571]

A per idejétől számítják amerikai történészek az amerikai szekularizmus aranykorát, ami 1925-től 1973-ig tartott.[572] A per természetesen fontos szerepet játszott abban, hogy a fundamentalisták a szélesebb közvélemény szemében primitív, vidéki, erőszakos biblialengető színben tűnjenek fel, de Noll szerint más miatt volt fordulópont az 1925-ös év – akkor halt meg ugyanis William Jennings Bryan. A Scopes-perben a felperest képviselő politikus – Noll szerint – az utolsó volt a 19. században még nagy számban működő értelmes fundamentalista-evangelikál keresztény politikusok között. Bár a színdarabban és a Scopes-perről készült filmben elég egyoldalúan mutatják be Bryant, a demokrata képviselő háromszor is volt pártjának az elnökjelöltje, és azzal, ahogyan 1896-ban az emberiség aranykeresztre való feszítéséről beszélt[573], az amerikai történelem egyik legnagyszerűbb politikai beszédét mondta el,[574] és az évszázad legfontosabb evangelikál politikusává tette. Woodrow Wilson külügyminisztere a 20. század elején abban is egyedülálló volt, hogy bár evangelikál meggyőződését bevitte a politikai küzdőtérbe, képes volt elválasztani saját, időnként fundamentalizmusba hajló evangelikál meggyőződését a politikától. Amikor a politikáról „prédikált", arról beszélt, hogy a keresztények számára a Krisztus iránti elkötelezettség fontosabb, mint a politikai meggyőződések. Nyíltan hirdette a fundamentalisták által nem

[569] Hunter, 1991, 138. o.
[570] Évekkel később kiderült, hogy Scopes minden bizonnyal nem szegett törvényt (saját későbbi állítása szerint átugrotta az evolúcióról szóló tanórát), de befolyásos üzletemberek rábeszélték, hogy vállalja fel az általuk alkotmányellenesnek gondolt Butler-törvény próbáját.
[571] Magyarics, 2008, 19. o.
[572] Berlinerblau, 2007, 9. o.
[573] Bryan a bimetallizmus mellett érvelt az aranystandarddal szemben, tehát azt szerette volna, hogy a pénzegységek értéke aranyban és ezüstben is megadható legyen. Leggyakrabban idézett mondása szó szerint: „nem nyomhatják a munka homlokára ezt a töviskoszorút, nem feszíthetik aranykeresztre az emberiséget!"
[574] Néhány évvel korábban, 1891-ben adta ki XIII. Leo *Rerum novarum* kezdetű enciklikáját. Bár mutat némi hasonlóságot Bryan beszéde ennek tartalmával és szellemiségével, fontos különbség, hogy Bryan ezt egy előadásban, kvázi igehirdetésben mondta el. A legnagyobb formai különbség mégis az, hogy nem volt evangelikál központ, amelyik kiadott volna egy mindenki által elfogadott, vagy legalábbis vitatható írásbeli útmutatót – a legfontosabb gondolatok is szóban születtek meg. Az előadásmód természetesen fokozhatta azok hatását, ám nem lettek annyira normatívak, mint például a katolikus egyházban a pápa írásai.

nagyon hangoztatott nézetet, miszerint a tízparancsolatot Krisztus egyetlen szabályba tömörítette: szeresd felebarátodat, mint önmagadat. Miért vállalta el mégis a Scopes-perben a felperes képviseletét? Bryan számára a modern szekularizmus legnagyobb veszélye nem az volt, hogy egy-egy keresztény dogmát támadott, hanem hogy olvasata szerint lefokozta az embert. Nem azért küzdött az evolúciós gondolkodás ellen, mert veszélybe került Mózes első könyvének hagyományos értelmezése, hanem azért, mert szerinte az az emberi méltóságot fenyegette. Szerinte az evolúció istentelen elmélete szembement az értelemmel, és „sokkolja a szívet. Ez a tanítás olyan halálos, mint a lepra (…). Ha általánosan elfogadnák, akkor elpusztítaná a felelősségtudatot, és a világ erkölcseit fenyegetné."[575] Leginkább mégis az irritálta, hogy a legalkalmasabbak túlélésének tanítása, a darwinizmusból következő szociáldarwinizmus, mivel fog járni a szerencsétlen, elnyomott emberek vonatkozásában.[576]

Ennek ellenére Bryan egyáltalán nem volt annyira fundamentalista, mint premilliennialista kortársai, minden gond nélkül elfogadta, hogy a Föld nem hétezer évvel ezelőtt keletkezett, hanem sokkal régebben.[577] Abban is eltérően gondolkodott a fundamentalistáktól, hogy teljes mértékben támogatta a szociális reformokat és a szociálisan is aktív kormányzatot. Néhány nappal a Scopes-pert követően halt meg, halálát követően pedig a kulturális pesszimizmus és a kormányzati túlkapásoktól való félelem lett uralkodó a fundamentalista körökben. A politikai részvétel helyett szinte kizárólag az egyéni evangélizáció és az egyéni kegyesség került a középpontba. A sajtóban igencsak rossz színben feltüntetett konzervatív meggyőződésű keresztények visszahúzódtak az események prófétai értelmezésébe, ahelyett, hogy politikailag elemezték volna a helyzetet, esetleg reformokban gondolkodtak volna.[578] (Érdemes megjegyezni, hogy bár néhány újságíró valóban nevetségessé tette a Scopes-per felpereseit, igazán csak három évtizeddel később, a per megfilmesítésekor karikírozták ki végletesen Bryant és a tennessee-i törvényhozókat. Ebben Bryant gonosz, holdkóros manipulátornak, a védőügyvédet pedig hősies, felvilágosult, tisztességes liberálisként ábrázolta Hollywood.[579] Ronald Numbers tudománytörténész arra a következtetésre jutott, hogy 1925-ben senki nem értelmezte a per végkimenetelét fundamentalista vereségként. A legelső ilyen értelmezés Frederick Lewis Allen népszerű könyve, az *Only Yesterday* (Csak tegnap) volt, ami 1931-ben jelent meg, és több mint egymillió

[575] Noll, 1994, 150–153. o.
[576] Noll, 2007, 13. o.
[577] Noll, 1994, 189. o.
[578] Noll, 1994, 175. o.
[579] William Jennings Bryan a daytoni majomper lezárása után öt nappal, agyvérzésben halt meg.

példányban kelt el.[580]) Akárhogyan is, az 1920-as évek elején az evolúcióellenes mozgalmat még széles körben támogatták a konzervatív protestánsok, ám a pert követően már csak a szélsőséges fundamentalisták álltak ki mellette.[581]

[580] Hankins, 2011, 3–5. o.
[581] Wilcox, 1992, 6. o. Miután lecsengett az evolúcióellenes kampány, a mozgalom vezetői inkább az antikommunizmusra koncentráltak, amely 1919 óta jelen volt (és van) a fundamentalisták között. Az 1950-es években azután ez utóbbi üzenet óriási népszerűségre tett szert.

7.3 A McPherson-ügy

Norris emberölési ügye és a daytoni per mellett egy harmadik, a sajtóban szintén sokat taglalt esemény is hozzájárult a fundamentalizmus térvesztéséhez. Nyolc hónappal a Scopes-per után, 1926. május 18-án Aimee Semple McPherson (1890–1944) Santa Monica mellett, Venice Beach-nél úszni ment. Aimee nővér, ahogyan sok ezer követője hívta, az Egyesült Államok egyik legismertebb prédikátora volt.[582] 1918-tól kezdve már nagy létszámú ébredési összejöveteleket tartott a keleti parton, majd Kaliforniába költözött kampánymenedzser édesanyjával és két gyermekével. 1923. január 1-én Los Angeles-ben felavatták 5 ezer ülőhelyes Angelus Templomát, ami a kor legmodernebb megagyülekezete volt, rádióstúdióval, keresztény munkásokat kiképző iskolával, gyerekprogramokkal, magazinnal, még telefonos pontos-idő szolgáltatással is. A hollywoodi szórakoztatóipari központ közelében, a bimbózó filmipar korában Aimee – bár rendszeresen prédikált a filmek és egyéb léha szórakozások ellen – olyan prédikációs darabokat írt és állított színpadra, amiket „szent operáknak" nevezett.[583] Ezzel jóval megelőzte a korát, mert a legtöbb fundamentalista még az 1940–50-es években is arra intette a hívőket, hogy az igazi keresztények nem kockáztathatják meg azt, hogy Jézus visszajövetele színházban vagy filmszínházban találja. A lelkészek keményen támadták a hollywoodi filmgyárakat, szennycsatornáknak, mérgező gonoszságok kútjának írták le őket, és tartottak attól, hogy a vallási filmek a hitet szórakoztatóipari termékké degradálják, és hogy a filmnézés összeegyeztethetetlen az istenfélelemmel.[584] McPherson templomának komplett

[582] Nincs hely arra, hogy részletesen elemezzük, hogyan lettek, lehettek ennyire befolyásosak női igehirdetők a 20. század elején. Már a 19. században is voltak meghatározó női prédikátorok Amerikában. Közülük is kiemelkedett Phoebe Palmer (1807–1874), a szentségmozgalom fontos szereplője. New Yorkban nőtt fel, keresztény otthonban. Férje, Walter Palmer orvos volt. Házasságuk első néhány évében három gyermeküket is elvesztették, de Phoebe Palmer folytatta a bibliatanítói karrierjét, és mélyebb megtapasztalásokra vágyott. 1837. július 26-án ez megtörtént, leírása szerint megtapasztalta a Szentlélek beléköltöző erejét, erről el is kezdett beszélni másokkal. New Yorkban hetente tartott alkalmakat „a szentség előmozdítására". Palmer először vonakodott beszélni a tapasztalatairól férfiak előtt, ám miután egy prominens tudós (Thomas Upham pedagógus, filozófus, korai pszichológus) Palmer segítsége által szintén beteljesedett Szentlélekkel, válogatás nélkül, mindenkinek beszélt az élményeiről. Egyre többet publikált a sajtóban, később írásait könyvbe rendezték, ez lett a *The Way of Holiness* (A szentség útja), ami azonnali siker lett Amerikában, de külföldön is. Fő üzenete az volt, hogy Isten kegyelme férfiakra és nőkre egyaránt kitöltetik, és mindazok, akik megízlelik a mennyei ajándékot, kötelességük, hogy azt továbbadják. 1859-ben jelentette meg *The Promise of the Father* (Az Atya ígérete) című könyvét, amiben megvédte a nők jogát a prédikáláshoz. A vallásos nők szerepe megkerülhetetlen a 19. századi Amerikában többek között a rabszolgaság eltörléséért folytatott küzdelemben (Sarah és Angelina Grimké), a mentálisan sérült emberek jobb ellátásáért (Dorothea Dix), a nők oktatási lehetőségeiért (Catherine Beecher), és később pedig az alkohol elleni harcokban (Frances Willard), valamint a városi szociális munkáért (Jane Addams). A sokféle küzdelem közepette saját maguk felszabadítása is egyre fontosabbá vált. Az első hivatalos felhívást a női jogok kiteljesedéséért – ideértve a szavazati jogot is – 1848 júliusában, Seneca Falls-ban (New York) tették, amikor férfiak és nők, feketék és fehérek, valamint abolicionisták egy kiáltványt tettek közzé a nők jogaiért. Akik összehívták az alkalmat (Lucretia Coffin Mott és Elisabeth Cady Stanton), maguk is részt vettek már vallási reformmozgalmakban, például Mott a kvékereknél. (Noll, 1992, 182–185. o.) Amikor a népszerű evangélista és prédikátor, Ida Robinson 1924-ben olyan pletykákat hallott, hogy a United Holy Church, ugyanaz a pünkösdi felekezet, amelyik felszentelte őt a szolgálatra, nemsokára abbahagyja a nők felszentelésének a gyakorlatát (legalábbis nyilvánosan), egy tíznapos böjtöt követően isteni sugallatot kapott, miszerint „gyere ki a Sínai-hegyre, és szabadítsd fel a nőket". Robinsont a látomása arra indította, hogy egy új, regionális gyülekezeti konföderációt hozzon létre, amit a Mount Sinai Holy Church of Americának hívott. Az új otthona ennek Philadelphia lett, és ez intézményi teret biztosított nőknek arra, hogy egyházi vezetést gyakoroljanak. (Hardy, 2008, 211. o.)

[583] Heti 20-22 idehirdetésének minden apró részletét megtervezte. Volt, hogy szirénázó rendőrségi motorbiciklin gurult be a színpadra, hangosan fékezett, majd felkiáltott: „Állj meg, mert a pokolba száguldasz!"

[584] Bruner, 2008, 62. o.

nagyzenekara volt, és még hollywoodi hírességek is szívesen látogatták, mivel – ahogyan a korabeli sajtó írta – ott adták „a környék legjobb showműsorát”.[585] Profi médiagépezetére utalva a *Look* magazin szerkesztői „Isten legjobb PR-osaként” utaltak rá.[586]

A sikerei csúcsán pedig egyszerűen eltűnt az említett strandon. Édesanyja a halálhírét keltette, a hatóságok pedig napokon át kutatták a tengerpartot, még repülővel is átfésülték a környéket. Egy férfi látomásban a vízen sétáló prédikátort látta, mások a szórakoztatóiparban érdekelt maffia bosszúját sejtették eltűnése mögött. Amerika-szerte látni vélték a prédikátort, végül június 23-án, egy hónappal és öt nappal az eltűnését követően az arizonai Douglas városka kórházában tűnt fel, és egy elég valószínűtlen történetben mesélte el állítólagos elrablását.[587] Azt állította, hogy 500 ezer dollár váltságdíjat követeltek a szabadon bocsátásáért, égő cigarettákkal kínozták, majd amikor rövid időre magára hagyták, egy konzervdoboz szélével elvágta a köteleit, megszökött, 15 mérföldet gyalogolt a mexikói határvárosig, Agua Prietáig, ahol összeesett, és elaludt a városka polgármesterének a háza előtt. A nyomozóügyész, Asa Keyes eléggé szkeptikus volt, hiába fésülték át az általa mondott környéket, nem találtak a leírásában szereplő viskót, ahol fogva tartották, és az állapota alapján sem tűnt úgy, hogy fél napot gyalogolt a sivatagban. A sajtó minden részletről alaposan beszámolt, így arról is, hogy tanúk szerint McPhersont a munkatársával, Kenneth Ormistonnal látták az eltűnése utáni napokban a kaliforniai Salinasban, nem messze Los Angelestől. Szeptemberben Lorraine Wiseman-Sielaf varrónő az esküdtszéknek azt vallotta, hogy McPherson ötezer dollárt ajánlott neki, ha úgy tanúskodik, hogy Ormiston vele, nem pedig McPhersonnal volt Salinasban. Keyes

---

[585] Hankins, 2011, 6–7. o. McPherson szolgálatából nőtt ki a Foursquare Egyház, aminek halálakor már 400 gyülekezete, 2004-ben pedig 38,217 gyülekezetben 4,1 millió tagja volt. (Sutton, 2005, 310. o.) Hihetetlen médiaérzékeny igehirdetőként 1922-ben ő lett az első nő, aki rádióban prédikált. A korábban Billy Sunday által felállított részvételi rekordokat is megdöntötte prédikációs körútjain, 1933-34-es Amerika körüli útján 336 igehirdetését 2 millióan hallgatták meg. A férfiak által dominált fundamentalista mozgalom ellentmondásosan viszonyult hozzá. Gyakran a szemére vetették, hogy elvált (sőt, McPherson 1931–1934 között is házas volt, az a kapcsolat is válással végződött), illetve a pünkösdi meggyőződéséből fakadó gyógyító szolgálatát is erősen bírálták, valamint, hogy nem osztotta a szeparatista fundamentalista nézetet, felkereste például Indiában Mahatma Gandhit. Az 1920-as évek végétől már megbarátkozott a filmiparral, Hollywood ösztönzésére rövidfilmes szerepeket is vállalt, öltözködése, frizurája, teljes megjelenése egyre inkább hasonlított a felső tízezeréhez. (Nem mellesleg 1887-ben Hannibal Goodwin, a House of New Jersey episzkopális gyülekezet vezetője, néhány hónappal George Eastman előtt már szabadalmat nyújtott be egy cellulózalapú filmre, aminek segítségével bibliai tanításokat akart illusztrálni. Tehát a mozgófilm tulajdonképpen az egyházban született meg.) (Hange, 2012, 824. o.)

[586] Sutton, 2005, 315–316. o. Médiagépezete nem tartott be minden szabályt, ezért McPherson még Herbert Hoover akkori kereskedelmi miniszterrel is szembekerült. Az evangélista ugyanis nemcsak a számára kijelölt rádiófrekvencián sugárzott. Hoover az ilyen sávbitorlókra keményen lecsapott, és úgy döntött, hogy felfüggeszti McPherson állomásának engedélyét. Erre McPherson ilyen távirattal válaszolt neki: „Kérem, vonja vissza sátáni kegyenceit, és hagyják békén az állomásomat. Nem várhatja el a Mindenhatótól, hogy az ön rádióhullámokra vonatkozó buta szabályait betartsa.” A hatalommal szembeni bátorságára utal a következő momentum is. Az 1930-as években a Los Angeles-i rendőrség egyre keményebben lépett fel a mexikói bevándorlók ellen, erőszakkal is igyekeztek őket arra bírni, hogy térjenek vissza Mexikóba. Ezt látva McPherson elindította a McPherson Mexicana Missiont, és több ezer bevándorló ellátásáról gondoskodott. A segítettek között volt a későbbi hollywoodi színész, az amerikai-mexikói Anthony Quinn is, aki tinédzserként az Angelos Templomba járt, sőt, még fordította is McPherson igehirdetéseit spanyolra. Visszaemlékezései szerint a nagy gazdasági válság idején McPherson volt az egyetlen, aki származásra és vallási meggyőződésre való tekintet nélkül segített. (Sutton, 2005, 315–319. o.)

[587] Los angelesi visszatértekor több tízezres tömeg várta, többen, mint 1919-ben Woodrow Wilson elnököt kaliforniai látogatásakor.

összeesküvéssel és a hatósági eljárás akadályozásával vádolta meg, ha elítélik, akár 42 év börtönt is kaphatott volna. Végül, a koronatanú, Wiseman-Sielaf szavahihetősége megrendült, a korábban bujkáló Ormiston pedig eskü alatt tagadta, hogy McPhersonnal lett volna, így végül ejtették a vádat.[588] Korábban a riporterek kedvezően számoltak be McPherson szolgálatáról, ám az eltűnése körüli botrányok megváltoztatták a közhangulatot, és az eset hozzájárult ahhoz, hogy a fundamendalistákat rossz színben tüntessék fel. A Scopes-per, McPherson eltűnése és a korábban említett baptista prédikátor által elkövetett gyilkosság 1925-1926-ban dominálta a bulvárhíreket. Előfordultak olyan napok, amikor McPherson története és J. Frank Norris gyilkossági ügye vetélkedett a címlapért. Norris Chipset 24 nappal azután gyilkolta meg, hogy McPherson újra feltűnt Arizonában, felmentése pedig 15 nappal azután történt, hogy a Los Angeles-i államügyész minden vádat ejtett McPherson ellen.[589] Néhány hónappal az egész Amerika által feszülten követett események után jelent meg Sinclair Lewis regénye, az *Elmer Gantry*, amelyben mindkét prédikátor felismerhető. A regény megerősítette a fundamentalistákról a közvéleményben kialakult negatív sztereotípiát, különösen, hogy 1928-ban már be is mutatták a Broadway-n. Ezt követően már szinte mindent a fundamentalisták nyakába varrtak, beleértve az alkoholtilalmat is, holott az 1910-es évek végén liberálisok és fundamentalisták e tekintetben ugyanazon a platformon álltak.[590]

Ahogyan a maguk eltérő eszközeivel, de egyformán küzdöttek 1928-ban a római katolikus Al Smith elnökjelölt legyőzéséért is. Ezek a mozgalmak később nagyon népszerűtlenek lettek, stigmatizálódtak, és hozzákapcsolódtak a már úgyis megbélyegzett fundamentalistákhoz.[591] Olyannyira, hogy az 1930-as évekre pejoratív kifejezés lett a fundamentalizmus. Az, hogy a fundamentalizmus az 1960-as évektől pedig közhelyszerűen jelentette a primitív, vidéki amerikai mentalitást, annak is tulajdonítható, hogy 1960-ban Burt Lancaster főszereplésével vitték filmre az *Elmer Gantry*t, ugyanabban az évben, amikor Spencer Tracy és Gene Kelly sztárparádéjával bemutatták a Scopes-per által inspirált *Inherit the Wind* (Aki szelet vet) című alkotást. A 19. század közepéig a közvélemény azt gondolta, hogy a puritán moralitás áll az Egyesült Államok felívelésének, gazdasági sikerének a

[588] Hankins, 2011, 7–9. o.
[589] Hankins, 2011, 9–11. o.
[590] Az alkoholtilalomban együttműködtek teológiailag konzervatív protestánsok, fundamentalisták, evangelikálok és még liberális teológusok is, mint például Charles Sheldon vagy Walter Rauschenbusch. A meglehetősen pesszimista premillennialista Billy Sunday többnyire kételkedett abban, hogy sikeres lehet a társadalmi reform Krisztus eljövetele előtt, mégis, az utópisztikus hangulat még őt is elragadta. Az alkoholomtilalom életbe lépése után kijelentette, hogy „véget ért a könnyek uralma, a nyomornegyedek már csak emlékek lesznek csupán, börtöneinket gyárakká és raktárakká, valamint kukoricatárolókká alakítjuk. Az emberek mostantól egyenes derékkal járnak, a nők mosolyognak, a gyerekek nevetnek. A pokol kiüresedik örökre." (Harding, 2009, 1294–1295. o.)
[591] Hankins, 2011, 13–14. o.

hátterében. A második világháború idejére a szekularizálódó társadalom egyre inkább úgy tekintett a fundamentalista mozgalmat tápláló puritán gyökerekre, mint az Egyesült Államok nagy nemezisére.[592]

A fundamentalizmus válsága az egész keresztény hitre kihatott Amerikában. Az 1920-as évek végére a fundamentalistákat, az erkölcsi ügyek – így például az alkoholtilalom – mellett kampányolókat dogmatikus, vaskalapos emberekként látták, s míg korábban a társadalom egészéért aggódó elit is szívesen csatlakozott ilyen szervezetekhez, a három botrányt követően teljesen kivonta magát belőlük. Az erkölcsi ügyek mellett kampányoló fundamentalisták lettek az „új katolikusok", azok, akiket lenéztek a társadalomban.[593] A válság olyan mély volt, hogy még kortárs megfigyelők is meglepődtek azon, hogy az Egyeült Államokat sújtó pénzügyi problémák az 1930-as évek elején nem torkolltak országos spirituális megújulásba – holott például a Wall Street 1857-es összeomlásakor látványosan megnőtt a templomba járó emberek száma. A fundamentalista prédikátorok – köztük a régi befolyását elvesztett Billy Sunday is – azt hirdették, hogy a gazdasági válságot Isten küldte, hogy felrázza Amerikát a közönyből. 1931-ben a *Boston Herald*ban azt nyilatkozta, hogy „néha örülök annak, hogy Isten ekkora felfordulást okozott, hogy Amerikát térdre kényszerítse, mielőtt még túl büszke lenne (….). A legnagyobb válság nem gazdasági, hanem spirituális, és egy részecske sem fog megváltozni a gazdasági válságban, amíg meg nem újul a régi vágású vallás, és nem lesz újra ébredés." Az ébredés azonban nem jött el, az utazó evangélisták egy jó része pedig letelepedett, és helyi gyülekezetek pásztorlásába fogott.[594] Tíz évvel korábban még erős volt a fundamentalizmus, elérték az alkoholtilalom bevezetését (1920. január 16-án lépett életbe a XVIII. Alkotmánykiegészítés), de az évtized második felére megváltozott a helyzet. Sunday-t korábban a tenyerükön hordozták az emberek, de hiába támadta az alkoholcsempészeket, bolsevikokat, külföldieket, modernistákat, evolucionistákat, radikálisokat és mindenkit, aki nem ragaszkodott a republikánus párt vonalához, amit az igaz keresztények egyetlen elfogadható politikai és gazdasági választásának tartott, az északi és keleti nagyvárosok már nem hívták ébredési körutakra, csak a vallásosabb dél kisebb városaiban szolgált. Korábbi, 26 fős stábjának jó részét elbocsátotta, és csalódottan, 1930-ban, a diszpenzációs tanításokból

[592] Noll, 1992, 40. o.
[593] Harding, 2009, 1300–1301. o.
[594] Hatch – Noll – Woodbridge, 1982, 153–155. o.

kiindulva azt a következtetést vonta le, hogy az Antikrisztus 1935-ben fog megjelenni, és eljön a világvége.[595] Nem érhette meg próféciája kudarcát, 1935 novemberében meghalt.[596]

[595] Terjedelmi korlátok miatt csak röviden, lábjegyzetben említem meg, hogy a második világháború után is megmaradt a prófétai irodalom konjunktúrája. Már 1953-ban azt jegyezte meg Wilbur Smith próféciaszerző, hogy „özönlik a nyomdákból a sok prófétai témájú könyv". Hamar bestseller lett a fundamentalista premillienialista Hal Lindsey 1970-es könyve (*The Late Great Planet Earth* / A néhai nagyszerű Föld bolygó), ami 1978-ig 9 millió, 1990-ig 28 millió példányban kelt el. A könyvből sikeres mozifilm-adaptáció készült az 1970-es évek végén, aminek Orson Welles volt a narrátora. Lindsey a siker láttán könyvsorozatot indított a témában, *There's a New World Coming* (Az új világ beköszönte) (1973), *The 1980's: Countdown to Armageddon* (Az 1980-as évek: Visszaszámlálás Armageddónig) (1980). Utóbbi rögtön azzal indított, hogy „könnyen lehet, hogy az 1980-as évtized lesz a történelem utolsó évtizede." E könyve 20 héten keresztül szerepelt a New York Times bestseller listáján. Salem Kirban 1968-as próféciakönyve, a *Guide to Survival* (Útikalauz a túléléshez) 1988-ig 16 kiadást ért meg, félmillió példány fogyott belőle. John F. Walwoord 1974-es könyve, az *Armageddon, Oil, and the Middle East Crisis* (Armageddón, olaj és a közel-keleti válság) 750 ezer példányban kelt el, David Wilkerson 1985-ös *Set the Trumpet to Thy Mouth* (Emeld szádhoz a trombitát) 1 millióban. (David Wilkerson fia 2020 márciusában a budapesti BOK Csarnokban tartott előadássorozatot keresztény vezetőknek és lelkipásztoroknak.) Mindeközben a két világháború közötti prófétai könyvek is újra megjelentek az új időkhöz igazított tartalommal. Európában is akadtak fundamentalista apokalipszis-hirdetők: a radikális északír lelkész, Ian Paisley (1926–2014), európai parlamenti képviselő, majd Észak-Írország kormányfője hosszú időn át, nem kevés politikai botrányt okozva, meggyőződéssel hirdette, hogy a római katolikus pápa az Antikrisztus. (Boyer, 1992, 4–11. o.) Ahogy az európai búcsúkon műanyag Mária-szobrok botránkoztatják meg az esztétikai érzékkel megáldott híveket, úgy Amerikában az elragadtatásról és a végidőkről szóló giccses kiadványok, termékek árasztották el a vallási piacot, karkötők, az utolsó időkre emlékeztető karórák, autós matricák, képek, festmények, képeslapok (rajtuk például karambolozó autókkal). A próféciákban való hit beszivárgott a világi kultúrába is, az 1976-os *Ómen* film (majd a folytatásai) példák erre. Még olyan szerzők is, mint például Philip K. Dick (*Deus Irae*) vagy Robert Merle (*Malevil*) is írtak posztapokaliptikus regényeket. Több, mint 300 regény, dráma, vers, sci-fi történet árasztotta el a piacot. A filmekben, zenékben az Antikrisztusra, végidőkre való utalások szinte hétköznapi gyakoriságúvá lettek. A konjunktúra csúcsát az 1970-es évek jelentették. Timothy Weber 1978-ban azt jegyezte meg, hogy „a prófétai témák iránti óriási érdeklődés a második világháború után az egyik legfigyelemreméltóbb fejlemény az amerikai vallásosságban". A történész Leonard Sweet 1979-es megfigyelése szerint „a millennium várása a baseballt is megelőzve Amerika kedvenc időtöltése lett". (Boyer, 1992, 7–12. o.)

[596] Martin, 2005, 13. o.

8 A FUNDAMENTALIZMUS ÚJJÁÉLEDÉSE

„Hazánkban senki nem szegény, csak akkor, ha az több, mint az ő hibája, vagyis ha az a bűne”.[597]

8.1 A fundamentalisták rendezik a soraikat

Európából alig követhető, hogy hányfelé szakadtak a liberalizmus ellen küzdő fundamentalisták. A Baptista Bibliaszövetséget (Baptist Bible Union) például 1923-ban szervezték meg olyan prominens fundamentalisták, mint a már említett William Bell Riley, vagy a bristoli születésű, a fundamentalizmust Kanadában népszerűvé tevő torontói lelkész, Thomas Todhunter Shilds, és a hírhedt J. Frank Norris. Az északi és a déli baptista szövetségekben antimodernista platformot hoztak létre, majd közülük többen is szakítottak egyházukkal. 1931-ben Norris kivezette Fort Worth-i gyülekezetét a déli baptista szövetségből, és két évvel később megalapította a már említett Premillennialista Missziós Baptista Közösséget, majd 1948-ban a Nemzetközi Fundamentális Baptista Missziós Közösséget (World Fundamental Baptist Missionary Fellowship). (Afféle késői ébredőként 1939-ben létrehozta saját Fundamentális Baptista Biblia Intézetét (Fundamental Baptist Bible Institute), hogy „küzdjön a liberalizmus ellen, lelkeket mentsen, és kiképezzen fiatal férfiakat és nőket.”) A Baptista Bibliaközösség (Baptist Bible Fellowship) 1950-ben alakult meg egy szakadásból, ami Norris és néhány követője között történt a főiskola vezetése okán. Ennek a fundamentalista felekezetnek is ma már 15 ezer gyülekezete van. A Reguláris Baptista Gyülekezetek Általános Szövetsége (General Association of Regular Baptist Churches) 1932-ben alakult meg az Északi Baptista Szövetség liberalizmusa elleni reakcióként.[598]

A legtöbb független, fundamentalista baptista úgy véli, kizárólag ők képviselik az úgynevezett újszövetségi kereszténységet, tulajdonképpen ők őrzik azt már az első századok óta. Egy 1955-ös apologétájuk ezt így fogalmazta meg: „a baptisták nem protestánsok. Sosem tartoztak a római katolikus egyházhoz, ezért nem szakíthattak vele. A baptisták már a pápaság előtt 700 évvel léteztek, vagyis sokkal régebb óta, mint a protestánsok.” Noel Smith, a *Baptist Bible Tribune* szerkesztője pedig amellett érvel, hogy a független baptisták a történelmi baptista örökség igaz képviselői. Azt írja, „tanításbeli, alapelvbeli és gyakorlatbeli kontinuitásunk egészen az apostoli korig húzódik. Ez a folytonosságunk a leghosszabb bármely keresztény csoport tekintetében – az egész világon”. J. Frank Norris fia, George Norris lelkipásztor pedig

[597] Henry Ward Beecher 19. századi amerikai kongregacionalista lelkész, idézi Morone, 2003, 4. o.
[598] Leonard, 1987, 506–507. o. Ma mintegy 1300 gyülekezet tartozik hozzá.

1956-ban azt jelentette ki, hogy a fundamentalista baptista kifejezés az ortodox (vagyis igazhitű) keresztény szinonimája. Mint írta, „nem lehet senki úgy fundamentalista, hogy ne lenne baptista, és ebben a szóösszetételben a baptista ugyanolyan hangsúlyos, mint a fundamentalista”.[599]

Az, hogy a fősodorbeli sajtóból, a nagyvárosi rendezvényekből és a nagyobb felekezetek vezetéséből kiszorultak a fundamentalisták, nem jelentette azt, hogy helyi szintén is meggyengültek volna. Míg 1930-ban mintegy félszáz fundamentalista bibliai főiskola volt az Egyesült Államokban, a nagy gazdasági válság idején további 26-ot alapítottak.[600] Az 1930-as években az amerikai liberalizmus erősségei is elkezdtek megremegni. Bő évtizeddel korábban a modernisták lesöpörték az ember bűnös voltának evangelikál nézetét, és az evolúció elméletére hivatkoztak, úgy is, mint ami kérlelhetetlen bizonyítéka a folyamatosan fejlődő világnak. Nem találtak magukban sem gyengeséget, sem hibát, ami igényelte volna a fundamentalisták által vallott Isten-ember Jézus Krisztus közbeavatkozását, gyógyítását. A nagy gazdasági válság sokak magabiztosságát megingatta a liberalizmus vallásában. Úgy tűnt, az ember nem lesz egyre jobb – és Európából is egyre aggasztóbb hírek érkeztek Hitler Németországáról. A Szovjetunióban regnáló „proletárdiktatúra” sem valósította meg a földi paradicsomot. Úgy tűnt, hogy a fundamentalisták szólamai az emberi gonoszságról és a megváltó iránti igényről mégsem teljesen alaptalanok.[601]

[599] Leonard, 1987, 511. o.
[600] Armstrong, 2001, 214. o.
[601] Hatch – Noll – Woodbridge, 1982, 80–81. o.

8.2 Carl McIntire

Carl McIntire (1906–2002) más kortársaihoz hasonlóan szintén elégedetlen volt a liberálissá váló presbiteriánus egyházzal, ahonnan kivált.[602] 1937-ben megalapította a Biblia Presbiteriánus Egyházat (Bible Presbyterian Church) és a Hit Teológiai Egyetemet (Faith Theological Seminary). McIntire mindenütt ólálkodó ellenséget látott, és meggyőződése volt, hogy a fősodorbeli egyházak is sátáni összeesküvés részei, hogy elpusztítsák a kereszténységet Amerikában. (Az 1950-es években McIntire csatlakozott a katolikus Joseph McCarthy antikommunista „keresztes hadjáratához" is).[603] Befolyására jellemző, hogy 1934-ben 120 ezren fizettek elő McIntire *Keresztény Világítótorony* (Christian Beacon) című folyóiratára. Ebben eleinte még kerülte a politikai megszólalást, és inkább a teológiával törődött, ám hamarosan bekerült a kommunizmus ügye is a hasábokra. Hosszú cikkekben kritizálta a liberális protestánsok, ortodoxok összefogásából megszületett ökumenikus szervezetet, az Egyházak Világtanácsát és annak amerikai tagját (Federal Council of Churches).[604] A fundamentalista prédikátor további százezreket ért el *20th Century Christian Hour* (20. századi keresztény óra) című rádióprogramjával. Abban gyakorlatilag minden keresztényt elítélt, akik nem csatlakoznak gyűlöletre építő teológiájához, és elparentálta mindazokat a liberális lelkipásztorokat is, akik ugyan szerető szívűnek és keresztségnek tűnnek az avatatlan világiak előtt, de igazából „ateisták, kommunisták, bibliagúnyolók, csúfolódók, és zöld szörnyetegek szexuálisan megkötözött gyermekei."[605]

McIntire 1945-ben kiadta *The Rise of the Tyrant: Controlled Economy vs. Private Enterprise* (A zsarnok felemelkedése: Kontrollált gazdaság kontra magánvállalkozás) című könyvét.[606] Ebben kifejtette, hogy Isten hagyta jóvá a kapitalizmust, tehát amikor az ökumenikus vallási szervezetek (mint például az Egyházak Világtanácsa) támogatják a jóléti államot, nemcsak kommunista-közeli ügyet támogatnak, hanem magával az isteni renddel szállnak szembe. McIntire ügyesen vegyítette a kálvinista és a diszpenzációs gondolkodásmódokat, ami nagyon vonzó lett a szeparatista fundamentalisták számára – már

[602] McIntire 1906-ban született Michigan államban, presbiteriánus szülők gyermekeként. Oklahomában nőtt fel, és úgy tűnt, neveltetése nem predesztinálja fundamentalizmusra. A legnagyobb presztízsű presbiteriánus teológiai képzésre iratkozott be, a Princetoni Teológiai Egyetemre. Azt McIntire túlságosan liberálisnak találta, ezért átjelentkezett a fundamentalista Westminster Theological Seminary-be, Philadelphiába. Más evangelikálokkal és fundamentalistákkal is megismerkedett (például Harold Ockengával), és egy darabig úgy tűnt, hogy hozzá hasonlóan afféle északi vágású evangelikál prédikátor lesz. Hamarosan azonban fundamentalistább lett náluk: McIntire tanításbeli különbségek miatt végül önálló fundamentalista felekezetet hozott létre, a Bible Presbyterian Church-öt, ami saját, 1500 fős gyülekezete körül szerveződött New Jersey-ben. (Williams, 2010, 38. o.)

[603] Armstrong, 2001, 216. o.

[604] Williams, 2010, 38–39. o.

[605] Armstrong, 2001, 216. o.

[606] 1946 és 1955 között McIntire összesen 10 könyvet adott ki ebben a témában, ezek mindegyikének ugyanaz volt az alapüzenete.

évtizedekkel a keresztény jobboldal megszületése előtt. Mentorának és fő ihletőjének J. Gresham Machent tekintette, aki nemcsak diszpenzációs gondolkodásáról volt híres, hanem arról is, hogy polgári és gazdasági szempontból libertáriánus volt, és ezért mereven ellenezte a New Deal programjait. McIntire saját politikai preferenciáit azzal indokolta, hogy a 20. században az állam már sajnálatos módon nem ragaszkodott a megfelelő funkcióihoz, hanem egyre inkább „bálvány lett". Emiatt jelenthette ki 1946-ban, hogy Amerikának a szabadságát „nagyobb veszély fenyegeti ma, mint bármikor a *Függetlenségi Nyilatkozat* megszületése óta". Azt panaszolta fel, hogy, bár Amerika megnyert egy háborút, eközben mindenható állammá vált, és egyre többen támaszkodnak rá, hogy „megmentsen, tápláljon, felruházzon, vigasztaljon, kényeztessen és minden imánkra választ adjon." Úgy vélte, hogy az államnak nem szabad beavatkoznia a vállalkozásokba és a kapitalista rendszerbe, mert ezek nem Isten rendelésének valamilyen mellékszálai, hanem bibliai szempontból „a társadalom alapvető struktúrája". A korábbi apolitizmus helyett McIntire arra biztatta a keresztényeket, hogy vegyenek részt a társadalmi és politikai ügyekben, mert „ha a keresztények nem vállalják fel ezt a felelősséget, elvész a nemzet." Mert, hogyha sikerült mozgósítani a keresztényeket, akkor meglesz a szavazati hatalmuk arra, hogy olyan kongresszust és elnököt válasszanak meg, akik „Isten szolgáiként hoznak törvényeket", és „megvédik a szabadságunkat, és a szabad vállalkozási rendszerünket."[607]

Jóllehet McIntire mindvégig tagadta, hogy politikai elkötelezettsége lenne, könyvéből mindenki számára világosan kiderült, kit tart az isteni rend földi képviselőjének az Egyesült Államok politikai palettáján. 1941-ben létrehozta saját fundamentalista szövetségét, a Keresztény Egyházak Amerikai Tanácsát (American Council of Christian Churches) (ACCC)[608], majd a Keresztény Egyházak Nemzetközi Tanácsát (International Council of Christian Churches) (ICCC).[609] Az ACCC következetesen a republikánus párt konzervatív szárnyának a politikai meggyőződését kezdte visszhangozni.[610] (Nem mellesleg, 1948-ban az ACCC arra hívta az Egyesült Államok vezetőit, hogy mérjenek megelőző nukleáris csapást a Szovjetunióra.)[611] 1949-ben Truman elnök egészségügyi tervét „szocializált medicina" néven utasította el, és nyomozást kért a belügytől, mert azt sejtette, az Egyesült Államok hazaárulás

[607] Ruotsila, 2012, 382–384. o.
[608] Izsák, 2014, 27–30. o.
[609] Williams, 2010, 38. o.
[610] McIntire jóformán élete végéig vezette az American Council of Christian Churches és az International Council of Christian Churches fundamentalista szervezeteket. A csúcson az ACCC-nek 1,2 millió, az ICCC-nek pedig saját állítása szerint 55 millió tagja volt. Az ICCC-hez mintegy 22 sajtótermék kapcsolódott, amit 89 országban terjesztettek, McIntire rádiós igehirdetéseit pedig az Egyesült Államokban 600 állomás közvetítette. (Ruotsila, 2012, 381. o.)
[611] Ruotsila, 2012, 392. o.

miatt nem akadályozta meg Kínát abban, hogy kommunista útra lépjen.[612] Bár McIntire korábban többször elítélte a polgári engedetlenséget, ám amikor az állam és a legfelsőbb bíróság döntése nyomán megszüntették volna rádióprogramját, akkor McIntire arra készülődött, hogy kalózrádióként működteti azt tovább nemzetközi vizeken, három és fél mérföldre New Jersey partjaitól.[613] Sőt, azt is mondta, hogy akár még börtönbe is megy, amennyiben ez szükséges ahhoz, hogy az állomása továbbra is működhessen.[614]

McIntire azért is fontos az amerikai keresztény vallási fundamentalizmus történetében, mert antikommunista jobboldali tudatosságot vitt a déli fundamentalisták közé, akik korábban nem osztották az északi evangelikálok politikai nézeteit. Az 1930-as években a legtöbb déli lelkész a New Dealt támogatta, annak ellenére, hogy több északi fundamentalista is szembehelyezkedett azzal. Az 1950-es évek elején az Egyesült Államok más régióihoz képest a Dél sokkal kevésbé támogatta a katolikus McCarthy szenátort. Több déli lelkész is vonakodott kommunista összeesküvésről prédikálni a pulpituson. Ám McIntire meggyőzte a déli fundamentalisták jelentős részét, hogy súlyos belső kommunista veszély fenyegeti az Egyesült Államokat, és ezért szükséges a jobboldali antikommunista politikusok támogatása.[615] Jóllehet McIntire presbiteriánus volt, a *Christian Beacon* hasábjait megtöltötték lelkes déli baptisták levelei, amelyek szintén a belső kommunista veszélyre figyelmeztettek. 1953-ban a Bob Jones Egyetem tiszteletbeli doktori címmel tüntette ki. McIntire kommunistaellenes kampányának hatása meghaladta saját felekezetét és szolgálatát, és munkája segített abban, hogy a fundamentalisták egy közös antikommunista hitvallást hozzanak létre.[616]

Későbbi karrierjében McIntire kikövezte a politikai alapú kvázi-ökumenikus együttműködés útját. Az 1950-es években más ACCC vezetőkkel együtt részt vett a világi jobboldali libertariánus csoport, a Congress of Freedom munkájában, sőt az ACCC első főtitkára csatlakozott is a Gyáriparosok Országos Szövetségének (National Association of Manufacturers) vallási és közéleti bizottságához. Mi több, 1961-ben maga McIntire is tagja lett

[612] Williams, 2010, 38–39. o.
[613] A korábbi, McIntire-höz közelebb álló republikánus kormányzásnak a gazdasági válság vetett véget, a polgárháború mellett ez volt az Egyesült Államok történetének legnagyobb katasztrófája. A társadalom szemében a republikánus párt a nagyvállalkozókat és gazdagokat támogató szervezetté vált, és ezután 20 éven keresztül sorra vereséget szenvedett az elnökválasztásokon. Az 1932-es választáson a demokraták elsöprő győzelmet arattak, munkások, liberálisok, katolikusok, etnikai kisebbségek melléjük álltak, őket támogatta a hagyományosan demokrata érzelmű dél, és még a déli feketék is elhagyták a republikánus pártot. Ez a Roosevelt által összekovácsolt koalíció (New Deal Coalition) 1952-ig legyőzhetetlennek bizonyult. (Hahner, 2006, 224. o.)
[614] Clabaugh, 1974, 94–95. o.
[615] McIntire arról is híres volt, hogy időnként tüntetéseket szervezett, például Detroitban a kínai asztalitenisz küldöttség szállodája előtt olyan transzparensekkel járkált, miszerint Mao több keresztényt gyilkolt meg, mint amennyi zsidót Hitler. (Clabaugh, 1974, 109. o.)
[616] Williams, 2010, 39. o.

a világi Fiatal Amerikaiak a Szabadságért (Young Americans for Freedom) tanácsadó testületének. Ekkoriban több százezer egyéni támogató tagot fogadott be az ACCC-be, akik egyébként megtartották a tagságukat a liberálisnak elkönyvelt felekezetekben is. Bár McIntire a katolikus egyházat „parázna felekezetnek" és „az Antikrisztus menyasszonyának" hívta, ennek ellenére megágyazott a konzervatív katolikusokkal való együttműködésnek. Az ICCC persze hivatalosan minden keresztényt figyelmeztetett arra, hogy tartsa magát távol a római katolikusokkal való együttműködéstől, és a *Christian Beacon* rendszeresen egy lapon emlegette a kommunizmust, a római katolicizmust és a modernizmust, mint a fundamentalista protestantizmus három egyformán veszedelmes ellenségét.[617]

McIntire mégis azt kezdte mondogatni, hogy a fundamentalisták és néhány konzervatív katolikus közötti távolság kisebb, mint a modernistákat a fundamentalistáktól elválasztó szakadék. (Az ACCC és szövetségesei szorosan együttműködtek a katolikus Joseph McCarthy szenátorral is.) A politikai szövetségkötésekkel párhuzamosan, McIntire tökélyre fejlesztette nyomásgyakorló és tömegmozgósító technikáit. Már 1946 júniusában levélkampánnyal „támadta meg" a kongresszusi képviselőket. A szeparatista fundamentalisták azért írtak a Kongresszusnak, hogy tagjai vizsgálják meg az egyházakban fellelhető kommunista befolyást. 1951-ben is elárasztották a kongresszusi irodákat a levelek és táviratok, az ACCC tagjai szenátorokat hívtak fel és látogattak meg, hogy ellehetetlenítsék Truman elnök azon tervét, hogy nagykövetet küldjön a Vatikánba. Ez ügyben megszervezték a 3 ezer fős úgynevezett Washingtoni Protestáns Zarándoklatot (Washington Protestant Pilgrimage) is, ami McIntire első tömegdemonstrációja volt. Két évvel később az ACCC újra kongresszusi vizsgálatot kért a kommunizmus egyházi térnyerésével kapcsolatban, ez a petíció pedig néhány hónap alatt 25 ezer aláírást kapott.[618]

---

[617] Ruotsila, 2012, 386–407. o.

[618] Ruotsila, 2012, 386–407. o. McIntire Hit és Szabadság Gyűlésnek (Faith and Freedom Rally) nevezte el kommunistaellenes tömegdemonstrációit. Az első ilyet 1953-ban szervezték az említett, egyházak elleni kongresszusi vizsgálat lefolytatásáért, de 1956-ban így protestáltak az Amerikába látogató orosz papok ellen, majd 1959-ben Nyikita Hruscsov amerikai vizitje ellen. 1970 októberében megtartották a March for Victory washingtoni felvonulást – abban az évben hét ilyen felvonulást is tartottak, az egyik alkalmon 200 ezer ember ereszkedett le az Egyesült Államok Capitol Hilljéről, és követelte a győzelmet Vietnámban. Kisebb volt, de talán nagyobb vihart kavart az 1975 júniusi felvonulás Chicagóban, ahol a fundamentalista demonstrálók szovjet és vietkong zászlókat égettek, és ahol maga McIntire imádkozott azért, hogy Amerika térjen meg a népirtás bűnéből, ami Kambodzsában történt. Majd hevesen elítélte a keleti blokkal való kapcsolatok javulását, és a fundamentalisták elleni állítólagos cenzúrát. McIntire következetesen távol tartotta magát az antiszemitizmustól, ami a második világháború előtt nem volt mindig jellemző a fundamentalistákra. (Ezt 1945-ben az ACCC hivatalos határozatban is megerősítette, és arra hívta a keresztényeket, hogy tartsák magukat távol az antiszemita vezetőktől és ideológiáktól. Ezt még egyébként az Amerikai Zsidó Bizottság (American Jewish Committee) vizsgálatai is megerősítették 1964-ben.) Ezzel szalonképesebbé tette mozgalmát, mert ellenfelei nem tudták rásütni az antikommunista = összeesküvés-hívő antiszemita bélyeget. Az állampolgári egyenlőséget komolyan vevő Amerikában más miatt volt szalonképtelen McIntire. A faji szegregációt saját gyülekezetében még az 1940-es évek végén is érvényben tartotta, igaz, főiskolájára elfogadták fekete hallgatók jelentkezését is. Az ACCC egyébként afro-amerikaiakat is felvett a soraiba, McIntire időnként még fekete előadókat is meghívott a rendezvényeire. Az ACCC megengedte, hogy tagjai saját maguk döntsenek arról, hogy közösségükben

Az új evangelikálok, mint például L. Nelson Bell, McIntire-t pszichopatának tekintették, aki „a céltáblára sörétes puskával lő vadászpuska helyett, és ennek eredményeképpen rengeteg ártatlan embert talál el.” Mások inkább igyekeztek kisatírozni őt és a 21. századra marginalizálódott mozgalmát a politikai keresztény jobboldal és a fundamentalizmus történetéből, holott több szempontból is fontos szerepet játszott a második világháború előtti és utáni években a teológiája, fundamentalista antikommunizmusa és gazdasági libertarianizmusa. Ezek ugyanis, még ha csak embrionálisan is, de tartalmazták azokat az építőelemeket és tanításbeli hangsúlyokat, amiket aztán a politikai keresztény jobboldal az 1970-es évektől kezdve a magáévá tett. Az pedig, hogy az 1940-es évektől kezdve tömegtüntetésekhez, petíciókhoz, bojkotthoz fordult, az, ahogyan a keresztény médiát használta, és nem utolsósorban, ahogyan elköteleződött a republikánus párt iránt – ideértve a törvényhozói és végrehajtói hatalom iránti lobbitevékenységét is – konkrét előképe a későbbi Moral Majority nyomásgyakorlásának. E tekintetben tehát McIntire korántsem volt afféle marginális, szélsőséges figura, hanem sokkal inkább a kortárs politikai keresztény jobboldal egyik fontos alapító atyja.

fenntartják-e a szegregációt, vagy sem. Akkori meggyőződésük szerint a szegregáció nem „bűn”, és nem ellentétes a Biblia konkrét parancsolataival. Ebbéli hite miatt a polgárjogi küzdelem idején szembekerült a kormányzattal. Ebben az is közrejátszott, hogy McIntire úgy gondolta, hogy a polgárjogi mozgalom a külföldi kommunisták eszköze az osztálytudatosság növelésére, hogy ezzel is a szocialista átalakulás felé mozdítsák Amerikát. Igaz, 1975-ben McIntire az ICCC kenyai kongresszusán már úgy vélekedett, hogy „nincs rasszizmus a Bibliában, nincs fekete vagy fehér, barna vagy sárga, és nem lehet ilyen azok között sem, akik igazán tisztelik Jézus Krisztus nevét.”

8.3 A Bob Jones Egyetem

A szeparatizmust végsőkig képviselő fundamentalizmus másik iskolapéldája Bob Jones Sr. (Robert Reynolds Jones, 1883–1968), a róla elnevezett főiskola, később egyetem alapítója. A baptista és metodista szülőkkel bíró, ám később mindkét felekezettel szakító Jones maga nem szerzett diplomát főiskolája 1927-es, floridai alapítása előtt. Az intézményt 1933-ban átköltöztették Tennessee államba, majd 1947-ben Dél-Karolinában, Greenville-ben állapodott meg. A korántsem intellektuális evangélista egy olyan biztonságos főiskolát akart alapítani, ami segít a fiataloknak megőrizni a hitüket, és felkészíti őket az ateizmus elleni harcra.[619] Jonest ugyanis megrémisztette az, hogy a fiatalok a világi egyetemeken születésszabályozásról és próbaházasságokról beszélgetnek, és arról, hogy maguk választhatják meg a képzéseken belül a tantárgyaikat. Ezt az akadémiai modellt az egész keresztény oktatás számára veszélyesnek látta, és azt javasolta, hogy vissza kell térni „a jó öreg vaskéz-szigorhoz", mert szerinte a fiatalok elleni bűntény, ha nem így cselekednek. Ezzel a meggyőződésével nem volt egyedül, valóban sok kortárs fundamentalista hívőt, misszionáriust, lelkipásztort zavart az, hogy gyermeke ateistaként vagy agnosztikusként tért vissza az egyetemről. Az aggódó konzervatív szülők szívéből szólt, amikor mindenki számára világossá tette, hogy főiskolájára még hallgatóként sem vesznek fel evolúcióhívő fiatalokat.[620]

Ezért aztán – ellentétben több kortársával – kifejezetten liberal arts college-ot, azaz világi, bölcsészettudományi képzést nyújtó kart hozott létre, ahol a „józan paraszti ésszel felfogható kereszténységet" tanították, és többek között retorikát, angolt, történelmet, biológiát, matematikát, irodalmat, később zenét és színjátszást is.[621] Mindenkinek kötelező volt legalább egy bibliai kurzust felvenni szemeszterenként, istentiszteletre járni, és keresztény életmódot folytatni, amibe beletartozott az erényes társadalmi érintkezés, udvarlás és öltözködés is. Jonesszék szerettek volna leszámolni azzal a nem minden alap nélküli előítélettel, miszerint „a fundamentalisták taknyos orrú, piszkos körmű, buggyos nadrágú emberek, akik sosem ápolják a cipőjüket".[622] Bob Jones szavai szerint az engedetlenség és az illojalitás „megbocsáthatatlan bűnök", amiket nem szabad tolerálni. A szövetségi hatóságokkal nem akkreditáltatták a képzéseiket, mert úgy vélték, az egészségtelen kompromisszumokhoz vezetne. Emiatt viszont az egyetem teljes mértékben maga határozhatta meg felvételi, tantárgyi és könyvtári

[619] Armstrong, 2001, 215. o.
[620] Dalhouse, 1993, 75–87. o.
[621] 2020-ban a Bob Jones Egyetem büszkén hirdette, hogy ők a világ egyetlen keresztény egyeteme, ahol konyhaművészetből (culinary arts) is lehet diplomát (Associate of Science) szerezni.
[622] Dochuk, 2012, 53–54. o.

politikáját.[623] A főiskola campusát csak családtagjukkal, vagy egy hivatalosan felhatalmazott kísérővel hagyhatták el a lányok. Az első évtizedekben fiúk lányokkal kizárólag munkanapokon, a vacsora előtti 15 percben beszélgethettek, a táncolást, a kártyázást, a kockázást súlyosan büntették, de azt is, hogyha bármelyik hallgató jazzjellegű zenét hallgatott.[624]

A Bob Jones Egyetem az alapításától fogva világossá tette, hogy kikkel nem vállal közösséget. A fundamentalista attitűdre jellemzően, részletes listát tettek közzé arról, hogy szembemennek a Szentírást érintő „minden ateista, agnosztikus és humanista támadással", valamint „az úgynevezett modernista, liberális és neo-ortodox" álláspontokkal, sőt, elítélik „az új evangelikálok Írásellenes kompromisszumait, valamint a karizmatikusok (pünkösdiek) bibliaellenes gyakorlatait" is.[625] A főiskola hitvallása még egy olyan pontot is tartalmazott, miszerint a keresztény tanításról szóló állásfoglalásukat „soha nem egészítik ki, módosítják, vagy változtatják meg". Azért is figyelemreméltó a Jones-féle fundamentalizmus, mert a név nemcsak a greenville-i intézményt jelenti, hanem három generációs fundamentalista vezetést is.[626] A nagyapától az unokáig ívelő ultrakonzervatív család egy sajátos tanítást dolgozott ki, és szinte korlátlan uralmat gyakorolt az iskola felett.[627] A nagyapa már gyerekkorában elkezdett prédikálni, 15 évesen pedig hivatalos egyházi szolgálati igazolványt kapott egy alabamai metodista gyülekezettől. Népszerű prédikátor volt gyülekezetekben és ébredési összejöveteleken. Tüzes igehirdetéseire jellemző, hogy 1908-ban, az alabamai kisvárosban, Dothanban, az általa vezetett ébredési összejövetel után a városka vezetői bezárták a helyi italüzletet. Saját visszaemlékezései szerint pedig néhány városban olyan helyiséget nyitottak, ahova a tolvajok visszavihették az ellopott vagy elrabolt javakat.

Bár teológiájából az is következhetett volna, hogy nemcsak a kultúrától szigeteli el magát, hanem a politikától is, mégsem így történt. Jones gyakorta kelt ki a bevándorlók ellen,

---

[623] Armstrong, 2001, 215. o. 2006 novemberében a Keresztény Felsőoktatási Intézmények és Iskolák Nemzetközi Szövetsége akkreditálta a Bob Jones Egyetemet.

[624] Dalhouse, 1993, 88–89. o. Az alapító dédunokáját, Stephen Jones-t is megbüntették, mert középiskolás korában az egyetemi campus területén rocklemezeket rejtegetett. Még a 2010-es években kiadott hallgatói kézikönyv is kifejezetten tiltja, hogy az egyetemi polgárok erkölcstelen, profán vagy okkultizmushoz, „hamis vallásokhoz" és filozófiákhoz kapcsolható rendezvényeken vegyenek részt. Azonnal elbocsátást von maga után a házasságon kívüli szex, az alkoholfogyasztás, de az egyetem által elítélt demonstráción való részvétel is. A női hallgatók 2018 óta viselhetnek nadrágot is, nemcsak szoknyát. A hallgatóknak heti legalább négy főiskolai áhítaton és két istentiszteleten (kizárólag az egyetem által jóváhagyott helyi fundamentalista gyülekezetben) a mai napig kötelező részt venniük. Afro-amerikai diákok 1971-ig nem iratkozhattak be az egyetemre, 1975-ig csak házas afro-amerikaiak jelentkezését fogadták el, és később is tiltották fekete és fehér hallgatók együtt járását. 2000-ben hagyták el ezt a szabályt, miután George W. Bush elnökjelölti látogatását követően a média kereszttüzébe kerültek.

[625] Armstrong, 2001, 215. o.

[626] Az egyetem negyedik elnöke is Jones-fiú lett 2005-ben: Stephen Jones. Ő azonban egészségügyi okokra hivatkozva lemondott 2014-ben, azóta Steve Pettit a rektora a ma már nagyjából 3 ezer hallgatót oktató intézménynek.

[627] Az 1939-ben született Bob Jones III az egyetem kancellárja, és még ma is sokfelé prédikál.

akik szerinte fellazítják az amerikaiak erkölcseit. Amint azt 1927-ben megjegyezte, Chicago lakosságának mindössze ötöde helyi születésű, majd hozzátette, hogy „ha enyém lenne Chicago és a Pokol, akkor eladnám Chicagót és inkább a Pokolban élnék.” 1928-ban a katolikus New York-i kormányzó, Alfred Smith indult az elnökjelöltségért. Smith ellenezte az alkoholtilalmat, ráadásul római katolikus volt. Jones 1928 őszén végigjárta Alabama államot, ahol egyforma hévvel prédikált Smith és a katolicizmus ellen. Ez meglehetősen bátor tett volt, mert akkoriban a déli államok még túlnyomó többségükben a demokratákra szavaztak, és sokan nem örültek annak, hogy a demokrata elnökjelöltet szidja előadásaiban, folyóiratában, a Bob Jones Magazine-ban pedig nyilvánosan kiállt Herbert Hoover republikánus elnökjelölt mellett.[628] Mindeközben végig azt hirdette, hogy a Biblia-hívő keresztény természetétől fogva jó patrióta, jó amerikai.[629]

A fundamentalista-liberális szembenállásra jellemző, hogy Jones híres, számtalanszor előadott, *The Perils of America* (Az Amerikára leselkedő veszedelmek) című igehirdetésében azt állította, hogy a modernista prédikátorok nem hirdetik a „térj meg vagy elpusztulsz!” szerinte igei gondolatát, helyette csak az etikáról és a társadalmi gondoskodásról beszélnek. Ez azért volt igazságtalan, mert Jones leghűségesebb fegyvertársai az alkoholtilalom foganatosításáért éppen hogy a liberális protestánsok voltak, mivel Amerika „kijózanítása” is része volt a szociális evangélium mozgalmi céljainak. Nem beszélve arról, hogy a 19. századi ébredési prédikátorok gyakran társadalmi aktivisták is voltak. Jones egyébként még azt is a modernisták szemére vetette, hogy előadásaikban ritkán hivatkoznak a Bibliára, állításaikat úgymond nem támasztják alá a Biblia tekintélyével.[630] (Az unoka, Bob Jones III sem híve az ökumenikus mozgalomnak, véleménye szerint „az ökumenikus mozgalom része annak a tervnek, hogy a világ népei egyesüljenek azért, hogy az Antikrisztus uralomra juthasson.”[631])

[628] Dalhouse, 1993, 57–88. o.
[629] Dalhouse, 1993, 222–223. o.
[630] Dalhouse, 1993, 70–72. o.
[631] Dalhouse, 1993, 176. o.

8.4 J. Vernon McGee

Már a második világháború előtt felívelt a katolicizmus és az ökumenizmus felkent ellenségévé érett J. Vernon McGee (1904–1988) fundamentalista teológus, presbiteriánus rádióprédikátor karrierje. McGee lett később a hidegháborús Kalifornia legbüszkébb „parasztprédikátora". Munkamódszerére jellemző, hogy a Szentírás legegyszerűbb értelmezése mellett tört lándzsát, követőinek az alábbi homiletikai módszert javasolta: „egyszerűsítsd le (…). Amikor egy igehirdetést készítesz, és azt hiszed, hogy a végére értél, vedd újra át, és egyszerűsítsd, majd tedd ezt meg még egyszer, majd menj rajta végig harmadszor is, és tedd annyira egyszerűvé, hogy szégyenkezz miatta. Akkor készen állsz a prédikálására! És amikor ilyen egyszerű igehirdetést mondasz el, akkor a vezető presbitered az istentisztelet után oda fog menni hozzád, és azt fogja mondani: »Hűű, pásztor! Ma délelőtt nagyon mélyre kalandoztál.«"[632]

Bár McGee maga azt állította, hogy őt és szervezetét kizárólag az egyéni lelkek üdvössége érdekli, nem is olyan ritkán politikai üzeneteket is felvállalt. Rajongott J. Edgar Hooverért, meggyőződése volt, hogy a kommunizmus a vallás leghalálosabb ellensége, és a Sátán eszköze, amellyel el akarja törölni a keresztény, demokratikus értékeket. Egyik kedvenc igehirdetésének címe *A kommunizmus eredete* volt, amelyben egy olyan történelmi ívet húzott fel, amiben már a 12. század óta szövik ellenséges erők az összeesküvést, hogy Jean-Jacques Rousseau és Karl Marx segítségével romba döntsék az emberiséget. Leegyszerűsített üzenete lényege az volt, hogy a kommunizmus törvénytelenségben, anarchiában és sátánizmusban gyökerezik.[633] Déli populista hangvétele gyakran elit- és tudományellenes élt is kapott. A kommunizmus mellett hasonló hévvel támadta a kollektivizmust, a katolicizmust, a szocializmust, a szekularizmust – és különösen a liberalizmust. Az általa Góliátként emlegetett szörnyű ellenség, a liberalizmus először a teológiát fertőzi meg, majd pedig a politikát.

Úgy vélte, hamis egység felé mutat a liberális vallási vezetők által propagált ökumenikus kapcsolat, mert az felvizezi az igaz hitet, és hamis tanításokhoz vezet az egyházban. A legeretnekebb szervezetként az Egyházak Világtanácsát jelölte meg, mivel az úgymond Nimródhoz hasonlóan emberi erőlködésből akarja elérni a magasabb rendű létet (a

[632] Dochuk, 2012, 153–157. o. McGee a gyakorlatban is bemutatta a filozófiáját: *Thru the Bible* napi rádióprogramja két és fél év alatt átvette az egész Bibliát. 1950-ben indította el, és 2 évtized alatt egy komplett kiadóvállalatot és műsorszolgáltatást épített rá napi programokkal, amiket világszerte 25 nyelven, több mint 700 rádió adótorony sugárzott.

[633] A 19. században az evangelikálok egy része a patriotizmust, vagyis a hazafiságot bálványimádásként értelmezte. Mostanra viszont szent kötelessége lett mindenkinek megvédeni az amerikai életmódot. Sokan alapítottak a kommunizmus ellen küzdő szolgálatot, a Szovjetuniót pedig egy az egyben démoni hatalomként definiálták. Némelyek ugyanilyen hévvel küzdöttek az olyan kommunista infiltráció ellen, mint például a liberális sajtó, baloldali tanítók, a legfelsőbb bíróság, amelyek szerintük mind-mind részei egy olyan összeesküvésnek, amelynek célja, hogy Amerikát kommunistává tegyék. (Armstrong, 2001, 216. o.)

maga Bábel tornyával), sőt, ugyanilyen veszélyes a béke iránti vágyuk is. Szerinte a Biblia sehol nem tanítja, hogy az egyháznak a béke volna a fő célja. Az igazságért és szabadságért folytatott harc mindig fontosabb a „béke minden áron" követésénél. Úgy vélte, egyedül Krisztus a béke fejedelme, és mindenki, aki nélküle küzd a békéért, istenkáromlást követ el. Meggyőződése szerint az ENSZ az Antikrisztus számára kövezi ki a politikai utat.[634] McGee kiállt a konzervatívnak mondott szabadpiaci elvek mellett is, és amellett érvelt, hogy, amennyiben a keresztény erkölcsök és a helyi közösség építése érdekében gyakorolják, úgy a szabadpiaci kapitalizmus „a legkeresztényibb" a valaha volt összes gazdasági rendszer között. Prédikációiban azt állította, hogy a liberális keynes-i gazdaságpolitika megfosztja az embereket az énjüktől, céljuktól és hatalmuktól. Ez pedig oda vezet, hogyha a piacon nem tudnak szabadon döntést hozni, akkor a hit világában is képtelenek lesznek megfelelően dönteni. Éppen ezért a keresztény hívő számára a szellemi és a gazdasági szabadság egymástól függ. McGee még ennél is továbbment, amikor azt mondta, hogy a keynes-i gazdasági és társadalmi politika megrabolja a polgárokat attól, amit Thomas Jefferson és az Alkotmány ígért nekik, mivel a liberális közgazdaság eladósítja a kormányt, meglazítja a helyi intézmények szövetét, és sebezhetővé teszi a kommunizmus totalitarizmusára – vagyis közvetlenül Istennek az Egyesült Államok számára megalkotott terve ellen harcol.[635]

[634] Dochuk, 2012, 159–162. o. Hal Lindsey 1981-es bestsellere, a *The 1980s: Countdown to Armageddon* nemcsak bővérűen szovjetellenes volt, még amellett is érvelt, hogy „a Biblia támogatja a nagy katonai erő építését", ideértve a több nukleáris rakétát is. (Boyer, 1992, 145. o.) Reagan kormányzása során kialakult az „udvari próféták" köre. Közöttük volt James Robison is, premillennialista TV-s prédikátor, aki az 1984-es republikánus nemzeti konvención arra intette a hallgatóságot, hogy „bármilyen tanítás a békéről Krisztus visszajövetele előtt eretnekség (…), Isten igéje ellen való; ez az Antikrisztus." 1985-ben pedig egy regény, amely az utolsó időkről született, arról szólt, hogy az Antikrisztus azáltal nyeri el a világ tetszését, hogy a nukleáris lefegyverzést támogatja. (Boyer, 1992, 145. o.)

[635] Dochuk, 2012, 187–189. o.

8.5 Katolikus és antiszemita fundamentalizmus

Nemcsak a protestáns fundamentalisták lettek népszerűek a második világháború előtt, hanem ádáz ellenfeleik némelyike is. Az első katolikus fundamentalista „médiasztár", Coughlin atya mintegy 45 millió embert ért el rádiós üzeneteivel, egyik igehirdetésére 1,2 millió levelet írtak.[636] Befolyására jellemző, hogy Franklin Delano Roosevelt elnök részben neki köszönhette a hivatalát. Charles Edward Coughlin (1891–1979) 5 millió fős politikai lobbit szervezett, és 1934-ben arra biztatta a hallgatóit, hogy írjanak levelet a Kongresszusnak – 200 ezer levelet adtak postára. A kampány azt célozta, hogy az Egyesült Államok ne támogassa a nemzetközi bíróság felállítását. Az antikommunista érzületeit nem titkoló Coughlin kiállt a New Deal mellett (mint mondta: The New Deal is Christ's Deal) és az 1930-as években több levelet kapott, mint bárki más a földön.[637] Nem mellesleg a levelekben évente több mint 500 ezer dollárnyi csekket is küldtek neki. Az 1930-as évek vége felé egyre türelmetlenebb és temperamentumosabb lett Coughlin, még Roosevelt elnököt is megtámadta, akitől elhidegült. 1936-ban már a részben általa alapított Unió Pártot (Union Party) támogatta a választásokon. Amikor pedig Roosevelt a Legfelsőbb Bíróságba ültette a korábbi Ku-Klux klán tagot, Hugo Blacket, a katolikus pap lehülyézte az elnököt. Ezért Detroit püspöke is megrótta a rádiós prédikátort, és több csatornán is megszüntették a programját. 1938 végén Coughlin visszatért az éterbe, egyre radikálisabb lett, nyilvánosan rokonszenvezett a nácikkal, a zsidókat hibáztatta az Egyesült Államok gazdasági problémáiért valamint az európai háborúért, és újságjában, a *Social Justice*-ban Roosevelt elnök elleni alkotmányos vádemelést (impeachment) szorgalmazott. Ekkor szerencsecsillaga megtört, elapadtak az adományok, programját több állomás megszüntette. 1942-ben a kormány megfenyegette, hogy megvádolják hazaárulással, ha nem fogja vissza magát. Püspöke végül választút elé állította: csendben marad társadalmi kérdésekben vagy elhagyja a papságot. Coughlin az előbbit választotta, viszonylag csendben szolgált a plébániáján 1968-as nyugdíjba vonulásáig. Soha többet nem avatkozott a politikába, még helyi szinten sem.[638]

---

[636] Katolikus pap volt az első vallási tévéműsort vezető prédikátor is. A filozófiából és teológiából is doktorátust szerző Fulton J. Sheen püspök 1940-ben állt kamera elé. Akkor már komoly rutinja volt a rádiós igehirdetésekben – ezek hetente 4 millió hallgatót értek el. Későbbi rendszeres tévéprogramjára (*Life is worth living* / Az élet, amit megéri élni) heti átlag 40 ezer levél érkezett. Sheen nemcsak tehetséges kommunikátor volt (még Emmy-díjat is kapott!), de kiváló teológus is, részt vett a II. Vatikáni Zsinaton. (Noll, 1992, 507–509. o.)

[637] Metaforákat és képies megfogalmazásokat bőven használó politikai igehirdetéseire jellemző például ez a fordulat: „a régi individualizmus öreg gazdasági rendszerét két emlő táplálta az egymást követő republikánus és demokrata adminisztrációk idején: a jobb mellből savanyú tej jött, gazdagság és privilégiumok, a bal mellből pedig a szocializmus zsírszegény teje." (Balmer, 2001, 39. o.)

[638] Martin, 2005, 19. o.

Protestáns fundamentalista „párja” a szélsőséges, alig kevésbé népszerű Gerald Burton Winrod (1900–1957) volt. Bár a premillennializmusban gyakorlatilag kódolva volt a filoszemitizmus (minél hamarabb alakul meg Izrael állam Palesztinában, annál hamarabb jön vissza Krisztus)[639], akadtak olyan – nemcsak katolikus – fundamentalisták, akik a zsidó befolyás ellen bontottak zászlót. Ilyen volt Winrod is. 1925-ben, a Scopes-per évében a kansasi baptista evangélista megszervezte a Keresztény Hit Védelmezői (Defenders of the Christian Faith) nevű szervezetet, hogy az evolúció állami iskolákban való tanítása ellen küzdjön. Támogatta az alkoholtilalmat, gyakorta ostorozta a homoszexualitást, és kiállt a szegregáció mellett. Az 1930-as években beutazta a náci Németországot, és azzal az elhatározással tért vissza, hogy leleplezi az amerikai nép ellen fellépő „zsidó fenyegetést”. Megjelentette a *Cion bölcseinek jegyzőkönyvé*nek valódisága mellett érvelő könyvecskéjét, majd 1935-ben publikálta *The Jewish Assault on Christianity* (A zsidó támadás a kereszténység ellen) című munkáját. Ebben úgy mutatta be a kereszténységet, mint amely élet-halál harcot folytat a nemzetközi zsidó kommunizmus ellen, és ahogyan Krisztust közel 2 ezer éve keresztre feszítették, úgy iparkodnak a gonosz erők most az egyházat is keresztre feszíteni. Úgy vélte, a zsidók a pokolra kerülnek (ezt szerinte Krisztus már az evangéliumokban tisztázta). Nézeteit sok keresztény elfogadta, népszerűségére jellemző, hogy *The Defender* című havi folyóiratára 1937-ben mintegy félmillióan fizettek elő. Winrod úgy vélte, Hitler fogja Európát megmenteni a kommunizmustól, a „bank testvériség kezében lévő”[640] Roosevelt elnököt ördögnek tartotta, és elutasította „zsidó New Deal”-jét. Winrod és több fundamentalista kortársa megindult a politikai jobboldal felé, Winrod 1938-ban megpróbált republikánus színekben Kansasból a Szenátusba is bekerülni, de lemaradt a korábbi kormányzó Clyde M. Reed és Dallas Knapp mögött.[641]

A mainstream premillennialisták elutasították az antiszemitizmust, igaz, többségük Winrodhoz hasonlóan gyanakodva szemlélte a szerintük „kommunista tendenciákat” mutató New Dealt. Gaebelein meglátása szerint az Antikrisztus gazdasági uralma szakasztott olyan lesz, mint egy „nagy szakszervezet, amibe halálbüntetés terhe mellett mindenkinek kötelező lesz belépni.” A próféták másik része inkább az európai események magyarázásban jeleskedett. Volt, aki arra mutatott rá, hogy Hitler az Antikrisztus, mivel, ha az „A” betűnek 100-as értéket adunk, a „B”-nek 101-et, a „C”-nek 102-t és így tovább, akkor a „Hitler” név összege 666-ot

[639] Ld. 3. sz. Függelék
[640] Martin, 2005, 19–20. o.
[641] Armstrong, 2001, 215–216. o. 1942-ben a szövetségi kormány vádat emelt Winrod ellen a fennálló rend elleni szervezkedésért. 1944-ben, a bíró halálát követően a kormány nem újította meg a pert.

ad ki. Mussolini is sokak olvasatában lett az Antikrisztus, még Hitlernél is gyakrabban, mivel 1929-ben megkötötte a pápával a Lateráni Egyezményt (a protestánsok Luther óta ellenségesen fordultak a pápa és a pápaság intézménye felé, gyakorta gondolták Antikrisztusnak az éppen aktuális pápát).[642]

[642] Boyer, 1992, 107–108. o. Az atombomba feltalálása újabb lendületet adott a próféciakutatóknak. Több igét Zakariás könyvéből, Péter leveléből összefüggésbe hoztak ezzel, és arra figyelmeztettek, hogy nem lesz békesség, csakis Jézus Krisztus eljövetelével. A végső atomkatasztrófa azonban a premillennialista meggyőződés szerint nem érinti a keresztényeket.

8.6 A fundamentalizmus konjunktúrája és „biznisze”

Miután a fundamentalisták kiépítették bibliai főiskola-hálózatukat, az 1930-as évek második felében újra népszerűek lettek. A nagy gazdasági válság a korábban prosperáló, liberálisabb protestáns felekezeteket megviselte, például az északi presbiteriánus és a protestáns episzkopális felekezetekben 1926 és 1936 között 5-6 százalékkal csökkent a tagság.[643] Ezzel szemben a konzervatív mozgalom új lendületet kapott.[644] Az egyik legbefolyásosabb, konzervatív pünkösdi felekezet, az Assemblies of God 1926-ban még csak 48 ezer tagot számlált, 1940-ben már közel 200 ezret. A Magyarországon Názáreti Egyházként bejegyzett Church of the Nazarene ugyanezen periódus alatt 63 ezerről 165 ezerre növekedett, a déli baptisták pedig közel másfél millió taggal gyarapodtak, így 1940-ben már nagyjából 5 millió tagot számláltak. Úgy tűnt, a gazdasági és a vallási válságból a fundamentalizmus kerül ki győztesen.[645]

A fundamentalizmus megerősödésével párhuzamosan új utakat kerestek ahhoz, hogy megismertessék nézeteiket a teológiájuk szerint elkárhozó lelkekkel. Ehhez még olyan engedményekre is készen álltak, minthogy barátságokat, szövetségeket keressenek a fősodorbeli kultúrával. Míg korábban bűnös cselekedetnek számított moziba járni vagy ponyvairodalmat olvasni, az 1930-as években a premillennialista tanításokat egyre többen fordították le a mainstream kultúra nyelvére. Egy 1937-es regény például meglehetősen grafikusan – és didaktikusan – írja le egy átlagos amerikai városkában az elragadtatás hatását: hirtelen eltűnnek az igazak, és csak az istentelen emberek maradnak meg a településen. Nyomozó bizottságot állítanak fel a tömeges eltűnés kivizsgálására. A megbízottak egy a közelmúltban, a gyermekével elhunyt édesanyát is kihantolnak, hogy kiderítsék, vajon halottakat is érintett-e a különös jelenség. Legnagyobb meglepetésükre csak az anya holtteste volt a sírban, gyermekének csak a ruháját tartotta a kezében. A bizottság tagjainak levont következtetését nem lehetett félreérteni: „soha nem tudja átölelni szeretett gyermekét (…) úgy tűnik, a Biblia tényleg tévedhetetlen”. Afféle fundamentalista horrorként a szerző aprólékosan részletezte az Antikrisztus által elkövetett barbárságokat. Azokat, akik nem veszik fel a Fenevad bélyegét, lemeztelenítik, kénsavval lefröcskölik, majd le is fejezik őket. Az egyik jelenetben az Antikrisztus a világ irányítása mellett még arra is szán időt, hogy egy őt megsértő kisfiú kutyáját és kanáriját is módszeresen meggyilkolja.[646]

---

[643] Carpenter, 1980, 65. o.
[644] Sutton, 2012, 6. o.
[645] Carpenter, 1980, 74. o.
[646] Boyer, 1992, 106. o.

A fundamentalista evangélium hirdetéséhez tőkére volt szükség. Az egymás után megalakuló főiskolák, szövetségek, burjánzó konferenciák, könyvsorozatok és folyóiratok óriási összegeket emésztettek fel. Miközben sok független evangélista és prédikátor igehirdetői körútjain a hívek bőkezű adakozásából élt, a „birodalomépítő" fundamentalista lelkészek üzletemberek anyagi támogatására is számíthattak. Ahogyan a liberális baptista John D. Rockefeller Jr. felépítette a manhattani Riverside imaházat, úgy a konzervatív üzletemberek szívesen adakoztak a fundamentalizmus céljaira. Lyman Stewart csak egy volt a számos vállalkozó közül, aki küldetésének tekintette a konzervatív kereszténység terjedését. Stewart hozzájárulásával alapították meg 1908-ban a mai Biola Egyetem elődjét. Sokan közülük nyilván elkötelezett keresztények voltak, mások azonban azt is felismerték, hogy saját üzleti céljaik egybevágnak a fundamentalisták törekvéseivel.

Laikus prédikátorként is szolgált Robert Gilmour LeTourneau (1888–1969) földmunkagép-feltaláló, gyáriparos. Sikerei delén, az 1940-es évekre már nagy népszerűségre tett szert evangelikál körökben, és a rádióban is hirdette: érdemes Istennek adni, mert Ő ezt honorálja, és busásan meghálálja. Saját gyakorlatából kiindulva, LeTourneau gyakran prédikált arról, hogy aki támogatja a missziót, Isten partnerévé lesz – mind az üzleti életben, mind pedig a lelki munkában. (Ő maga is fizetésének, majd cége profitjának a 90 százalékát fundamentalista vagy evangelikál ügyek támogatására fordította.) Mint hirdette, az Istennel való partneri kapcsolat miatt ívelt fel üzleti vállalkozása. Másik jellemző fordulata szerint „szeretem a gépeimet és azok működnek", „és Jézus Krisztus evangéliuma is működik". Ez azt is jelentette, hogy szerinte a munka mindig mérhető eredményekkel jár, és ezt vallási értelemben is igaznak fogadta el.[647] Ez oda vezetett, hogy LeTourneau bátran hirdette: a „működőképes" kereszténységet hirdető prédikátorok, lelkipásztorok tulajdonképpen „Isten értékesítési ügynökei, akik az embereknek eladják a kereszténységet és a keresztény életmódot." Az üzletemberekre viszont az a feladat vár „hogy tegyenek bizonyságot arról, hogy a keresztény hit a vállalkozásunk motorja, ellenkező esetben a kétkedők azzal fognak érvelni, hogy a vallás csupa beszéd és nem termelés." LeTourneau egy gospel kvartettel kiegészülve hétvégente előbb autóval, később magánrepülőgéppel járta az országot, és hirdette üzleti evangéliumát.[648] Saját üzleti sikerei miatt természetesen erősen hitt a szabad kereskedelemben,

[647] Hammond, 2011, 498–506. o.
[648] Hammond, 2011, 508. o.

így egyre gyakrabban prédikált a magas adók, majd a szocializmus és a „szakszervezeti vallás” ellen is.[649]

Az üzleti hátszéllel megtámogatott fundamentalista evangélium lassacskán túlnőtt a délies viselkedésen, s az akadémiai, pénzügyi világ irányába is nyitott. Ezek az üzletemberek politikailag dörzsöltebbek voltak a déli prédikátoroknál. Meggyőződésük volt, hogy a bürokratikus New Deal állam fenyegetést jelent a hitük számára. Ezért olyan intézményeket akartak létrehozni, ami megfordítja a számukra veszélyesnek tűnő trendet. Krisztus és kapitalizmus egymásra találtak. Az evangelikál üzletemberek a nagyvállalati szektor segítségét kérték, amely szívesen támogatta az új intézményeket, mert úgy vélte, ez előrelendíti a kapitalizmus ügyét, és konzervatív ellenforradalmat indíthat a New Deal állammal szemben.[650]

Az anyagi gazdagodással párhuzamosan fontos, az élet értelmét érintő kérdéseket kellett megválaszolni, nem ritkán korábbi válaszokat újradefiniálni. Hangsúlyosan tanították a pénzügyi gazdálkodás biblikus szabályait, ám a globálisabb, a kapitalizmus strukturális szerkezetét érintő kérdésekkel nem igazán foglalkoztak. A prédikációk megmaradtak a lelki és az anyagi áldás, majd azok Isten országába való visszaforgatásának hangsúlyozásánál. A pünkösdi mozgalom szegénységben és nélkülözésben fogant, és a még mindig a társadalom alsóbb osztályaiban hódító pünkösdizmusban sokáig a szegénység volt a norma, kevesen tudták csak elképzelni a bővölködő életet, ami miatt utóbbit a pokolra vezető útnak gondolták. Igehirdetéseikben azt hangsúlyozták, hogy a szegények közvetlenebb kapcsolatban vannak Istennel, és sokat idézték Jézusnak azt a mondását, miszerint „könnyebb a tevének átmenni a tű fokán, mint a gazdag embernek üdvözülni”. Kaliforniában a kényelmes, kertvárosi életben tarthatatlanná váltak ezek a prédikációk. A katonai beruházásokkal is alaposan kistafírozott államban egyre inkább azokat az ószövetségi passzusokat idézték, amelyekben a gazdagság Isten áldásának minősült. Jób, Dávid és Salamon annak bizonyítékai lettek, hogy megfelelő életmód mellett semmi bűnös nincs az anyagi javakban. Okfejtésük végén oda jutottak a kertvárosi evangelikálok és fundamentalisták, hogy egyenlőségjelet tettek a spirituális jólét és bankszámlájuk egyenlege között. A legelkötelezettebb keresztények kifizették a hiteleiket,

[649] David Robert, a New York City-i Union Theological Seminaryről úgy látta, hogy a nagy cégek tulajdonképpen vallási szervezetek, amelyek példázzák a totalitárius vallások sémáját. Mindent meghatároznak: az ember önértékelését, biztonságát, értékrendszerét, életcélját. Megszabják, hol lakjon és éljen, a családi életét, sőt, tulajdonképpen az egész életét. Ennek eredményeképpen az amerikai kereszténységben a Krisztusnak való elkötelezettség privatizált, szubjektív elköteleződés, a cég iránti lojalitás ennél jóval fontosabb lehet. (Glen, 1979, 29–38. o.)
[650] Dochuk, 2012, 52–53. o.

pénzt tettek félre a jövőre, és Istennek tetsző módon élvezték munkájuk bőséges gyümölcsét. És természetesen tizedet fizettek, adományokat tettek.[651]

Az egyház és a felekezetközi szervezetek is hamar magukévá tették az üzletépítés elemeit. A céges kultúra nyomot hagyott a vallási szervezeteken is. Demos Shakarian megalapította a teljes evangéliumi üzletemberek nemzetközi közösségét, és százával születtek meg a helyi egységek – később Európában és Magyarországon is lettek elkötelezett szervezői. Sokféle felekezetből csatlakoztak hozzá üzletemberek, orvosok, építőipari vállalkozók, ügyvédek és cégvezetők. Céljuk a felekezetközi, nemzetközi evangelizáció felfuttatása volt. Shakarian azt prédikálta, hogy „Isten bővölködővé teszi azokat, akik elkötelezik magukat neki." Bill Bright az egyetemistákat célozta meg tökéletesre fejlesztett marketingtechnikákkal: filmekkel, kellemes zenék kíséretében adta az általa négy lépésre összesűrített evangéliumot, pontosabban a megtérés és az újjászületés üzenetét. E négy alapigazság így szólt: „Isten szeret téged", „az ember bűnös, és el van választva Istentől", „Jézus Krisztus Isten egyetlen megoldása az ember bűnére", valamint „mindnyájunknak egyénileg kell elfogadnunk Jézus Krisztust Megváltónak és Úrnak". Bright szervezete, a Campus Crusade for Christ ezt a képletet kis, tárcanagyságú könyvecskékben nyomtatta ki, amit munkatársai könnyedén az érdeklődők kezébe nyomhattak. E stratégiák tökéletesen működtek. Minden évben többtucatnyi új egyetem csatlakozott a mozgalomhoz. 1959-ben már Ázsiában is megvetették a lábukat, az 1960-as évek elejére a szervezet már egy multinacionális cég működésére emlékeztetett.[652]

A bőség evangéliuma a politikai meggyőződést is meghatározta. Mivel a gazdagság a szabadpiac következményeként jelent meg Kaliforniában, a déli evangelikálok és fundamentalisták mind arra a meggyőződésre jutottak, hogy ez a rendszer lényegét tekintve keresztény. Természetesnek gondolták, hogy azok a szerintük bibliai tanulságok, amelyek meghatározzák mikro-ökonómiai viselkedésüket, makroszinten is működnek, ezért terjeszteni kell őket. Mivel az evangelizáció szabadsága az adott politikai rendben az önkéntességet preferálta az állami gondoskodás helyett, nyilvánvalónak tűnt, hogy a több evangelizációt a több pénz segíti elő, több pénzhez pedig kevesebb kormányzati beavatkozás útján jutnak, ergo a kisebb kormányzat több evangelizációt, nagyobb szolgálatot és a társadalmi problémák jobb orvoslását is jelenti. Míg száz évvel ezelőtt a fundamentalisták gyanakodva szemlélték az óriásvállalatokat, lassacskán egyre inkább a kormányzatban vélték megtalálni a nagyobb

[651] Dochuk, 2012, 182–184. o.
[652] Dochuk, 2012, 184–186. o. A Campus Crusade for Christ 1978 óta van jelen Magyarországon Timóteus Társaság néven. Az általuk promotált Jézus film narrátora Magyarországon Sinkovics Imre volt.

rosszat. A környezetüknek munkát és karriert jelentő hadiipari kiadásokat örömmel üdvözölték. A kognitív disszonanciát úgy oldották fel, hogy erős hadsereg szükséges a demokrácia és a keresztény hit védelmére és előmozdítására, s az erős nagyvállalati szektor Amerika motorja a globális kommunizmus elleni harcban. A déli evangelikálok és fundamentalisták megtértek a szabadpiac kultuszához: középosztálybeli háziasszonyok libertáriánus traktátusokat olvastak és vitattak meg közösségeikben, fiatalemberek pedig Hayek munkáit lapozgatták.[653]

A liberális *Christian Century* már 1921-ben megírta, hogy az üzleti világ hevesen udvarol a premillennialista mozgalomnak. Felvetette, hogy számos kapitalista ráébredt arra, hogy van olyan vallás, amelyiket egyáltalán nem érdekli a szociális evangélium, „éppen ellenkezőleg, minden reformot igyekszik átadni az ég felhőiben majdan megjelenő Messiásnak". Később azt írta a legendás leideni és harvardi Újszövetség- és Korai Keresztény Irodalom-professzor, Kirsopp Lake *The Religion of Yesterday and Tomorrow* (A tegnap és a holnap vallása) című 1925-ös könyvében, hogy a fundamentalisták képesek megőrizni az ipari stabilitás anyagi érdekeit, mert „ők magabiztosan oktatnak forradalomellenes tanításokat, hitelveket a politikában, a közgazdaságban és a teológiában egyaránt". Ahogyan azt fentebb láttuk, eleinte inkább exegetikai, mintsem gazdasági okok miatt ellenezték a társadalmi reformokat a fundamentalisták, ám az is biztos, hogy az üzleti körök boldogan kihasználták ezt.[654] Erről is szól a fundamentalizmus későbbi, 20. század végi diadalútja, amikor a politikával szövetkezve meghatározó tényező lett az Egyesült Államok politikájában. Az azonban a mai napig bántja, hogy nem kapta meg azt az intellektuális és akadémiai elismerést, amelyre az elmúlt másfél évszázadban olyannyira vágyott.[655] Ráadásul, mivel a fundamentalizmus hosszú évtizedeken keresztül módszeresen kirekesztette a közösségeiből azokat, akik másképp hittek, valamint Isten ellenségeként kezelte a másképp gondolkodók, és másképp hívők teológiáját, ezáltal véglegesen elidegenedett a tudományos világtól. Ezt nem tudja meg nem történtté tenni, és hitelesen hivatkozni arra, hogy tudományos érvei teljesen objektívek és prekoncepció-mentesek. Ahhoz, hogy ezt megtegye, el kellene ismernie, hogy van valami pozitívum a tudományos és teológiai világban, amelyben ő is – a margón ugyan, de – mozog.[656] Ennek elismerése még várat magára.

---

[653] Dochuk, 2012, 186–187. o. *Listen, America!* (Figyelj, Amerika!) című könyvében a legendás baptista, fundamentalista Jerry Falwell azt írja, hogy a szabad vállalkozási rendszert a Biblia egyértelműen felvázolja a Példabeszédek könyvében. Jézus Krisztus világossá teszi, hogy a munkaetika része az ő emberiségnek szánt tervének. Az ingatlantulajdonlás bibliai, a verseny az üzleti szférában bibliai. Az ambiciózus és sikeres üzleti management világosan szerepel Isten népének szánt tervében. (Bledsoe, 1985, 264. o.)
[654] Marsden, 2006, 206–214. o.
[655] Barr, 1977, 343. o.
[656] Barr, 1977, 343. o.

ÖSSZEFOGLALÁS

Disszertációmban azt tűztem ki célul, hogy átfogó módon mutassam be az Egyesült Államok keresztény vallási fundamentalizmusának történetét a második világháborúig. Definiáltam, mit jelent e disszertáció keretein belül a keresztény vallási fundamentalizmus szóösszetétel, majd röviden ismertettem, milyen úton jutottam el a kutatási témámhoz, és az hogyan kapcsolódik – többek között a globalizáció, valamint más aktuálpolitikai fejlemények miatt – az Egyesült Államok mellett Európa és Magyarország aktuális történéseihez, és világunk árnyaltabb megértéséhez. Mivel széleskörűen törekedtem az Egyesült Államokban – különösen az 1970-es évektől kezdve – részletesen és bőségesen, ám Magyarországon mindeddig kevéssé kutatott téma bemutatására, ezért sok időt töltöttem az alapfogalmak tisztázásával.

Tisztáztam, hogy írásomban az olyan kulcsszavaknak, mint *evangelikalizmus* és *fundamentalizmus* inkább jelentési mezeje, mintsem konkrét, néhány szóval pontosan definiálható jelentése van, és megindokoltam az *evangelikál* kifejezés kicsit idegenül csengő használatát. Mivel az értelmezés és a jelentéstartalom kontinens- és kontextusfüggő lehet, és a két mozgalomnak patchwork jellege is van, ezért a tőlem telhető legnagyobb gondossággal használtam ezeket a fogalmakat.

Az elmúlt néhány évtized kulcsműveit feldolgoztam, bő száz releváns kötetet, tanulmányt szintetizáltam, és így mutattam be egy nagy vallási mozgalom kezdetét és szárba szökkenését – időnként teológiailag is reflektáltam arra. Végigvezettem, hogy a fundamentalizmus a modernizmusra adott szorongásvezérelt válaszként értelmezhető talán a leginkább. Végső válaszokat nem állt szándékomban megfogalmazni, inkább a mozgalom árnyalt, sokrétű bemutatására törekedtem. Részben megelégedtem azzal, hogy feltárjam a 20. századi amerikai keresztény vallási fundamentalizmus gyökereit, a mai értelemben vett amerikai fundamentalista mozgalom megszületésének körülményeit, öntudatra ébredését, első elsorvadását, majd újjáéledését. Alább összefoglalom mindazt, amire kutatásaim és a disszertáció írása közben jutottam, és amely szempontok, eredmények új fényben és új tudással gazdagíthatják a magyarországi gondolkodást az amerikai keresztény vallási fundamentalizmusról.

A puritán gyökerek bemutatásakor észrevételeztem, hogy a későbbi fundamentalista szeparatisták a korai puritán telepesek teológiájából és attitűdjéből is meríthettek. A kálvinista

meggyőződésű puritánok meggyőződései között felsoroltam a bűn kigyomlálásának vágyát a saját életükből és környezetük életéből, a hitet abban, hogy a természetfeletti megnyilvánul a természetes világban, valamint a dualista tendenciákat. Beszámoltam arról az identitásformáló elképzelésükről, hogy szerintük mindenki másnál jobban törekednek Istennek engedelmeskedni, amiből fakadt, hogy felsőbbrendűnek érezték magukat minden más hittel, meggyőződéssel szemben, és hamar intoleránssá váltak más vallások és másképpen gondolkodó hittestvéreik iránt. Ezzel összefüggésbe hoztam a Robert Frost által a köztudatba bevezetett *ószövetségi kereszténység* mentalitását, ami inkább az Isten törvényeinek való maradéktalan engedelmességre (amit számon kértek az egész közösségen!), mint a Krisztus szeretetparancsolatából levezethető irányelvekre helyezi a hangsúlyt.

A puritánok küldetésüknek tekintették a tökéletes keresztény nemzet létrehozását. A politikához való hozzáállásukat formálta a kálvini *szövetségi teológia* is, amely szerint nemcsak egyének, de közösségek és akár nemzetek is képesek szövetségre lépni Istennel – elképzelésük szerint Új-Anglia puritán települései is így működtek. E szerint, amennyiben a polgárok hűségesek Isten akaratához és a vele kötött szövetséghez, Isten megáldja őket, ha viszont letérnek az Ő útjáról, Isten megbünteti őket. A puritánok Amerikával kapcsolatos elképzeléseinek fontos része volt a John Winthrop által már 1630-ban kifejtett nézet, miszerint Amerika hegyen épített város, amelynek küldetése van – később az isteni kiválasztottság-tudatot az új Izraelre való utalások mellett számtalan egyéb momentum is alátámasztotta.[657] A puritán meggyőződéseket, részben paradoxonokat (például: kivonulás a világból, ám a teljes nemzet Istenhez vezetése), valamint a szeparatista attitűdöket a 20. századi fundamentalizmus aztán a szélsőségekig vitte.

Ehhez kapcsolódóan áttekintettem, hogyan erősítették az újkori prófétai mozgalmak az evangelikál, később fundamentalista identitást, és az eszkatologikus kinyilatkoztatások, számmisztikai érvelések hogyan jutottak el George Whitefield saját szolgálatának legitimizálásától a fundamentalista világkép egyedülálló, tudományosnak gondolt igazolásáig. A prófétai kinyilatkoztatások demokratizálódása, a szakértő teológusok helyett önjelölt bibliakutatók felemelkedése is hozzájárult ahhoz, hogy egyre inkább hazafias tónust kaptak a jövőt kutató kijelentések: az állampolgári millennializmus egyre kevésbé a vallási ébredést, mint inkább a forradalmat és a szabadságot, később pedig az Egyesült Államok hegemóniáját (vö. *Manifest Destiny*) és értékexportját tételezte a paradicsomi jövendőhöz vezető útként.

[657] A rengeteg példa mellett említettem Samual Sewall, Boston politikai vezetőjének 1697-es kijelentését, miszerint Amerika lehet „az isteni metropolis székhelye" Krisztus ezeréves királyságában.

Ezzel párhuzamosan alakult ki az *igaz nemzet* ideája, miszerint a nemzetközi konfliktusokban az Egyesült Államok mindig hibátlan fél, mivel isteni elrendelés alapján jött létre, és nyilván az alapján is cselekszik (ez indokolja számos fundamentalista „héja" hozzáállását külpolitikai kérdésekben). E gondolat arra is felhatalmazta a fundamentalista prédikátorokat, hogy – a szövetségi teológia alapján – a társadalmat és a politikusokat újra és újra az Istennel való kapcsolat megújítására, valamint bizonyos „bűnök", társadalompolitikai irányelvek, külpolitikai lépések (előbb a rabszolgatartás, később a liberális szesztörvények, majd a társadalmi újraelosztás vagy a Szovjetunióval való diplomáciai kapcsolatok) elhagyására, megfontolására hívják. Mindeközben folyamatosan harcot hirdettek a sötétség erői ellen, jelenjenek meg azok éppen katolikus bevándorlók, kommunista ügynökök vagy liberális teológusok képében. Egyes fundamentalista irányzatok pedig eljutottak oda, hogy a kereszténységet és Amerikát szinte szinonim fogalmakként említik, az Egyesült Államok számukra szentség lett, az isteni akarat megnyilvánulása. Kevésbé fundamentalista, ám vallásos kutatók ezt nyílt bálványimádásnak mondják.

Ismertettem egyház és állam kapcsolatának puritán elképzelését, majd azt, hogyan írta felül ezt az ideát az alapító atyák pragmatikus deizmusa, és vágya, hogy minden amerikai állampolgár számára garantálják a vallásszabadságot. Ezt a teokrácia és saját ortodoxiájuk iránt elkötelezett puritánok örökösei kénytelen-kelletlen tudomásul vették, különösen azután, hogy rájöttek, nem minden államban alakulna az ő szájuk íze szerinti államegyház. Felvázoltam a többnyire Jeffersontól ismert, sokat hivatkozott *válaszfal* történeti hátterét, évszázados előzményeit, és röviden bemutattam (az 1. sz. Függelékben pedig részletesen kifejtettem) az állam és egyház szétválasztásának leghangosabb fundamentalista kritikusainak érveit. Ezekkel szemben pedig felvetettem, hogy éppen az államegyház hiánya és az első alkotmánykiegészítés (és persze a vallási szférában a szabadpiaci, kereskedelmi törvényszerűségek érvényesülése) miatt maradhatott meg a kereszténység ennyire dinamikusnak és jelentős erőnek az Egyesült Államokban.

Dolgozatomban kifejtettem és bizonyítottam, hogy a puritán teológia hatott a *Függetlenségi Nyilatkozat*ra: a szövetségi teológia ugyanis már megelőlegezte a feltételes hűséget a hatalomhoz. Továbbá, a puritán gondolkodás megelőlegezte a későbbi fundamentalista szorongást az erős központi kormányzattól. Ahogyan azt levezettem, a puritánok hite szerint minden ember hajlamos a bűnre, ezért tartottak a kormányzati hatalom koncentrációjától, mivel szerintük az „uralkodók" nem isteni rendelvény alapján kormányoznak (akkoriban forradalmi értelmezése volt a Bibliának, hogy az nem a

hatalmasságok iránti vak engedelmességet írja elő!), ezért őket is megkísérti a bűn, így logikus a visszaélések ellen óvintézkedéseket tenni, fékeket és ellensúlyokat építeni a rendszerbe. Rámutattam, hogy az evangelikál ébredési mozgalmak is hatottak a politikára: a hazafias agitátorok az ébredési igehirdetők retorikai és apokaliptikus fogásait használták, a metodista alkoholellenes szervezőktől tanultak az alulról jövő politikai szerveződések mozgalmárai, de a sátoros evangélizációk örökségéhez tartoznak a politikai gyűlések, ideértve a politikai jelölő gyűlést is.

Ismertettem az önálló evangelikál mozgalom megjelenését a Nagy Ébredésben, ahogyan a puritán értékek és hangsúlyok a személyes megtérést célzó, egyre inkább az érzelmek felkorbácsolására építő ébredési igehirdetésekkel egy új kultúrát hoztak létre, amely a 19. század meghatározó kultúrája lett az Egyesült Államokban. Ezzel mintegy megelőlegezték a későbbi fundamentalista felekezetközi együttműködést: kitörve a korábbi puritán szeparatizmusból, az ébredési teológiát helyezve a középpontba, közeledni kezdtek egymáshoz, felengedték egymást saját szószékeikre, vagyis e tekintetben elhomályosodtak a felekezeti különbségek. Végigvezettem, ahogyan a következő évszázadban más módon is átértékelődött a szeparatizmus. Bár a puritán, „bűnközpontú" teológia elvben megkövetelte az elhatárolódást más, a Szentírást liberálisabban értelmező felekezetektől és hívektől, ám bizonyos társadalmi és politikai célokért már a 19. században hajlandók voltak evangelikálok másokkal is együttműködni. Akkoriban ilyen volt a rabszolgaság- vagy az alkoholellenes mozgalom, később pedig a katolikusok elleni küzdelem. A 20. században pedig már az öntudatra ébredt, eleinte mereven szeparatista és katolikusellenes fundamentalisták még a katolikusokkal is hajlandók voltak együtt dolgozni például a kommunizmus elleni harcban – előrevetítve a 20. század végének nagy, a Republikánus Párt politikáját is befolyásoló vallási-politikai lobbista szervezeteit, mozgalmait.

A korai evangelikál intellektualizmus elsorvadását is végigvezettem, köztük megemlítve lélektani okokat is, például fix pontok ígéretét a szorongást kiváltó változások között. Az eszkatológiai gondolkodásban megjelent „szorongásoldókat" is ismertettem: a tömegeket lelkesítő prófétai mozgalmak tudományosan vélték igazolni a Biblia tévedhetetlenségét, és átfogó értelmet adtak az emberi történelemnek, valamint stabil kapaszkodókat nyújtottak egyszerűen megközelíthető, speciális bibliamagyarázataikkal. Az aktuálpolitikában is eligazító hangzatos prófétai értelmezések mindig szélesebb rétegekhez jutottak el, mint az árnyaltabb teológiai okfejtések. Ráadásul, az amerikai társadalomban az érzelmekre is ható, a vallási ébredések retorikájában gyökerező drámai előadásmód ugyanolyan

legitimizáló erővel bírt, mint a tudományos alaposság, a szakértelem. Kifejtettem, hogy bár innováció volt a fundamentalizmusban, ám önkritika sokkal kevésbé: ez a hit önmagát magyarázó, minden kétséget kizáró ideológia, ezért a fundamentalista tanítóknál a tudományos önreflexió teljes mértékben hiányzik, így az elmúlt két évszázadban a tudományos igazolásoknak, ad absurdum kételyeknek az éthosza is teljes mértékben kiszorult ezekből a közösségekből.

Azt is bemutattam, hogyan változtak meg a Második Nagy Ébredés során a kálvinista hagyományok. Az igehirdetések egyre nagyobb hangsúlyt fektettek arra, hogy a bűnösök saját erejükből képesek Krisztus mellett dönteni. Ezzel párhuzamba állítottam, hogy az amerikai kollektív tudattalanban is végbement egy aprónak tűnő, ám lényegi változás. A korai új-angliai telepesek még úgy gondolták, azért „lettek" Isten kiválasztott népe, mert tiszta, a Bibliához a lehető legközelebb áll a hitük, a vallásuk. Az amerikai függetlenségi háború idejére azonban már arról beszéltek az emberek, hogy az általuk elért polgári szabadság foka miatt választotta ki őket Isten. Ez óriási paradigmaváltást jelentett a hit és a politika viszonyában, ami a fentebb említett amerikai állampolgári vallásnak újabb muníciót adott.

Bizonyítottam, hogy az amerikai fundamentalizmus nem izolációban született meg, és a puritán gyökerek mellett a 19. századi brit evangelikalizmus is hatott rá – illetve a prófétai és egyéb, lelkiségi konferenciák által inspirálták egymást. Ennek egyik legmarkánsabb vonása az angol-ír származású John Nelson Darby által kidolgozott, majd az amerikai Scofield által az Egyesült Államokban is népszerűsített – írásomban részletesen bemutatott és teológiailag is reflektált – diszpenzációs teológia. A futurizmust és a bibliai próféciák értelmezését átfogó eszkatológiai rendszerbe integráló – gnosztikus-dualista jegyeket mutató – teológiát a fundamentalizmus adoptálta, és annak további gyakorlati és társadalmi következményei lettek. Az is hozzájárult ahhoz, hogy az Egyesült Államokban meglepően széles réteg fogadta el ezeket a tanításokat, hogy a viszonylag rövid történelemmel bíró amerikaiak számára a nemzeti tapasztalat tényleg úgy tűnhetett, mint egy új diszpenzáció, egyfajta diszkontinuitás a múlttal. Az új teológiai rendszer kvázi-tudományossága a racionális embernek is megadta a lehetőséget arra, hogy meglássa Isten tervét megvalósulni a történelemben, és koherens, tapintható bizonyítéka volt a vallási tanításoknak. A próféciák beteljesedését logikai úton, már-már matematikai precizitással vezették le, tehát nem „elhinni" kellett őket, hanem az értelemmel nyugtázni. Ismertettem az Augustinushoz képest jóval radikálisabb diszpenzációs teológia két tengelyét is: horizontálisan üdvtörténeti korszakokra (diszpenzációkra) lehet osztani a

történelmet, vertikálisan pedig az isteni és ördögi erők összecsapásaként értelmezhető a teljes emberi történelem.

Az amerikai kontinensre mintegy fél évszázad késéssel érkezett meg a bibliakritika mozgalma és Darwin tanai, és amint láttattam, az angliai rekorditákhoz hasonló, majd az azokét meghaladó reakcióval fordultak a konzervatív evangelikálok a *higher criticism* felé. Az evolúció elfogadását nehezítette az ébredési tradíció is, amely azt tanította, hogy a nagy és fontos dolgok, mint például a megtérés, egy szempillantás alatt történnek meg, a hosszabb folyamatokat nehezebben tudták értelmezni a konzervatív protestánsok. A bibliakritika ellenében egyre harcosabban védték az általuk megingathatatlannak vélt igazságokat. Ezeket lassacskán kodifikálták is, előbb 1910-ben a Princetoni Teológiai Egyetemet irányító presbiteriánusok fogalmazták meg a kereszténység szerintük öt legfontosabb dogmáját (ezek: a Szentírás isteni ihletettsége és tévedhetetlensége, Jézus Krisztus szűztől való születése, Jézus Krisztus bűnért való helyettesítő keresztáldozata, az emberek testben való feltámadása, valamint a csodák objektív valósága. Nagyjából innen számíthatjuk a fundamentalista mozgalom öntudatra ébredését), majd némi hangsúlymódosítást követően milliós példányszámban népszerűsítették a *The Fundamentals: A Testimony to the Truth* (A fundamentumok: bizonyságtétel az igazságról) című pamfletsorozatban. Bemutattam, hogy keresztény kontextusban született meg a fundamentalista kifejezés: 1920-ban, a *The Fundamentals* pamfletsorozat címéből kiindulva egy baptista szerkesztő, Curtis Lee Laws alkotta meg azt.

Levezettem, hogy az amerikai szekularizáció nem a vallás és a domináns kultúra konfliktusából született meg, hanem a kettő céljainak ötvözéséből alakult ki, a kultúra egyfajta keresztény civilizációs koncepcióvá vált, amit vallási háttértől függetlenül mindenki elfogadhatott – és a liberális protestáns egyházak lelkesen támogatták is. Ennek a hatására is ébredt öntudatra a fundamentalizmus, és identitását jórészt abban találta meg, hogy egyforma intenzitással küzdött a szekularizáció és az azzal szimbiózisban levő liberális protestáns egyházak ellen. Ennek eredményeként született meg a szélsőséges kreacionizmus tanítása, a teremtéstudomány, és bemutattam, miért és hogyan lehetséges az, hogy a fundamentalisták antiintellektualista hozzáállásuk ellenére szigorúan tudományosnak gondolják a tanításaikat.

A konzervatív-liberális ellentétnek a 19. századi bibliai értelmezések különbözőségében levő gyökereit is feltártam. A darbysta konzervatívok premillennialista meggyőződése szerint e világ pusztulásra ítéltetett, nincs semmi jó benne, ezért a modernizmust mindenestül elutasították, tagadták a fejlődés minden lehetőségét. Ebből következett, hogy a

fundamentalisták alapjaiban ítélték el a szociális és gazdaságélénkítő programokat, mondván, azok csupán emberi próbálkozások, sőt, akár ördögi ihletésű machinációk is lehetnek, mivel akadályozzák Isten végső tervének megvalósulását. Ezért az ilyen keresztények hajlamosabbak gyanakodva tekinteni a társadalmi változásokat követelőkre – ez érvényes a különböző reformmozgalmakra, a munkásmozgalomra, szakszervezeti megmozdulásokra. Mivel Krisztus második eljövetelétől várják a társadalmi problémák megoldását, ezért tétlenségre kárhoztatják híveiket. (Ehhez kapcsolódik a fundamentalisták „vaksága" a strukturális hibákra, bűnökre a liberális kapitalizmusban: szerintük a bűn csak egyénileg értelmezhető, minden ember „szívében" van.) Ezzel szemben a többségében liberális protestáns posztmillennialisták a társadalom megjobbításával igyekeztek siettetni Isten országának a beköszöntét, és a Bibliában inkább a társadalmi igazságosságot hangsúlyozó tanításokat látták meg, képviselőik azt hangsúlyozták, hogy „akkor szeretjük és szolgáljuk Istent, amikor a felebarátainkat szeretjük és szolgáljuk".[658]

Az első világháború további mérföldkövet jelentett a fundamentalista mozgalom megszilárdulásában. Úgy tűnt, hogy a világégés valóban az emberi civilizáció végét jelzi, és a *Jelenések könyvé*nek háborús látomásai megvalósulnak. Az ateista kommunizmust állami ideológiává emelő bolsevik forradalom minden jel szerint egy újabb lépés volt a vég felé. Mindez megerősítette a mozgalmat, egyre több konzervatív protestáns lett fogékony a fundamentalista tanításokra – köztük az ateista, ezért egyben antikrisztusi kommunizmus elleni kiállásra, küzdelemre is. Mivel úgy gondolták, igaz hívőkként a sötétség erői ellen harcolnak, a harcosság a hit fokmérője is lett. Ráadásul azt olvasták ki a Bibliából, hogy az utolsó időkben háború lesz, nem pedig béke, ezért a Népszövetséget és minden – a liberális keresztények által is propagált – békemozgalmat eleve elítéltek (több fundamentalista is felvetette, hogy az Antikrisztus is békefenntartó álcában fog megjelenni).

Ide tartozik még, hogy a liberálisok elleni küzdelemben a fundamentalisták összekapcsolták Németország agresszióját azzal, hogy onnan indult el a bibliakritika mozgalma. Értelmezésük szerint a „gonosz", istentelen teológia fellazította Németország erkölcseit, aminek következtében rossz háborút kezdeményezett, és kiszolgáltatva magát a Sátánnak, végül elbukott. Ebből az is következett, hogy a bibliakritikát elfogadó liberális keresztények Amerikában tulajdonképpen – akár tudatosan, akár nem – az ördög aknamunkáját végzik, ezért nemcsak keresztényi, de egyenesen hazafias kötelessége mindenkinek a liberális

[658] Ferm, 1990, 7. o.

keresztények ellen küzdeni – hacsak nem akarnak Németország sorsára jutni. Így lettek a fundamentalista-nacionalista értelmezésben gyakorlatilag hazaárulók mindazok, akik nem értenek egyet a fundamentalista teológiával. Utóbbiban átalakult Krisztus képe is. Az evangelikál teológiában még egy szerető Isten állt a középpontban, a fundamentalisták között a *Jelenések könyvé*nek Krisztusáról beszéltek, aki „úgy jön el, mint aki már nem barátságot és szeretetet keres (...), ruhája vérbe mártott, mások vérébe. Azért jön el, hogy emberi vért ontson."[659] (A liberális keresztények nagyjából ugyanilyen intenzitással vádolták hazafiatlansággal a fundamentalistákat, ám kevésbé szakadtak el a hagyományos, evangelikál Krisztus-képtől.)

Mivel a bibliakritikát a fundamentalisták élet-halál kérdésként állították be, ezért törekedtek arra, hogy hídfőállásokat szerezzenek a teológiákon. Ez azonban nem sikerült, az 1920-as évekre kiszorultak a fontosabb egyetemekről, protestáns teológiai fakultásokról. Emiatt saját intézményrendszert alapítottak, és 1930-ra már félszáz „megbízható", konzervatív bibliai főiskola volt a kezükben, amelyek sátoros evangelizációkkal, konferenciákkal, újságokkal, rádióprogramokkal sok-sok millió emberhez juttatták el a fundamentalista színezetű evangéliumot. Megfakultak a felekezeti különbözőségek, a diszpenzációs teológia, az antikommunista és antiliberális üzenet egyházaktól függetlenül egyre közelebb sodorta egymáshoz a hasonló mentalitású híveket.

A fundamentalizmus térnyerése azonban nagyjából egy évtizedre megakadt. Ahogyan azt írásomban részletesen kifejtettem, három fontos, a fundamentalizmust negatív színben feltüntető ügy uralta a sajtót 1925-ben és 1926-ban. A maga kontextusában vizsgáltam a Scopes-pert (kitérve a Hollywood által később igazságtalanul rossz fényben bemutatott korábbi külügyminiszterre, William Jennings Bryanre), a Texasi Tornadóként ismert J. Frank Norris befolyásos baptista prédikátor emberölési ügyét és Aimee Semple McPherson sztárevangélista gyanús, minden bizonnyal házasságon kívüli viszonyt palástoló eltűnését. E három esemény, amit hosszú hónapokon át tárgyalt a média, egyszerre mutatta butának, erőszakosnak és erkölcstelennek a fundamentalistákat, ami miatt sok konzervatív kihátrált a mozgalom mögül, sőt, az egész társadalom véleménye megváltozott a fundamentalizmusról (ez érintette az evangelikákról alkotott képet is). Míg száz évvel korábban közmegegyezés volt arról, hogy a puritán és evangelikál erkölcsiség és mentalitás miatt lett sikeres az Egyesült Államok, az 1920-as évek végén már inkább Amerika nemeziseként gondoltak a ezekre.

[659] Armstrong, 2001, 171–172. o.

Disszertációm utolsó részében felvázoltam a fundamentalizmus újjáéledését. Ebben része volt a gazdasági válság által súlyosabban érintett városi liberális felekezetek hanyatlása mellett a meglehetősen gyűlölködő hangon megszólaló Carl McIntire-nek, aki számos népszerű könyvében összekapcsolta a kapitalista berendezkedést a kálvinizmussal és a diszpenzációs teológiával. Azt hirdette, hogy Isten szentesítette a kapitalizmust, ezért a liberálisok jóléti állama nyílt lázadás a Mindenható ellen. McIntire azért is fontos az amerikai keresztény vallási fundamentalizmus történetében, mert antikommunista jobboldali tudatosságot vitt a déli fundamentalisták közé, akik korábban nem osztották az északi evangelikálok politikai nézeteit. A déli lelkészek a polgárháború óta a demokratákra szavaztak, és támogatták a roosevelti New Dealt is, ám McIntire, Bob Jones és J. Vernon McGee (aki szerint a liberalizmus Góliátja előbb a teológiát, később a politikát fertőzi meg) hatására sodródni kezdtek a Republikánus Párt felé.

A fundamentalizmus konjunktúráját elősegítette, hogy a merev szeparatista elveken lazítottak, tanításaikat a mainstream kultúrában, még ponyvairodalom formájában is népszerűsítették. A kialakult intézményrendszer, az önálló média szintén jó alapnak bizonyult, ahogyan az is, hogy korábban elképzelhetetlen tőke áramlott hozzájuk. Ennek az volt az oka, hogy a kapitalizmus mellett érvelő fundamentalistákban természetes szövetségesre lelt a nagyvállalati szektor. Míg egy évszázaddal korábban az amerikai protestánsok, az evangelikálok gonoszként utasították el a tőkekoncentrációt, a fundamentalisták a szövetségi kormány hatalomkoncentrációját tételezték a legnagyobb rossznak, és boldogan társultak azokkal a nagyvállalatokkal, amelyek bőkezűen támogatták a fundamentalista-kapitalista evangélium ügyét. A kormányzati hatalom visszaszorítása közös érdek lett: minél kevesebb adót kell fizetni a cégeknek, annál több jut a misszió ügyére. Ez a mentalitás végül olyan teológiai hangsúlyeltolódást is okozott, miszerint a materiális gazdagság Isten áldásának a bizonyítéka.

Disszertációmat ezen a ponton zárom. Az új evangelikalizmus megjelenése, leválása a fundamentalizmusról, amely a Fuller Teológiai Egyetem (Fuller Theological Seminary) 1947-es megalapításához és a fundamentalisták által kiátkozott Billy Graham szolgálatának kezdetéhez kötődik, szándékom szerint egy további írás témája lesz. Ahogyan az is, hogyan folytatódott – némi időszakos szeparatizmust követően – az 1970-es években a fundamentalizmusnak az Egyesült Államok kül- és belpolitikáját is részben meghatározó menetelése.

1. sz. FÜGGELÉK

A rekonstrukcionisták

Az amerikai rekonstrukcionista teológia alapítója Rousas John Rushdoony (1916–2001) a Kaliforniai Egyetemen szerzett diplomákat, aztán a kaliforniai keresztény teológiai akadémián a Pacific School of Religionben tanult tovább, a Valley Christian Universityn pedig tiszteletbeli PhD-t kapott egyik könyvéért.[660] Rushdoony 1965-ben hozta létre a Chalcedon Foundationt (Khalkédón Alapítvány), hogy a keresztény rekonstrukcionizmust hirdesse. E szervezetét a Newsweek a vallásos jobboldal think tankjének nevezte. A keresztény rekonstrukcionizmus könyveit akkoriban nagyobb kiadók is publikálták, és elképzelései a mainstream evangelikál gondolkodókra is hatottak, például Francis Schaefferre.[661] A rekonstrukcionista teológia egyik alapja Máté 28,18-20, ahol úgy értelmezik Krisztus minden népek tanítvánnyá tételére való felhívását, hogy a hitre való engedelmességre úgy kell megtanítani a népeket, hogy az egész világot Krisztus uralma alá kell rendelni. Ebbe beletartoznak az egyének, a családok, az üzleti vállalkozások, a tudomány, a mezőgazdaság, a művészetek, a jog, az oktatás, a közgazdaság, a pszichológia, a filozófia és gyakorlatilag minden emberi tevékenység. (Ice, 1988, 293. o.) A Példabeszédek 29,18 is központi szerepet kap a mozgalomban, miszerint „Mikor nincs mennyei látás, a nép elvadul; ha pedig megtartja a törvényt, oh mely igen boldog!”[662]

A mozgalom sohasem volt számottevő, egy-két tucat befolyásos képviselője volt csak, ám a fundamentalista (és részben az evangelikál) gondolkodásra való hatása felmérhetetlenül nagy lett, és alapjaiban határozta meg, ahogyan fundamentalisták (és evangelikálok) a vallás és a közélet viszonyára tekintettek. 1973-ban jelent meg Rushdoony az *Institutes of Biblical Law* (A bibliai törvény institúciói) című könyve, ebben például az önkéntes rabszolgaság bevezetése mellett érvelt. Kiemelkedő fontosságot tulajdonított az erős nemzetvédelemnek, amire csak addig van szükség, amíg az egész világot rekonstruálják a bibliai alapelvek mentén. Amennyiben ezt sikerül elérni, akkor alkalmazni fogják a halálbüntetést az összes főbenjáró ószövetségi vétségre, ideértve a gyilkosságot, gyerekrablást, házasságtörést, homoszexualitást, hitelhagyást, de még a tinédzseri engedetlenséget is, valamint az istenkáromlást is. Aranyalapú készpénzgazdaság lesz, a hiteleket korlátozzák vagy teljes mértékben megszüntetik. A

[660] Gabbert, 1993, 284. o.
[661] Ice, 1988, 282–283. o.
[662] Károli fordítás; Gabbert, 1993, 282. o.

rekonstrukcionisták a teonómiát vallják. A teonómia az isten (theos) és a törvény (nomos) szókapcsolatból ered, és arra utal, hogy minden ószövetségi törvény, amit Krisztus explicit módon nem írt felül, mind a mai napig érvényes. Úgy gondolják, Ádám kudarcot vallott Noéval és Izraellel együtt, mert képtelenek voltak megteremteni Isten törvényének az uralmát, ezért most a kortárs keresztényeken a sor, hogy megvalósítsák azt. Rushdoony természetesen a demokráciát is eretnekségként utasította el.

Sokan talán egyszerű fundamentalista fanatizmusnak gondolnák a rekonstrukcionista mozgalmat, holott annak valós teológiai alapjai vannak, tulajdonképpen a kálvinizmust viszi el annak végső határáig. Maga Rushdoony kiművelt kálvinista teológus volt, konzervatív teológusok munkája jó részét kiváló írásokként értékelték. Sokan vették át nézeteit a pünkösdi és a karizmatikus mozgalomból is.[663] Rushdoony tisztelettel tekintett Konstantin császárra, de Kálvin genfi munkásságára is. A legnagyobb tisztelettel azonban az Amerikába érkező puritánok iránt viseltetnek a rekonstrukcionisták. Különösen a puritán államegyházi szerveződésekért lelkesednek, ahogyan ők a törvényt a társadalomra alkalmazták. Azt is állítják, hogy a világi, humanista történészek miatt lett rossz sajtója a korszaknak (vö. salemi boszorkányper), egyébként pedig a massachusettsi puritán kultúra állt a lehető legközelebb Isten országához. Olvasatukban az okozta a „bukását", hogy a második generációs puritánok túl nagy teret adtak a vallást internalizáló pietizmusnak, és átengedték a világi hatalmat a nem kiválasztottaknak.[664] A rekonstrukcionista teológia dicsőség-teológia, nem pedig kereszt-teológia. Tele van a győztes életről, a pozitív gondolkodásról, a „lehetőség-gondolkodásról", és az uralkodás-teológiáról szóló momentumokkal.[665] Nem rekonstrukcionista teológusok szerint nem túl keresztényi dolog a teljes mózesi törvényt és rendszert a keresztény lelkiismeret fölé helyezni.[666] A kritikusok azt is felróják, hogy az ószövetségi törvény alkalmazása új farizeizmushoz vezet, és nem feladata a keresztényeknek a mózesi törvényt militáns módon rákényszeríteni az emberiségre.[667]

Közeli munkatársa volt Rushdoonynak veje, Gary North (1942-), aki 1976-ban Ron Paul republikánus kongresszusi képviselő stábjában is dolgozott. North összekapcsolódott a túlélőmozgalommal (survivalist movement), és a texasi Tylerbe költözött, hogy ott várja az amerikai gazdaság összeomlását, ami után a hűséges keresztényekkel Isten terve alapján

[663] Neuhaus, 1990, 13–18. o.
[664] Gabbert, 1993, 288–289. o.
[665] Neuhaus, 1990, 19. o.
[666] Gabbert, 1993, 294. o.
[667] Ice, 1988, 300. o.

újraépíti a társadalmat. Erre North egyébként komplett teológiát is kidolgozott, az úgynevezett Noé-modellt. 1986-os könyvében, a *Government by Emergency*ben (Sürgősségi kormányzás) azt javasolja minden állampolgárnak, hogy vásároljon 500 dollárért ezüst amerikai tízcenteseket, fél évre elegendő száraz ételt, otthoni víztisztítót, kémiai WC-t, kerozinmelegítőt, kerozinlámpákat, tűzoltó készüléket, és legalább egy darab 45-ös Colt automata pisztolyt (illetve 30.06-os vagy 0.308-as puskát legalább négyszeres nagyítóval, sörétes puskát, legalább 500 tölténydobozt mindenféle fegyverre), jó minőségű elsősegélydobozt, rövidhullámon működő rádióállomást, 25 kiló kávét és cigarettadohányt (szigorúan barterezésre, ugyanerre való egy karton drága whiskey is), valamint 10 darab egyunciányi arany pénzérméket (dél-afrikai Krugerrandot lehetőleg), és így tovább. North azt is javasolja, hogy lehetőleg mindenki készpénzzel fizessen, mert ennek így kevesebb nyoma marad. A sörétes puska (a még legálisan vásárolható 20 inches legrövidebb csővel) beszerzését azzal indokolja, hogy az „igazi tömegoszlató". Az egyéb társadalmi kérdésekben North egyetért apósával, az állami iskolákat például a kuplerájokhoz hasonlítja, majd megjegyzi, hogy itt azért egy kicsit túlzásba esett, mert van különbség a kettő között. A legfontosabb differencia az, hogy a kuplerájt nem támogatják az amerikaiak adójából.[668] North egyébként a bibliai törvények újbóli bevezetésénél szintén a halálbüntetések mellett kampányol, a kivégzéseknél például a megkövezést javasolja, mert kőből sok van, és olcsó. Az is szempont, hogy így az emberölést nem lehet egy konkrét kőhöz és személyhez kötni, tehát hatékonyan csökkenti a bűntudatot. A csoportos megkövezés a kollektív felelősségre teszi a bűntényeknél a hangsúlyt, és ez a gyakorlat emlékezteti a közösséget arra, ahogyan Isten széttapossa a Sátán fejét Mózes első könyvének harmadik fejezetének leírása szerint.[669]

Ez a teológiai vonal az új jobboldal szélsőségesei számára nagyon pontosan körvonalazza a humanistaellenes, szekularizációellenes és szocializmusellenes célokat. A rekonstrukcionizmus államellenes érzületet is tükröz, merthogy azt állítja, hogy a modern, szociálisan érzékeny államot sátáni ambíciók vezetik, amennyiben az ember és a társadalom teljes életét irányítása alá akarja vonni. Ezzel szemben – érvelnek –, a bibliai törvény jóval nagyobb hangsúlyt fektet a magántulajdonra. Rushdoonyék olvasatában a bibliai törvény a hatalom decentralizációját követeli meg, a kormányzati szolgáltatások helyett a filantrópiát preferálja, valamint a gazdasági hatékonyságot és a kezdeményezőkészséget. Mindezeken a

[668] Gabbert, 1993, 285–286. o.
[669] Neuhaus, 1990, 17–18. o.

területeken az állam a rekonstrukcionizmus ellensége, vagy ahogyan North fogalmaz, „a Sátán szenvedélyes bürokrata”.[670]

North szerint az adót nem szabad jóléti programokra fordítani, mivel „a lusták támogatása ugyanaz, mintha a gonoszt támogatnánk.” Ugyanígy van a harmadik világgal is, amelyik szerinte saját maga okozta gazdasági problémáit azáltal, hogy erkölcsi perverziókban, pogányságban és démonok imádásában volt vétkes. North szerint a külpolitikai segítségnyújtást is tiltja a Biblia. Amíg várnak a végső győzelemre, a keresztényeknek fel kell készülniük a társadalom újraépítésére Isten terve szerint, és azokat a kormányzati politikákat kell támogatniuk, amik leginkább megközelítik ezeket a szigorú bibliai normákat. A North és Rushdoony által elképzelt uralom totalitárius. Nincs hely más nézőpontra, politikára, nincs demokratikus tolerancia a szembenálló pártok, vagy az egyéni szabadság számára.[671]

A rekonstrukcionisták tagadják, hogy konstruktív politikai vita alakulhat ki keresztények és nem keresztények között, egyetlen opciójuk egy Bibliára alapozott, keresztények által működtetett kormányrendszer. Northtal természetesen a keresztény közgazdászok jó része vitatkozik, mire ő azt állítja, hogy ezek ál-keresztény, szocialista és marxista tudósok. North egyébként úgy magyarázza Jézus Krisztus hegyi beszédét, hogy a Máté 5-7 még a fogságban levő embereknek szólt, de amikor a keresztények fognak uralkodni a kultúrában, már nem kell odafordítaniuk a másik orcájukat az agresszornak, hanem erősen, jóval agresszívebben léphetnek fel ellenük. Ennek a következménye pedig már nemcsak a nem keresztényeket veszélyezteti, hanem minden más kereszténynek az alapvető vallásszabadságát is.[672] Ilyen rezsim alatt a vallási pluralizmus is nyilvánvalóan halált érdemlő eretnekségnek számítana.[673]

A rekonstrukcionista teológia legújabb generációjának képviselője a texasi David Barton (1954-). A bibliai törvények visszaállításával kapcsolatban arra hívja fel a hívő keresztények figyelmét, hogy mások erkölcstelen viselkedése közvetve az egész társadalomra hat. Mint írja, sokan úgy vélik, hogy az AIDS kizárólag a homoszexuálisokat és a kábítószer-felhasználókat sújtja. Az igazság azonban az, hogy a kormány sokmilliárd dollárt költ az AIDS ellenszerének kidolgozására, ahelyett, hogy megszüntetné azt a viselkedésmódot, ami a betegség terjesztését okozza. Vajon honnan származnak ezek a dollármilliárdok? – teszi fel a költői kérdést, majd meg is válaszolja: „mindnyájunktól, adófizetőktől.” Ráadásul, az

[670] Neuhaus, 1990, 19. o.
[671] Armstrong, 2001, 361–362. o.
[672] Gabbert, 1993, 294–301. o.
[673] Wald, 2003, 298. o.

egészségügy tovább milliárdokat költ az AIDS-esek kezelésére, amit részben szintén az adófizetők finanszíroznak a biztosítótársaságokon keresztül.[674]

Barton az anyagi érvek mellett a karizmatikus egyházakra jellemző spirituális érveket is előveszi. Mint írja egyik könyvében, az abortusz önmagában is ördögimádó cselekedet, az anyaméh az élet forrása helyett a halál „oltára" lesz. Arról is ír, hogy hallomásból értesült arról, hogy egy abortuszpárti orvos, mielőtt elvégezte volna a beavatkozást, arra kérte Sátánt, hogy vegye át az uralmat a teste fölött. Ugyanezzel a hozzáállással figyelmeztette a Szovjetunió bukását követően esetlegesen lanyhuló figyelmű keresztényeket. Mint írta, a korábbi kommunista szuperhatalomból kiűzték az Antikrisztus szellemét, ami most egy „gazdatestet" keres magának. Úgy vélte, mivel Amerikában elutasítják Istent és az egyházat (ami Amerika „szelleme és lelkiismerete"), ezért nagy a veszélye annak, hogy áldozatul esik a gonosznak, hacsak a sarkára nem áll az egyház, és erkölcsi felelősségének megfelelően nem cselekszik.[675] Arra is hívja a keresztényeket Barton, hogy újra bibliai módon vegyenek részt a közéletben, legyenek só és világosság a társadalom minden területén, és befolyásolják a társadalmat olyan egyszerű cselekedetekkel is, mint például a szavazás. A Bibliára hivatkozva azt mondja, hogy amikor az igazak uralkodnak, az emberek örvendeznek, de az igazak nem tudnak uralkodni, hacsak arra alkalmas emberek nem indulnak a hivatalokért, és a hívek nem mennek el megválasztani őket. A 33. zsoltárra hivatkozva („Boldog nép az, amelynek Istene az Úr") levezeti, hogy az Egyesült Államok a kezdetektől fogva áldott volt, és ha nem marad áldott, az csak azért lesz, mert a keresztények nem vettek részt a közéletben.[676] (Természetesen meglehetősen problémás az a felvetés, hogy valaha lett volna az Egyesült Államoknak egy olyan keresztény aranykora, ahonnan degenerálódott a társadalom, és most vissza kellene oda, a keresztény alapokhoz kényszeríteni azt.)

Barton szilárdan képviseli azt a nézetet is, hogy az Egyesült Államok alapító atyái nem gondolták komolyan egyház és állam szétválasztását. A *The Jefferson Lies* (Jefferson hazugságok) című könyvében például azt igyekszik bizonyítani, hogy az Egyesült Államok harmadik elnöke élete jó részében hitvalló keresztényként élt, és sosem választotta szét az egyházat az államtól. (Warren Throckmorton és Michael Coulter pennsylvaniai, egyébként mélyen vallásos professzorok külön kötetben /*Getting Jefferson Right: Fact-Checking Claims About Our Third President*/ Értelmezzük helyesen Jeffersont: harmadik elnökünk a tények

[674] Nassif, 2000, 79. o.
[675] Nassif, 2000, 160-199. o.
[676] Barton, 2003, 37-38. o.

fényében) szedték szét Barton érveit, de baptista elkötelezettségű, egyébként konzervatív történészek is megtették ezt már korábban Barton más írásaival. A botrányok hatására a Thomas Nelson kiadóvállalat ki is vonta a forgalomból a *The Jefferson Lies*-t. Egyébként nem kellett történésznek lenni a hibák észrevételéhez, Barton szerint ugyanis például az Amerikai Alkotmány teli van bibliai idézetekkel, vagy Thomas Paine a kreacionizmus iskolai oktatása mellett állt ki.

Az Egyesült Államok Alkotmányában nincs bibliai referencia, a Paine-nel kapcsolatos állítás meg csak annyiban állhatja meg a helyét, hogy mivel Paine 1809-ben, fél évszázaddal Charles Darwin *A fajok eredete* című munkájának megjelenése előtt halt meg, így nyilván nem érvelhetett az evolúció oktatása mellett. Barton azért is fontos szereplő, mert az 1990-es évektől kezdve egyre nagyobb befolyást szerzett a Republikánus Pártban, amellett érvelve, hogy a protestáns keresztényeknek nagyobb szerepet kell betölteniük a kormányban. Sikerét kevesen értik, mivel még csak nem is történész: a hitgyógyító mozgalomból ismert Oral Roberts által alapított egyetemen szerzett hitoktatói diplomát. Ennek ellenére a politika belső szentélyeibe is bebocsátást nyert, a republikánus Newt Gingrich (korábbi házelnök) és Mike Huckabee arkansas-i kormányzó is elismeréssel nyilatkozott a „nagyszerű keresztény történészről", olyannyira, hogy 2005-ben a Time Magazine az Egyesült Államok egyik legbefolyásosabb evangelikáljaként emlékezett meg róla, sőt, a Texasi Republikánus Párt elnökhelyettese is volt.[677] Az utóbbi évtizedekben pedig újabb alteológiája fejlődött ki a rekonstrukcionizmusnak. A Kingdom theology (királyságteológia) képviselői szerint Krisztus addig nem tud visszajönni a földre, amíg az egyház bizonyos uralmat meg nem valósított.[678]

Pat Robertson, republikánus elnökjelölt-aspiráns és karizmatikus tévéprédikátor azt tanítja, hogy amíg a keresztények várják Jézus Krisztus visszajövetelét, igyekezniük kell hatalmi pozíciókat elfoglalni azért, hogy bibliai normákon alapuló társadalmat alakíthassanak ki. Ezért is változtatta meg Virginia Beach-i egyeteme nevét Regent Universityre. (A régens az uralkodó távollétében kormányzó felelős). Egyeteme célja, hogy sok száz hallgatóját felkészítse arra, hogy majd át tudják venni az irányítást, amikor eljön Isten Országa. A rekonstrukcionista tanítások népszerűsége azt is jelzi, hogy a fundamentalizmus megváltozott Amerikában: bár némileg idomult a posztmodernhez, más szempontból viszont keményebb, totalitáriusabb lett a látása.[679]

---

[677] Boston, 2012, 4–6. o.
[678] Gabbert, 1993, 292. o.
[679] Armstrong, 2001, 362. o.

2. sz. FÜGGELÉK

Az alkoholellenes mozgalom

Benjamin Rush orvos, politikus, a *Függetlenségi Nyilatkozat* egyik aláírója, éles hangú pamfletet adott ki az alkohol ellen 1785-ben, ezzel a címmel: *An Inquiry Into the Effect of Ardent Spirits Upon the Human Body and Mind* (A tömény italok testi és az elmebeli hatásainak tanulmányozása). Amellett érvelt, hogy bár a sör és a bor mértékletes fogyasztása egészséges lehet, ám ezek könnyen kaput nyithatnak a párlatokhoz, amelyek viszont betegséget, bűnt és társadalmi romlást okoznak. Rush nem bűnként, hanem betegségként gondolt a túlzott alkoholfogyasztásra, ám rá kellett jönnie, hogy egészségügyi alapon nem tudja rávenni az amerikaiakat arra, hogy hagyjanak fel a tömény italok fogyasztásával. Ezért aztán lelkészeket is bevont a munkájába, és ő lett az első, igazi komoly szószólója az alkoholellenes mozgalomnak.

Először a középosztályban alakultak meg a mértékletességet propagáló önkéntes szervezetek, többen a tagok közül aláírtak olyan fogadalmakat, miszerint csak mértékkel fogyasztanak alkoholt, és büntetést fizetnek, amennyiben ezt a fogadalmukat megszegik. Az első vallási alapú kampány az alkohol ellen 1810-ben bontott zászlót. Ebben massachusettsi evangelikál lelkészek egy pamfletsorozatban keltek ki az alkohol minden formája ellen. Ezek egyike, Justin Edwards csatlakozott a befolyásos kálvinista lelkészhez, Lyman Beecherhez, és együtt alakították meg az Amerikai Józanság Társaságot (American Temperance Society, ATS) 1826-ban – így lett országos mozgalommá az ügy. 1833-ra már 23 államban 5 ezer helyi szervezet hirdette az alkoholellenes igét, s nagyjából 1 millió 250 ezer ember fogadott absztinenciát. Rengeteg igehirdetés, pamflet, magazin, újság, színdarab, dal, történet és vers született, ami mind az alkoholfogyasztás ellen szólított fegyverbe. A helyi szervezetek nemcsak a tagjaikkal foglalkoztak, hanem „száraz” szállodákat és hajótársaságokat hoztak létre, és a nagyobb ünnepeken (például július 4-én) „száraz” ünnepségeket tartottak. Egyes városokban kettészakadt a helyi közösség: „nedves” illetve „száraz” frakciókra.[680]

A polgárháború előtti legtöbb alkoholellenes szervezet férfi testvériségként működött, nőket nem vettek fel a soraikba. Miután nők is csatlakozhattak ezekhez a társaságokhoz, jórészt passzív szerepbe kényszerültek. Mindezek következményeként az 1840-es években a nők saját szervezeteket hoztak létre. Az 1850-es években Connecticuttól Ohióig és Michiganig arról

[680] E sorok szerzője Wheatonban is kutatott, ami az Egyesült Államok egyik „legevangelikálabb” kisvárosa Illinois államban. A helyi szabályozás értelmében csak 1985 óta legális alkoholt árusítani a település éttermeiben és boltjaiban.

szóltak a hírek, hogy szervezett női „bandák” protestálnak, majd többen közülük vandál módon törnek-zúznak kocsmákban és szeszfőzdékben. Ekkoriban az amerikai evangelikál egyházak még nem harcoltak a tudomány ellen, sőt, az absztinenciáért küzdő különböző társaságok is többnyire orvosi és egészségügyi reformmozgalmakból nőttek ki.

A már említett Lyman Beecher az 1820-as években több igehirdetésben is részletesen ecsetelte az alkoholfogyasztás borzalmait. Prédikációit leírták, és ezek elképesztően népszerűek lettek ebben a formában is. Néhány évtizeddel később azonban egyre több olyan társaságot és szervezetet alapítottak, amelyek tudatosan elhatárolták magukat a vallási nyelvezettől. 1842-ben egy washingtoni szervező azt írta, hogy mivel „a legtöbb részeges ellenséges érzéseket táplál a vallással szemben”, ezért szervezete távol tartja magát a vallástól, és kizárólag a józan életmód iránti elkötelezettség alapján toboroz támogatókat, „tekintet nélkül arra, hogy katolikus, protestáns, vagy hitetlen.” (Vagyis valamilyen szent ügy érdekében való totális ökumenikus együttműködésnek már a 19. században láthatjuk példáit.) Mindazonáltal a mozgalom vezetése továbbra is protestáns befolyás alatt maradt.

A vallásos nyelvezet elhanyagolása nem ideológiai, hanem stratégiai alapon történt. 1869-ben politikai párt alakult az alkohol tilalmára. Mivel republikánusok és demokraták egyaránt ódzkodtak bármilyen alkoholellenes határozat elfogadásától, „száraz” aktivisták megalakították a Szesztilalmi Pártot (Prohibition Party), és jelölteket is indítottak a helyi és az állami választásokon – 1872-től pedig az elnökválasztásokon is. A Szesztilalmi Párt jelöltje 1872-ben 5600 szavazatot kapott, 1884-ben viszont már közel 150 ezer voksot szerzett. Ez természetesen elég alacsony arány az országos választáson, mégis, ők lettek a mérleg nyelve: Grover Cleveland megválasztásával újra demokrata elnök került a Fehér Házba. Az azt megelőző negyedszázadban csak republikánus jelölt nyert az elnökválasztáson.[1]

A Kocsmaellenes Liga (Anti-Saloon League) 1893-ban jött létre, és hamar felszívta a Szesztilalmi Párt, illetve a helyi alkoholellenes társaságok tagjait. Miután 1895-ben országos szervezetté vált, hosszú évek kitartó munkájával elérte a szesztilalmat elrendelő 18. Alkotmánymódosítást. Metodisták vezették, de baptisták, presbiteriánusok, sőt, még római katolikusok is támogatták.[681]

[681] Harding, 2009, 1284–1293. o.

3. sz. FÜGGELÉK

A keresztény cionizmusról

Hosszú története van a keresztény cionizmusnak. Sir Henry Finch, I. Jakab király jogi tanácsadója már 1621-ben kifejtette a *The World's Great Restoration* (A világ nagy helyreállítása) című művében, hogy a zsidóság újra birtokba veszi majd Izrael földjét, sőt, ennek támogatására szólította fel Anglia kormányát.[682] A 19. században sokan isteni jelt véltek felfedezni az izraeli zsidó telepesek számának növekedésében. Amerikai keresztény zarándokok járták be a Szentföldet, köztük több lelkipásztor is. DeWitt Talmage tiszteletes, a New York-i Brooklyn Tabernacle pásztora például nyomtatásban is megjelent 25 prédikációra kapott ihletet a zarándoklatát követően, melyekben megdicsérte a zsidók telepeseket támogató adományozókat, és kifejtette, isteni próféciák beteljesedésének és a Gondviselés munkájának tekinti a zsidók számának növekedését Palesztinában.

A chicagói evangélista, William Blackstone 1878-ban *Jesus is Coming* (Jézus eljön) című bestsellerében már azt vázolta fel, hogy a zsidók növekvő betelepülése Palesztinába előjele Krisztus második eljövetelének. Könyve három kiadást is megért, sőt, 42 nyelvre lefordították. 1890-ben Blackstone zsidó telepeket látogatott meg, és Chicagóban több prófétai konferenciát is szervezett, amelyek mind a zsidók további palesztinai letelepedését kívánták előmozdítani.[683] 1878-ban a New York-i Church of the Holy Trinityben prófétai konferenciára összegyűlt embereknek azt mondta William R. Nicholson, a philadelphiai Reformed Episcopal Church püspöke, hogy Izraelnek az összegyűjtetése, amiről *Ezékiel könyvé*nek 36. fejezete beszél, „valószínűleg a szószerinti Izraelre utal, és arra, hogy Palesztinában helyreállítják őket." A konferencián elfogadtak egy határozatot, amelyben kifejezték a hitüket Izrael „összegyűjtetésében". A második ilyen nagyobb prófétai konferencián, amit Chicagóban tartottak 1886-ban, Ernst F. Stroeter professzor, a Wesleyan Egyetem tanára megrótta azokat a kommentátorokat, akik „el akarják spiritualizálni" mindazt, amit a politikai Izraelről megprófétáltak. A harmadik nagy prófétai konferencián, amit a pennsylvaniai Alleghenyben tartottak 1895-ben, a korai fundamentalisták kifejezték az örömüket, hogy tovább terjed a zsidók földfoglalása Palesztinában, és hogy egyre nő a zsidók érdeklődése az Ígéret Földje iránt. Az elkövetkezendő években az ilyen konferenciára járó emberek együtt örvendeztek Hertzl Tivadar cionista mozgalmának sikerein. 1914 elején, az első világháború előestéjén pedig,

[682] Such, 2003
[683] Burge, 2010, 115–116. o.

amikor egy újabb prófétai konferenciát tartottak a Moody Biblia Intézetben, William B. Riley rámutatott arra, hogy rengeteg prófécia félreérthetetlenül arra mutat, hogy a zsidók visszatérnek a földjükre, és hogy Jeruzsálem már készül Izrael királyának a fogadására. Ezeken az összejöveteleken többen arra hívták fel a figyelmet, hogy nagyon sok még az antiszemita. (1915-ben meglincselték Leo Frank zsidó származású fiatal gyárigazgatót, akit egy 13 éves munkáslány, Mary Phagan meggyilkolásával gyanúsítottak Atlantában. Ez volt az amerikai tiszaeszlár- vagy Dreyfus-ügy.) Az is elhangzott, hogy az „úgynevezett keresztény országok" miatt sok zsidó nem hajlandó elfogadni a Messiást. A fundamentalisták folyóirataiban, bibliaiskoláikban folyamatosan amellett érveltek, hogy Izraelnek önálló országként kell léteznie, és többen azt vetették fel, hogy a megtérésükre csak azután lehet számítani, hogy visszatértek az Isten által nekik rendelt földre.[684]

Amikor tehát a protofundamentalista mozgalom átalakult a mai értelemben vett fundamentalizmussá, a cionista elem megmaradt benne, mivel kapcsolódott a Biblia szó szerinti értelmezéséhez, „hibátlanságának" megvallásához. A premillennialista eszkatológia magától teremtett szoros kapcsolatot a fundamentalizmus és a zsidó állam, valamint a zsidóság iránti elkötelezettség között.[685] A judaizmussal kapcsolatos bibliai-teológiai metanarratíva középpontjában azért áll a Szentföld, mert hitük szerint a zsidók visszatérése Palesztinába az utolsó idők jele. Véleményük szerint az egyszer elvesztett Szentföld visszaszerzése annak a jele, hogy „betöltetett az idő", közel van e világ vége, s nemsokára eljön az utolsó ítélet. A keresztény cionisták szerint a *Teremtés könyvé*nek 12., 15. és 17. fejezeteiben Ábrahámnak adott ígéret nem metafora, hanem szó szerint értendő, a mai napra is érvényes megállapítás. (Például: „Szövetségre lépek veled, sőt, utódaiddal is, örök szövetségre minden nemzedékükkel. Mert Istened leszek, és utódaidnak is. Neked és utódaidnak adom a földet, ahol jövevény vagy, Kánaán egész földjét birtokul örökre, és Istenük leszek. Majd ezt mondta Isten Ábrahámnak: Te pedig tartsd meg szövetségemet, amelyet veletek és utódaitokkal kötök: metéljenek körül nálatok minden férfit!" 1Móz. 17,7-9.) Szerintük valódi földről, valódi „ingatlanról" van szó, igaz, a körülmetélkedésről nem szoktak szólni.

Bár a Biblia leírása alapján Izmáel, a mai arabok őse is Ábrahám fia, ám későbbi leírásokból (1Móz 26,2-4 és 28,13-15) az derül ki, hogy az ígéret csak Izsák, majd Jákób gyermekeire vonatkozik. E tekintetben a kézzel fogható, földi örökség Isten ígéretének mozdíthatatlanságát, a Mindenható hűségét bizonyítja. A keresztény cionisták pedig végtelenül

[684] Rausch, 1981, 138–145. o.
[685] Rausch, 1981, 147. o.

komolyan veszik ezt az ígéretet. Aki nem ért velük egyet, azzal kapcsolatban úgy vélekednek, hogy az illető Isten tévedhetetlen Igéjének mond ellent. Mi több, ilyen esetekben szívesen idézik az 1Mózes 12,3-at is: „És megáldom azokat, akik téged áldanak, és aki téged átkoz, megátkozom azt". Szerintük minden népet és országot, amely tagadja Izrael jogát az ősi örökségre, Isten ítélete fog sújtani.

A keresztény cionisták nem a Jézus korabeli római elnyomás idejét és a hellenizált judaizmust tartják Izrael ideális állapotának, hanem azt az érát, amikor Izrael legyőzte az ellenségeit, és – Sámuel próféta minden figyelmeztetése ellenére – királyt kért magának. Dávid aztán „államalapítóként" etnikai államot épített, kivívta a környező népek elismerését, Salamon idején pedig hatalmas Templom épül a Sionon. A keresztény cionisták Izraelt ilyen állapotban szeretnék látni, ezért talán nem is meglepő, hogy több keresztény vallási szervezet is szorgalmazza a Templom újjáépítését – amihez a Szikla-mecset lerombolását is szükségesnek véli.[686] A keresztény cionisták más bibliai idézeteket teljesen figyelmen kívül hagynak, így például a Mikeás 2,1-3-at vagy az Ézsaiás 5,8-at, amik az etikátlan földszerzésre utalnak. Kizárólag nemzeti-etnikai alapon támogatják Izraelt, nem pedig etikai alapon, holott ez utóbbi az Ószövetségben fontos szempont volt. Azt sem veszik figyelembe, hogy az Újszövetség sokszor más megvilágításba helyezi az ószövetségi parancsolatokat, megállapításokat. Bár voltak az első században militáns és kevésbé militáns zsidó mozgalmak, amelyek szerették volna visszaszerezni a zsidóság egyeduralmát a Szentföld felett, Jézus és a tanítványai nem osztoztak ebben az erőfeszítésükben.[687]

[686] Burge, 2010, 116–119. o.
[687] Burge, 2010, 124–126. o.

IRODALOMJEGYZÉK

Amjad-Ali Charles W. – Ruiz Lester Edwin J. (2008): Betrayed by a Kiss: Evangelicals and U.S. Empire. 54-66., in: Benson, Bruce Ellis – Heltzel, Peter Goodwin (szerk.): *Evangelicals and Empire: Christian Alternatives to the Political Status Quo*. Grand Rapids, BrazosPress.

Armstrong, Karen (2001): *The Battle for God: A History of Fundamentalism.* New York, The Random House Publishing Group.

Averill, Lloyd J. (1989): *Religious Right, Religious Wrong: A Critique of the Fundamentalist Phenomenon.* Cleveland, Pilgrim Press.

Balmer, Randall Herbert (1993): "A Pentecost of Politics": Evangelicals, Public Discourse, and American Culture. *Union Seminary Quarterly Review* XLVII/1-2., 15–28.

Balmer, Randall Herbert (2001): *Religion in Twentieth Century America*. New York, Oxford University Press.

Balmer, Randall Herbert (2008): *God in the White House: A History.* New York, HarperOne.

Barr, James (1977): *Fundamentalism*. Philadelphia, The Westminster Press.

Bartholdy, Henrik (2002): Perils of Generalization and Superficiality: The Reception of James Barr's Book „Fundamentalism", 1977-1981. *European Journal of Theology*, 11:1, 31.

Barton, David (2008): *The Role of Pastors and Christians in Civil Government*. Aledo, Wall Builder.

Bendroth, Margaret (2007): Women, Politics, and Religion., In Noll, Mark A. – Harlow, Luke E. (szerk.): *Religion and American Politics (From the Colonial Period to the Present).* New York, Oxford University Press. 367-382.

Berlinerblau, Jacques (2007): *Thumpin' It: The Use and Abuse of the Bible in Today's Presidential Politics*. Louisville, Westminster John Knox Press.

Bernstein, Elizabeth – Jakobsen, Janet R. (2010): Sex, Secularism and Religious Influence in US Politics. *Third World Quarterly* XXXI/6, 1023–1039.

Biblia (Revideált Új Fordítás, Budapest, 2014, Kálvin)

Black, Amy E. (2008): *Beyond Left and Right: Helping Christians Make Sense of American Politics*. Grand Rapids, BakerBooks.

Black, Amy E. (2012): *Honoring God in Red or Blue: Approaching Politics with Humility, Grace and Reason.* Chicago, Moody Publishers.

Bledsoe, W. Craig (1985): *The Fundamentalist Foundations of the Moral Majority.* (PhD Disszertáció) Nashville, Vanderbuilt University.

Bloch, Marc (1996): *A történész mestersége.* Budapest, Osiris.

Boston, Rob (2012): The Barton Lies Debunked. Religious Right Propagandist David Barton Comes Under Withering Criticism – From Fellow Christian Conservatives. In *Church & State*, LXV/9, 4–6. o.

Boyd, Gregory A. (2005): *The Myth of a Christian Nation: How the Quest for Political Power Is Destroying the Church?* Grand Rapids, Zondervan.

Boyer, Paul (1992): *When Time Shall Be No More: Prophecy Belief in Modern American Culture.* Cambridge, MA–London, The Belknap Press of Harvard University Press.

Bridgers, Lynn (2006): *The American Religious Experience. A Concise History.* Lanham, Rowman & Littlefield.

Bruce, Steve (1990): *A House Divided: Protestantism, Schism, and Secularization*. New York, Routledge.

Bruner, Kathy (2008): Thinking Outside the Tribal TV Box. In Schultze, Quentin J. – Woods, Robert Herbert Jr. (szerk.): *Understanding Evangelical Media: The Changing Face of Christian Communication.* Downers Grove, IVP Academic. 46–57.

Burge, Gary M. (2010): *Jesus and the Land: The New Testament Challenge to "Holy Land" Theology.* Grand Rapids, Baker Academic.

Butler, Jon – Wacker, Grant – Balmer, Randall (2003): *Religion in American Life: A Short History*. New York, Oxford University Press.

Cambern, Ted A. (1993): Evangelical Institutionalization and Evangelical Sectarianism in Early 19th Century Britain and America. In Rawlyk, George A. – Noll, Mark A. (szerk.): *Amazing Grace: Evangelicalism in Australia, Britain, Canada, and the United States.* Grand Rapids, Baker Books. 108–123.

Carpenter, Joel A. (szerk.) (1988): *Conservative Call to Arms*. New York, Garland.

Carwardine, Richard J. (1993): *Evangelicals and Politics in Antebellum America.* New Haven, Yale University Press.

Carwardine, Richard (2007): Methodists, Politics and the Coming of the American Civil War. In Noll, Mark A. – Harlow, Luke E. (szerk.): *Religion and American Politics (From the Colonial Period to the Present)* (2. kiadás), New York, Oxford University Press. 169–200.

Catherwood, Christopher (2010): *The Evangelicals: What They Belive, Where They Are, and Their Politics.* Wheaton, Crossway.

Clabaugh, Gary K. (1974): *Thunder on the Right: The Protestant Fundamentalists*. Chicago, Nelson-Hall.

Collins, Kenneth J. (2012): *Power, Politics and the Fregmentation of Evangelicalism: From the Scopes Trial to the Obama Administration.* Downers Grove, IVP Academic.

Corrigan, John – Nea, Lynn S. (szerk.) (2010): *Religious Intolerance in America: A Documentary History.* Chapel Hill, The University of North Carolina Press.

Cotham, Perry C. (1976): *Politics, Americanism, and Christianity*. Grand Rapids, A Canon Press Book, Baker Book House.

Covey, Cyclone (1961): *The American Pilgrimage: The Roots of American History, Religion and Culture. (How The Spiritual Origins of The American Dream Were Converted To Worldly Goals.)* New York, Collier Books.

Cromartie, Michael (szerk.) (1993): *No Longer Exiles: The Religious New Right in American Politics*. Washington, D.C., Ethics and Public Policy Center.

Dalhouse, Mark Taylor (1993): *Bob Jones University and the Shaping of Twentieth Century Separatism, 1926–1991*. (PhD Disszertáció) Ann Arbor, UMI.

Davis, Derek H. (2003): Thomas Jefferson and the "Wall of Separation" Metaphor. *Journal of Church & State*, 5-14.

Dochuk, Darren (2012): *From Bible Belt to Sun Belt: Plain-Folk Religion, Grassroots Politics, and the Rise of Evangelical Conservatism.* New York, W. W. Norton & Company.

Dockery, David S. (szerk.) (1993): *Southern Baptists and the American Evangelicals: The Conversation Continues.* Nashville, Broadman & Holman Publishers.

Dreisbach, Daniel L. – Morrison, Jeffry H. (2009): Religion and the Presidency of George Washington., In Espinosa, Gastón (szerk.): *Religion and the American Presidency*. New York, Columbia University Press. 47–75.

Dunn, Charles W. (szerk.) (1989): *Religion in American Politics*. Washington D. C., Clemson University.

Elliott, David R. (1993): Knowing No Borders: Canadian Contributions to American Fundamentalism. In Rawlyk, George A. – Noll, Mark A. (szerk.): *Amazing Grace: Evangelicalism in Australia, Britain, Canada, and the United States.* Grand Rapids, Baker Books. 349–374.

Espinosa, Gastón (szerk.) (2009): *Religion and the American Presidency*. New York, Columbia University Press.

Falwell, Jerry – Dobson, Ed – Hindson, Ed (szerk.) (1981): *The Fundamentalist Phenomenon: The Resurgence of Conservative Christianity*. Garden City, Double Day & Company.

Ferm, Deane William (1990): *Contemporary American Theologies: A Critical Survey* (átdolgozott, frissített kiadás). San Fransisco, Harper & Row.

Fogarty, Gerald P., S. J. (2012): The Kennedy Election: The Church-State Question and It's Legacy. In Stein, Stephen J. (szerk.): *The Cambridge History of Religions in America.* (III. kötet) New York, Cambridge University Press. 205–223.

Fowler, Robert Booth – Hertzke, Allen D. – Olson, Laura R. – Dulk, Kevin R. Den (2004): *Religion and Politics in America: Faith, Culture, and Strategic Choices.* Boulder, Westviewpress.

Gabbert, Michael T. (1993): An Historical Overview of Christian Reconstructionism. In *Criswell Theological Review* VI, 281–301.

Gaustad, Edwin S. (2003): *Proclaim Liberty throughout All the Land: A History of Church and State in America*. New York, Oxford University Press (első kiadás 1999).

Gaustad, Edwin S. – Noll, Mark A. (szerk.) (2003): *A Documentary History of Religion in America to 1877.* Grand Rapids, MI – Cambridge, UK, Eerdmans.

Gelernter, David (2007): *Americanism: The Fourth Great Western Religion.* New York, Double Day.

Geyer, Alan F. (1963): *Piety and Politics: American Protestantism in the World Arena*. Richmond, John Knox Press.

Glen, John Stanley (1979): *Justification by Success: The Invisible Captivity of The Church.* Atlanta, John Knox Press.

Graham, Billy (2012): America at the Crossroads. (1958) In Sutton, Matthew Avery: *Jerry Falwell and the Rise of the Religious Right. A Brief History with Documents.* Boston, Bedford/St. Martins. 35–39.

Hadden, Jeffrey K. (1969): *The Gathering Storm in the Churches.* Garden City, Doubleday.

Hahner, Péter (2006): *Az Egyesült Államok elnökei*. Budapest, Maecenas Kiadó.

Hammond, Sarah R. (2011): "God is my Partner": An Evangelical Businessman Confronts Depression and War. *Church History* LXXX/3, 498–519.

Handy, Robert T. (1991): *Undermined Establishment: Church-State Relations in America 1880–1920.* Princeton, Princeton University Press.

Hange, Tona J. (2012): Religion and the Media, 1790–1945. In Stein, Stephen J.: *The Cambridge History of Religions in America*. New York, Cambridge University Press. 812–831.

Hankins, Barry (2011): The (Worst) Year of the Evangelical: 1926 and the Demise of American Fundamentalism. *Fides et Historia* XLIII/1, 1-14.

Harding, Susan F. (2009): American Protestant Moralism and the Secular Imagination: From Temperance to the Moral Majority. *Social Research* LXXVI/4, 1277–1306.

Hardy, Clarence E. III. (2008): From Exodus to Exile: Black Pentecostals, Migrating Pilgrims, and Imagined Internationalism., In Griffith, R. Marie – McAlister, Melani: *Religion and Politics in the Contemporary United States*. Baltimore, The Johns Hopkins University Press. 211–231.

Hart, D. G. (2004): Conservatism, the Protestant Right, and the Failure of Religious History. In *Journal of the Historical Society* IV/4. szám, 447–493.

Hatch, Nathan O. – Noll, Mark A. – Woodbridge, John D. (1982): *The Gospel in America: Themes in the Story of America's Evangelicals.* Grand Rapids, Zondervan.

Hill, Samuel S. (1986): Fundamentalism and the South. In *Prespectives in Religious Studies*. XIII/4. szám, 47–65.

Hudson, James H. (2008): *Church and State in America.* New York, Cambridge University Press.

Hunter, James Davison (1981): Operationalizing Evangelicalism: A Review, Critique and Proposal. In *Sociological Analysis* XLII/4. szám, 363–372.

Hunter, James Davison (1991): *Culture wars: The Struggle to Define America*. New York, BasicBooks.

Ice, Thomas D. (1988): An Evaluation of Theonomic Neopostmillennialism. In *Bibliotheca Sacra*, CXLV/579, 281–300.

Izsák, Norbert (2011): Az emerging church nyelve, nyelvezete. In *Vallástudományi Szemle.* 138–146.

Izsák, Norbert (2012): A művészet tartalomközlő szerepe a posztevangelikál keresztény mozgalmakban. In *Vallástudományi Szemle*. 28–32. (Izsák, 2012a)

Izsák, Norbert (2012): A pasztorálpszichológia története. In Riesz, Mária (szerk.): *Autokeirikus pasztorálpszichológia: Tanulmányok a szabadság felé vezető útról.* Budapest, Pünkösdi Teológiai Főiskola. 12– 155. (Izsák, 2012b)

Izsák, Norbert (2014/3): Fundamentalizmus vagy evangelikalizmus? II. In *Pünkösd.ma*. 27–30. o.

Izsák, Norbert (2015/1): Fundamentalizmus vagy evangelikalizmus? In *Theológiai Szemle*. 49–51. (Izsák, 2015a)

Izsák, Norbert (2015/1): Evangelikálok a politikában. In *Pünkösd.ma*. 2–7. (Izsák, 2015b)

Izsák, Norbert (2016): Religious Fundamentalism and US Politics. In Tőke, Márton (szerk.): *In God We Trust? America and Religion – Student Conference Volume*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem, Angol-Amerikai Intézet. 56–63.

Kemeny, P. C. (szerk.) (2007): *Church, State and Public Justice: Five Views.* Downers Grove, IVP Academic.

Lacorne, Denis (2011): *Religion in America: A Political History.* New York, Columbia University Press.

Lamare, James W. – Polinard, Jerry L. – Wrinkle, Robert D. (2003): Texas: Religion and Politics in God's Country. In Green, John C., – Rosell, Mark J. – Wilcox, Clyde (szerk.): *The Christian Right in American Politics: Marching to the Millennium*. Washington D. C., Georgetown University Press. 59–78.

Lambert, Frank (1999): *Inventing the "Great Awakening"*. New Jersey, Princeton University Press.

Lambert, Frank (2008): *Religion in American Politics: A Short History.* Princeton, Princeton University Press.

Leonard, Bill J. (1987): Independent Baptists: From Sectarian Minority to „Moral Majority". *Church History* LVI/4, 504–517.

Lightner, Robert P. (1995): *Handbook of Evangelical Theology: A Historical, Biblical and Contemporary Survey and Review.* Grand Rapids, Kregel Publications.

Lindner, Eileen W. (ed.) (2011): *Yearbook of American & Canadian Churches. 2011. The New Immigrant Church II: Policy and Mission*. Nashville, Abingdon Press.

Lindsay, D. Michael (2007): *Faith in the Halls of Power: How Evangelicals Joined the American Elites.* New York, Oxford University Press.

Luhrmann, Tanya M. (2012): *When God Talks Back: Understanding the American Evangelical Relationship with God.* New York, Vintage Books.

Lukacs, John (1995): *A párviadal.* Budapest, Európa.

Magyarics, Tamás (2008): *Az Amerikai Egyesült Államok története 1914–1991*. Budapest, Kossuth Kiadó.

Mahaffay, Jerome Dean (2007): *Preaching politics: The Religous Rhetoric of George Whitefield and the Founding of a New Nation.* Waco, Baylor University Press.

Marsden, George M. (1977): Fundamentalism as an American Phenomenon: A Comparison with English Evangelicalism. *Church History* XLVI/2, 215–232.

Marsden, George M. (1991): *Understanding Fundamentalism and Evangelicalism.* Grand Rapids, Eerdmans.

Marsden, George (1993): The Religious Right: A Historical Overview. In Cromartie, Michael (szerk.): *No Longer Exiles: The Religious New Right in American Politics*. Washington, D.C., Ethics and Public Policy Center. (Marsden, 1993a) 1–16.

Marsden, George M. (1993): Contemporary Evangelicalism. In Dockery, David S. (szerk.): *Southern Baptists and the American Evangelicals: The Conversation Continues.* Nashville, Broadman & Holman Publishers. (Marsden, 1993b) 27–39.

Marsden, George M. (2006): *Fundamentalism and American Culture*. New York, Oxford University Press.

Martin, William (2005): *With God on Our Side: The Rise of the Religious Right in America.* (átdolgozott kiadás) New York, Broadway Books.

Marty, Martin E. (1976): *A Nation of Behavers.* Chicago, The University of Chicago Press.

McGrath, Alister (1995): *Evangelicalism and the Future of Christianity.* Downers Grove, InterVarsity.

Micklethwait, John – Wooldridge, Adrian (2005): *The Right Nation: Conservative Power in America.* New York, Penguin Books.

Morone, James A. (2003): *Hellfire Nation: The Politics of Sin in American History.* New Haven, Yale University Press.

Murrin, John. M. (2007): Religion and Politics in America from the First Settlements to the Civil War. In Noll, Mark A. – Harlow, Luke E. (szerk.): *Religion and American Politics (From the Colonial Period to the Present).* New York, Oxford University Press. 23–46.

Nassif, Tony (2000): *Jesus, Politics and the Church*. Toluca Lake, Eliah Productions and Publishing.

Neuhaus, Richard John (szerk.) (1989): *American Apostasy: The Triumph of "Other" Gospels*. Grand Rapids, Eerdmans.

Noll, Mark A. (1992): *A History of Christianity in the United States and Canada.* Grand Rapids, Eerdmans.

Noll, Mark A. (1994): *The Scandal of the Evangelical Mind.* Grand Rapids, Eerdmans.

Noll, Mark A. (2007/25): Protestant Evangelicals and Recent American Politics. In *The Journal of American and Canadian studies.*, 3–14.

Noll, Mark A. (2008): *God and Race in American Politics: A Short History*. Princeton, Princeton University Press.

Noll, Mark A. – Hatch, Nathan O. – Marsden, George M. (1983): *The Search for Christian America*. Westchester, Crossway Books.

Ostrander, Richard (1996): The Battery and the Windmill: Two Models of Protestant Devotionalism in Early-Twentieth Century America. In *Church History* LXV/1, 42–61.

Rausch, David A. (1981): Protofundamentalism's Attitudes toward Zionism, 1878–1918. *Jewish Social Studies* XLIII/2, 137–152.

Reichley, A. James (2002): *Faith in Politics*. Washington, Brookings Institution Press.

Rennie, Ian S (1994): Fundamentalism and the Varieties of North-Atlantic Evangelicalism., In Noll, Mark A. – Bebbington, David W. – Rawlyk, George A. (szerk.): *Evangelicalism: Comparative Studies of Popular Protestantism in North-America, the British Isles, and Beyond, 1700–1790.* New York, Oxford University Press. 333–350.

Rosell, Mark J. – Wilcox, Clyde (2003): Virginia: Birthplace of the Christian Right., In Green, John C. – Rosell, Mark J. – Wilcox, Clyde (szerk.): *The Christian Right in American Politics: Marching to the Millennium.* Washington D. C., Georgetown University Press. 41–58.

Rousseau, Jean-Jacques (1978): *Emil vagy a nevelésről*. Budapest, Tankönyvkiadó.

Ruotsila, Markku (2012): Carl McIntire and the Fundamentalist Origins of the Christian Right. *Church History* LXXXI/2, 378–407.

Sider, Ronald J. (2008): *The Scandal of Evangelical Politics: Why Are Christians Missing the Chance to Really Change the World?* Grand Rapids, BakerBooks.

Smith, Christian (2000): *Christian America? What Evangelicals Really Want?* Berkeley, University of California Press.

Such György (2003/9): A protestáns fundamentalisták és Izrael. In *Élet és Irodalom.*

Sutton, Matthew A. (2005): Clutching to "Christian" America. In *Journal of Policy History* XVII/3., 308–338.

Sutton, Matthew Avery (2012): *Jerry Falwell and the Rise of the Religious Right. A Brief History with Documents.* Boston, Bedford/St. Martins.

Sweeney, Douglas A. (2005): *The American Evangelical Story: A History of the Movement*. Grand Rapids, Baker Academic.

Swierenga, Robert P. (2007): Ethnoreligious Political Behaviour in the Mid-Nineteenth Century: Voting, Values, Cultures. In Noll, Mark A. – Harlow, Luke E. (szerk.): *Religion and American Politics (From the Colonial Period to the Present).*, New York, Oxford University Press. 145–168.

Wald, Kenneth D. (2003): *Religion and Politics in the United States.* Lanham, 2003, Rowman & Littlefield Publishers.

Watt, David Harrington (2007): The Meaning and End of Fundamentalism. In *Religious Studies Review* XXXIII/4, 269–273.

Wilcox, Clyde (1992): *God's Warriors: The Christian Right in Twentieth-Century America*. Baltimore, The Johns Hopkins University Press.

Williams, Daniel K. (2010): *God's Own Party: The Making of the Christian Right.* New York, Oxford University Press.